

ВОЈНО- ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК

MILITARY HISTORICAL REVIEW
REVIEW HISTORIQUE MILITAIRE
REVIEW HISTORIQUE MILITAIRE
MILITÄRGESCHICHTLICHE ZEITSCHRIFT

ИЗДАВАЧ: ИНСТИТУТ ЗА СТРАТЕГИЈСКА ИСТРАЖИВАЊА – ОДЕЉЕЊЕ ЗА ВОЈНУ ИСТОРИЈУ МИНИСТАРСТВА ОДБРАНЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

РЕДАКЦИЈСКИ ОДБОР: др Јованка Шарановић, директор ИСИ, председник; др Милан Терзић, виши научни сарадник ИСИ, уредник; др Винфрид Хајнеман, пуковник, Управа за војноисторијска истраживања ОС СР Немачке; др Шаул Шај, директор Института за војноисторијска истраживања ОС Израела; проф. др Милан Ристовић, Филозофски факултет Београд, Одељење за историју; проф. др Љубодрог Димић, Филозофски факултет Београд, Одељење за историју; др Радмила Радић, научни саветник Института за новију историју Србије; др Миле Бјелајац, научни саветник Института за новију историју Србије; др Драган Богетић, научни саветник Института за савремену историју; доц др Александар Животић, Филозофски факултет Београд; мајор мр Далибор Денда, истраживач – сарадник ИСИ; мајор др Миљан Милкић, истраживач – сарадник ИСИ; др Димитар Тасић, научни сарадник ИСИ.

ОДГОВОРНИ УРЕДНИК: др МИЛАН ТЕРЗИЋ

СЕКРЕТАР РЕДАКЦИЈЕ: мајор мр ДАЛИБОР ДЕНДА

Часопис излази два пута годишње. Година издања LXII. Рукописи се шаљу на адресу: Институт за стратегијска истраживања – Одељење за војну историју, Незнаног јунака бр. 38 Београд. Е-mail адреса: vig@mod.gov.rs. Telefони редакције 20-63-519 и 20-63-553; војни тел. 29-519 и 29-553. Рукописи се не враћају. Годишња претплата 1000 динара. Цена броја 600 динара.

Задња страна корица:

Српски добровољачки корпус у Француској: II дивизија – генерал Рашић у инспекцији, 9-X-1917. г. у Оранжу

Преузето са: velikirat.nb.rs

САДРЖАЈ

ВИГ БР. 2/2012

ЧЛАНЦИ И СТУДИЈЕ

Мр <i>Марко Драшковић</i> , Етничко-регионална, персонална и социјална структура континенталних западноевропских најамника у комнинској Византији	9
<i>Урош Татић</i> , Француска и Србија и рат за уједињење Италије	23
Др <i>Владан Јовановић</i> , Прилике у Трећој армијској области од увођења Шестојануарске диктатуре до Априлског рата	46
<i>Милутин Живковић</i> , Етнички сукоби на простору Новог Пазара и Рашке у јесен 1941. године	65
Др <i>Милан Гулић</i> , Завршетак Другог свјетског рата и питање повраћаја југословенског ријечног бродовља	88
Мајор др <i>Миљан Милкић</i> , Односи Југославије и Италије у контексту изручења ратних злочинаца након Другог светског рата.....	110

ПРИЛОЗИ И ИСТРАЖИВАЊА

Др <i>Никола Б. Поповић</i> , Губици 1. српске добровољачке дивизије у борбеним операцијама у Добруци 1916. године	145
Др <i>Саша Марковић</i> , Сомбор током војно-политичких превирања 1918. године	153
Др <i>Петар Драгишић</i> , Извештавање западних медија о југословенском сукобу са Коминформом у лето 1948. године	173
Др <i>Саша Мишић</i> , Војна сарадња између Југославије и Италије крајем 60-их и почетком 70-их година 20. века	186

КРИТИКЕ И ПРИКАЗИ

- Милић Милићевић, Здравко Петровић, *Официрска задруга и систем осигурања живота у Србији и Југославији (до 1941. године)*, Службени гласник, Историјски институт, Београд, 2011, 130. (др Данило Шаренац) 209
- Blaž Torkar, *Prikriti odpor. Ameriška obveščevalna služba na Slovenskem med Drugo svetovno vojno*, Celovec 2012, 301. (мајор др Миљан Милкић) 214
- Ивана Пантелић, *Партизанке као грађанке*, ИСИ-Еволута, Београд 2011, 219 страна. (др Дмитар Тасић) 217

ИНФОРМАЦИЈЕ

- Округли сто: *Други пешадијски пук „Књаз Михаило“ – Гвоздени пук у Ослободилачким ратовима 1912–1918. године*, Прокупље, 5. Октобар 2012. године, (др Дмитар Тасић) 223
- Међународна конференција *„Балкански ратови 1912/1913: нова виђења и тумачења“*, Београд, 24–25. Октобар 2012. (мајор др Миљан Милкић) 225
- Међународна конференција *„Балкан и историја Балкана од 15. века до данас“*, Истанбул, Република Турска, 04–07. Децембар 2012. године (др Дмитар Тасић) 227

CONTENTS

MILITARY HISTORY REVIEW 2/2012

ARTICLES AND STUDIES

Mag. <i>Marko Drašković</i> , Ethnic-regional, Personal and Social Structure of Continental-West European Mercenaries in Comnenian Byzantium	9
<i>Uroš Tatić</i> , France and Serbia and Unification of Italy	23
Dr. <i>Vladan Jovanović</i> , Situation in the Third Army District from the Institution of 6 TH January Dictatorship to the April War 1941	46
<i>Milutin Živković</i> , Ethnic Conflicts on the Territory of Novi Pazar and Raška in Autumn 1941	65
Dr. <i>Milan Gulić</i> , The end of the Second World War and the Issue of Return of Yugoslav River Shipping	88
Major Dr. <i>Miljan Milkić</i> , Yugoslavia's Relations with Italy in the Context of Extradition of War Criminals after the World War II	110

SUPPLEMENTS AND ADDITIONAL RESEARCH

Dr. <i>Nikola B. Popović</i> , Casualties of the Serbian Volunteer Division in Combat Operations in Dobrudja in 1916	145
Dr. <i>Saša Marković</i> , Sombor During Military and Political Ebullitions in 1918.	153
Dr. <i>Petar Dragišić</i> , Western Media Coverage of the Conflict between Yugoslavia and Cominform in Summer 1948	173
Dr. <i>Saša Mišić</i> , Military Cooperation between Yugoslavia and Italy in late 1960s and early 1970s	186

CRITIQUES AND REVIEWS

- Милић Милићевић, Здравко Петровић, *Официрска задруга и систем осигурања живота у Србији и Југославији (до 1941. године)*, Службени гласник, Историјски институт, Београд, 2011, pp. 130. (Dr. Danilo Šarenac) 209
- Blaž Torkar, *Prikriti odpor. Ameriška obveščevalna služba na Slovenskem med Drugo svetovno vojno*, Celovec 2012, pp. 301. (Major Dr. Miljan Milkić) 214
- Ивана Пантелић, *Партизанке као грађанке*, ИСИ-Еволута, Београд 2011, pp. 219. (Dr. Dmitar Tasić) 217

INFORMATION

- Round Table Discussion: “2ND Infantry Regiment ‘Prince Mihailo’ – The Iron Regiment in Wars for Liberation and Unification 1912 – 1918” Prokuplje, 5 October 2012 (Dr. Dmitar Tasić) 223
- International Conference: “The Balkan Wars 1912/1913: New Perspectives and Interpretations”, Belgrade, 24 – 25 October 2012 (Major Dr. Miljan Milkić)..... 225
- International Conference “The Balkan and its History from 15 Century up to Now”, Istanbul, 04-07 December 2012 (Dr. Dmitar Tasić) 227

Чланци и студије

УДК 355.216(495.02)"1081/1185"(093.2) ;
94(495.02)"1081/1185"

Мр Марко Драшковић, истраживач-сарадник
Византолошки институт САНУ,
E-mail: marko.draskovich@gmail.com

ЕТНИЧКО-РЕГИОНАЛНА, ПЕРСОНАЛНА И СОЦИЈАЛНА СТРУКТУРА КОНТИНЕНТАЛНИХ ЗАПАДНОЕВРОПСКИХ НАЈАМНИКА У КОМНИНСКОЈ ВИЗАНТИЈИ*

АПСТРАКТ: У раду се, на основу византијских и западних извора, реконструишу основи етничког, индивидуалног и социјалног састава западних најамника у Византији за владавине Комнина (1081–1185), придошлих са континенталног дела Западне Европе, у ужем смислу.

Кључне речи: комнинска Византија најамници, италијански Нормани и Французи, Немци.

Током XI и XII века издвајају се две основне групе латинских најамника у византијској служби: нордијско-англосаксонска и континентална. Као што је у науци добро познато, континентални западноевропски најамници масовније почињу служити у ромејској војсци од првих деценија XI века.¹ Од тада, па до краја византијске по-

* Овај рад настао је у склопу пројекта Министарства науке Републике Србије „Традиција, иновација и идентитет у византијском свету“ (пројекат број 177032)

¹ Најбогатију општу и просопографску студију западних најамника у Византији XI века дао је J. Cheynet, „Le role des Occidentaux dans l’armée byzantine avant la Première Croisade“, *Byzanz und das Abendland im 10. und 11. Jahrhundert*, ed. E. Konstantinou, Wien 1997, стр. 111–128 (даље: Cheynet, *Occident*.); ова проблематика налази се у средишту знатно старије и оскудније студије коју је дао R. Janin, „Les Francs au service des Byzantins“, *Echos d’Orient* 29, 1930, стр. 61–72 (даље: Janin, *Francs*); проницљиву просопографску анализу латинских најамника у Византији XI века, задирући делом и у XII век, дао је A. Kazhdan, „Latins and Franks in Byzantium: Perception and Reality from the Eleventh to the Twelfth Century“, *The Crusades*

вести, они су служили пре свега као тешка коњица, компензујући тако великим делом византијски дефицит овог рода војске.² За разлику од њих, нордијски и англосаксонски најамници су у ромејској војсци XI и XII века служили пре свега као тешка пешадија, надокнађујући тако византијски мањак ове врсте.³ У преломном периоду ромејске повести (1025–1081), у византијској најамничкој служби се већ увелико појављују оне етничке и регионалне групе континенталних Западњака које ће увелико бити присутне и у комнинском периоду (1081–1185): италијански Нормани, Французи, Немци и становници Ломбардије. Овај рад је покушај основне етничке, просопографске и социјалне анализе ових најамника у комнинском периоду, будући да у науци недостаје студија која би обухватила целину ове проблематике у овом хронолошком оквиру.

Етничко-регионална структура

Италијански Нормани и Французи

Одреди италијанских Нормана присутни су у византијској војсци од друге деценије XI века. Треба имати у виду да је међу њима било и мноштво најамника који нису били пореклом из Нормандије, него из најразличитијих области Француског краљевства, али су се у потрази за поседима прикључили одредима италијанских Нормана.

from the Perspective of Byzantium and the Muslim World, ed. A. Laiou and R. Parviz Motahedeh, Dumbarton Oaks 2001, стр. 83–100 (даље: Kazhdan, *Latin*); просопографску анализу многих Латина који су били непосредној служби Алексија I, како најамника, тако и дипломата и осталих, дао је M. de la Force, "Les conseillers latins du Basileus Alexis Comene", *Byzantion* 11, 1936, стр. 153–165 (даље: Force, *Conseill.*); каријере неких од Нормана у ромејској служби током XI и почетком XII века дотиче се W. McQueen, "Relations between the Normans and Byzantium 1071–1112", *Byzantion* 56, 1986, стр. 427–76. (даље: McQueen, *Normans*); у својој монографији о византијским Варезима, Блендал се понекад дотиче и појединих западних континенталних најамника: S. Blöndal, *The Varangians of Byzantium. An aspect of Byzantine military history*, translated, revised and rewritten by B. S. Benediktz, Cambridge, 1978 (даље: Blöndal, *Varangians*).

² Од обимне литературе која се у значајној мери дотиче тактичке улоге латинске најамничке коњице у позној Византији в. пре свега M. Bartusis, *The Late Byzantine Army. Arms and Society 1204–1453*, Philadelphia, 1992 (даље: Bartusis, *Army*) и J. W. Birkenmeier, *The development of the Komnenian army*, Leiden, 2002.

³ О нордијским најамницима у Византији (са прегледом старије литературе о англосаксонским најамницима) в. Blöndal, *Varangians* и M. Драшковић, „Етничко-регионална, персонално-просопографска и социјална структура нордијских најамника у комнинској Византији”, *Војноисторијски гласник*, 2011-1, стр. 9–30.

Отуда није чудно што византијски извори етноним Франак најчешће користе за италијанске Нормане и Французе.⁴ Већ око 1018. у службу катепана Италије ушли су Нормани.⁵ Нешто касније у састав ромејских сицилијанских снага, под командом Георгија Манијакиса, ступило је 500 Нормана под вођством Ломбарђанина Ардуена.⁶ Потом (1038) Манијакис је ангажовао 500 Франака из северне Италије под вођством Роберта Крепина.⁷ После гушења Манијакисове побуне 1043, од западних најамника из његове службе створена је засебна тагма Манијаката, која је специфична по томе што се попуњавала потомцима Манијакисових франачких војника.⁸ Нешто касније у ромејској служби налазимо и Ервеа, званог Франгопул, како 1049. учествује са својом тагмом у походу против Печенега.⁹ Ерве је постао први познати заповедник свих франачких тагми у византијској служби, што сведочи да су већ у ово доба нормански најамници масовно заступљени у ромејској војсци. Појављују се и нормански најамници стационирани у Малој Азији: у теми Колонеја око 1055. јавља се једна франачка тагма.¹⁰ Франачке тагме учествовале су у бици код Манцикерта под командом Норманина Русела де Бајела. Франци су и у ромејској војсци која 1073. гуши Бодинов устанак, као и у саставу побуненичке војске узурпатора Никифора Вријенија (1075).¹¹

У комнинско доба, Нормани се у византијским изворима и даље најчешће називају Францима.¹² Одреди Франака (Φραγγῶν) помињу се у саставу ромејске војске у Алексијевој хрисовуљи из 1088. године.¹³ Припаднике Манијакатске тагме помиње Ана Комнина, у склопу византијских борби против Печенега.¹⁴ Она помиње и чувених 500 фламанских коњаника који су 1089. ступили у византијску службу.¹⁵ Нарочит прилив најамника донели су Византији крсташки ратови, јер су многи крсташи посустајали на путу за Палестину, те су ступали у ромејску службу. У том смислу, битно је да су

⁴ Kazhdan, *Latins*, стр. 99; Janin, *Francois*, стр. 61.

⁵ Blöndal, *Varangians*, стр. 51.

⁶ Kazhdan, *Latins*, стр. 90; Cheynet, *Occident.*, стр. 113.

⁷ Cheynet, *Occident.*, стр. 121.

⁸ Исто, стр. 114.

⁹ Исто, стр. 120; могуће је да се и Ерве борио под Манијакисом: Б. Крсмано-вић *Успон војног племства у Византији XI века*, Београд, 2001, стр. 104, 150.

¹⁰ Blöndal, *Varangians*, стр. 107.

¹¹ Janin, *Francois*, стр. 67.

¹² Kazhdan, *Latins*, стр. 90.

¹³ F. Miklosich – J. Müller, *Acta et Diplomata graeca medii aevi*, vol. VI, Wien 1890, стр. 47 (даље: Dipl.).

¹⁴ Annae Comnenae Alexias, ed. D. R. Reinsch et A. Kambylis, vol. I (textus), Berlin, 2001, стр. 227 (даље: Alexias).

¹⁵ Исто, стр. 220.

преко ромејске земље прешле француске вође I крсташког рата, водећи са собом трупе и наоружано становништво са својихседа (гроф од Тулуза, војвода од Нормандије, гроф од Фландрије).¹⁶ Стога није никакво чудо што се као резиденти Цариграда почетком XII века помињу и Французи, Нормани, Фламанди, Аквитанци, па чак и Бретонци.¹⁷ Известан прилив норманских најамника у Византију донео је неуспели нормански крсташки поход из 1100. године.¹⁸ У истом смислу, одређен број француских крсташа вероватно је прешао у византијску службу онда када су посебан крсташки поход 1101. водили војводе од Аквитаније и Бургоње, прелазећи преко византијске територије.¹⁹ Нови талас норманских и француских најамника донели су злосрећни напади Роберта „Вискарда“ и Боемунда на ромејску територију, када су нормански ратници масовно дезертирали и ступали у византијску службу. Типичан пример таквог вида прилива је племић Гијом Кларе, који је при краху Боемундовог похода пребегао Ромејима са 50 коњаника.²⁰ Коначна и званична предаја Боемундових снага вероватно је донела царству још најамника, јер је Боемунд своје снаге предао под команду царевих чиновника, допуштајући да их цар користи како год жели.²¹

Фламанди се у византијској служби помињу поново, у саставу војске која се 1122. борила против Кумана.²² Други крсташки рат донео је Царству још један талас француских најамника, јер познато је да су на путу од Никеје до Антиохије многи крсташа због глади и зиме ступили у службу Ромеја.²³ У овом походу, поред трупа из домена француског краља, учествовали су и Аквитанци, Тулужани и Нормандијци.²⁴ Ускоро потом Манојло I приморао је норманску посаду на Крфу да му се преда (1149), па је заповедник те посаде прешао у византијску службу са многим Норманима; ови Нормани постали су језгро византијског гарнизона Крфа.²⁵ Касније, шаљући 1155. експедицију у Апулију, Манојло је у њеном саставу послао војнике које Кинам

¹⁶ *A History of the Crusades*, vol. I, ed. K. Setton, Philadelphia, 1958, стр. 249–252. (даље: Setton, *Crusades*).

¹⁷ Fulcherii Carnotensis Historia Hierosolymitana, Recueil des Historiens des Croisades, Historiens Occidentaux, vol. III, Paris, 1866, стр. 337 (даље: Fulch.).

¹⁸ Alexias, стр. 346.

¹⁹ Setton, *Crusades*, стр. 347–350.

²⁰ Force, *Conseill*, стр. 157.

²¹ Alexias, стр. 424.

²² Snorri Sturluson, *Heimskringla*, ed. F. Jonsson, Copenhagen, 1911, стр. 612 (даље: Heimskringla).

²³ Setton, *Crusades*, стр. 497, 503.

²⁴ Исто, стр. 469, 474–475, 481, 483.

²⁵ Nicetae Choniatae Historia, ed. J. L. van Dieten, Berlin, 1975, стр. 88, 89 (даље: Chon.).

назива германским коњаницима. Ови коњаници можда су били Нормани, јер је њима командовао нормански пребег Алесандро од Конверзана²⁶ и јер етноним Германи Кинам најчешће користи за Французе.²⁷ Када се апулски поход приближио слому, сицилијанском краљу пребегао је одред најамника који је до тада био у византијској служби, а које Кинам назива Келтима;²⁸ могуће је да се и овде радило о норманским најмницима. Битно је подсетити да су у доба Комнина Французи имали своја пристаништа и улице у Цариграду,²⁹ те да су били настањени и у Солуну,³⁰ што употпуњује слику о значајном присуству франачких најамника у комнинској Византији.

При свему твоме треба имати у виду да је један део француских најамника стизао у Византију и из крсташких држава, будући да је војна елита крсташких земаља превасходно била француског порекла. Тако, на пример, Кинам помиње најмнике које је из Палестине 1160. довео царев изасланик Јован Контостефан, заједно са трупима које је јерусалимски краљ опремио на име својих савезничких обавеза према цару.³¹

Немци

Немачки најмници присутни су у византијској војсци већ 1073, када се појављују у оквиру експедиције која је угушила Бодинов устанак. Појављују се 1075. и у саставу побуњеничке војске узурпатора Вријенија.³² За време Романа IV појављује се тагма Немаца. Овај цар укључио је Немце у своју личну гарду, али их је ускоро искључио због недисциплине, те их је послао у неки опскурни гарнизон.³³

Пред сам почетак комнинског доба, Немце затичемо како чувају Харсијанску капију у тренутку кад се Алексије Комнин спрема да заузме Цариград. Зонара каже да су Немци (Νεῖταιροι) предали своју кулу Алексију и да су келтског рода, чиме указује на њихово западно порекло у општем смислу.³⁴ Ана Комнина такође приказује Немце као

²⁶ Ioannis Cinnami Epitome, ed. A. Meineke, Bonn, 1836, стр. 148 (даље: Cinn.).

²⁷ Исти, стр. 82.

²⁸ Исти, стр. 167.

²⁹ П. Магдалино, *Средњовековни Цариград. Студија о развоју урбаних структура*, Београд, 2001, стр. 102. (даље: Магдалино, *Цариград*)

³⁰ M. Angold, *The Byzantine Empire 1025-1204. A political history*, London-New York, 1984, стр. 250. (даље: Angold, *Empire*)

³¹ Cinn., стр. 199.

³² Janin, *Franks*, стр. 67.

³³ Cheynet, *Occident.*, стр. 116.

³⁴ Ioannis Zonarae Epitomae Historiarum, vol. III, ed. T. Büttner-Wobst, Bonn, 1897, стр. 727.

стражаре на једном делу цариградских бедема, који су предали кулу Алексију, и истиче да они припадају варварском роду који је дуго служио у царској војсци.³⁵ Одреди Немаца (Νεμῆττων) помињу се и у Алексијевој хрисовуљи Св. Јовану Патмоском из 1088. године.³⁶ Почетком XII века међу странцима који бораве у Цариграду помињу се Алемани и Баварци.³⁷ Неуспешни крсташки поход из 1101. можда је донео Византији нове немачке најамнике, с обзиром на то да су у њему учествовали Баварци и Аустријанци.³⁸ Немачки најамници у Византији помињу се и 1142, када се први пут појављује и немачка колонија у Цариграду.³⁹ Познато је да су у доба Комнина и Немци имали своја пристаништа и улице у Цариграду.⁴⁰ Већ крајем 1144. или почетком 1145. краљ Конрад III послао је Манојлу контингент од 500 најамника-коњаника.⁴¹ Други крсташки рат донео је нови талас немачких најамника у Византију, с обзиром на то да су у њему масовно учествовали Франконци и Баварци, од којих су многи на путу од Никеје до Антиохије због глади и зиме ступили у службу Византије.⁴² Коначно, у бици код Земуна (1167) Немци се налазе у саставу византијске војске (Кинам их назива Алемани).⁴³

Најамници из средње и северне Италије

Ломбардијски коњаници помињу се у византијској војсци током похода цара Јована на Угарску (1128); Кинам при томе прецизира да речи Ломбарди и Лигури сматра синонимима.⁴⁴ Ломбардијска коњица помиње се и у Манојловој служби, када се 1160. спремао за поход на иконијског султана.⁴⁵

Најамници из околине Рима јављају се у ромејској служби у два наврата: први пут када су их врбовали људи Михаила Палеолога (1155),⁴⁶ а други кад су их регрутовали људи Алексија Аксуха

³⁵ Alexias, стр. 79.

³⁶ Dipl., стр. 47.

³⁷ Fulch., стр. 337.

³⁸ Setton, *Crusades*, стр. 347–350.

³⁹ F. Chalandon, *Jean II Comnène (1118–1143) et Manuel I Comnène (1143–1180)*, Paris 1912, vol. I, стр. 171. (даље: Chalandon, *Jean/Manuel*)

⁴⁰ Магдалино, *Цариград*, стр. 102.

⁴¹ Ottonis et Rahewini Gesta Friderici I. Imp., MGH SS rer. Germ., Hannover 1912, ed. G. Waitz, стр. 41–42; Chalandon, *Jean/Manuel*, vol. I, стр. 260.

⁴² Setton, *Crusades*, стр. 474–475, 481, 497, 503.

⁴³ Cinn., стр. 271.

⁴⁴ *Исто*, стр. 10; и касније, Кинам користи речи Лигури и Ломбарди као синониме и помиње Милано као главни град Лигурије или Ломбардије (*Исто*, стр. 228).

⁴⁵ *Исто*, стр. 199.

⁴⁶ *Исто*, стр. 147.

(1157).⁴⁷ Коњаници из анконске Марке помињу се у византијској војсци при коначном слому апулске експедиције.⁴⁸

Познато је и то да је 1155. Михаило Палеолог у Венецији регрутовао најамнике,⁴⁹ који су вероватно потекли из феудалног залеђа овог града. У саставу византијске војске, у бици код Земуна, Кинам помиње и најамнике Италијане, али тешко је рећи шта под њима подразумева, будући да код овог писца етноним Италијан некад има значење становника Италије, а некад Западњака уопште.⁵⁰

Персонална структура

Највећи број западних најамника комнинског доба који су нам именом познати чине, поред Нордијаца, италијански Нормани. Најистакнутији међу њима био је византинизовани Норманин Константин Умпертопул (Οἰμπερτῷπουλος). Његов отац Хумберт (односно Умберто) био је брат Роберта Вискарда. Притиснут неутољивом жељом своје браће да се дочепају његових поседа, Хумберт је отишао да буде најамник у Византији.⁵¹ Очито се истакао у ромејској најамничкој служби, јер се на његовом необјављеном печату види да је добио звања патрикија, стратега и доместика нумера.⁵² Умро је вероватно око 1071. године.⁵³ Хумбертов син Константин Хубертопул, како се види по његовом имену и презимену, био је византинизован и примио је православље. Могуће је да је као млад дошао са оцем из Италије и да је неко време служио као најамник, па је тек после извесног времена примио православље и грчко име. Исто тако, постоји могућност да је рођен тек после очевог доласка у Византију, и да је одмах по рођењу крштен у православљу. У сваком случају, већ под Никифором III Константин је заузимао положај заповедника франачких тагми.⁵⁴ Спремајући се да заузме Цариград, Алексије Комнин отишао је лично до Константина и затражио његову помоћ. Умпертопул је на то пристао, захваљујући чему је остао на истом положају и за време Алексијеве владе.⁵⁵ У бици за Драч, 1082, Константин је заповедао франачким тагмама,⁵⁶ такође, у бици

⁴⁷ Исто, стр. 170.

⁴⁸ Исто, стр. 165.

⁴⁹ Chon., стр. 91.

⁵⁰ Cinn., стр. 271.

⁵¹ Force, *Conseill.*, стр. 164.

⁵² Cheynet, *Occident.*, стр. 122.

⁵³ McQueen, *Normans*, стр. 437.

⁵⁴ Cheynet, *Occident.*, стр. 122.

⁵⁵ Alexias, стр. 64.

⁵⁶ Исто, стр. 127.

код Левуниона (1091) предводио је латинске трупе.⁵⁷ Убрзо после 1091. Константин је са јерменским официром Арибом ухапшен под оптужбом да је ковао заверу против цара; осуђен је на прогонство, а имовина му је конфискована.⁵⁸ Ипак, вратио се у царску милост, што видимо по чињеници да му је цар 1095. поверио да чува од Кумана планинске прелазе кроз Зигос, што не значи да му је враћен и положај заповедника франачких тагми.⁵⁹ Његови необјављени печати показују дворска звања која је Умпертопул стекао: био је редом протокуропатат, нобилисим, протонобилисим и на крају севаст.⁶⁰ Ова дворска звања вероватно је аутоматски добијао као почасни додатак својим војним функцијама. У сваком случају, достојанство севаста у комнинско доба, од људи који нису у сродству са владајућим царем, ретко ко је имао.

Од норманских најамника, сјајну каријеру у комнинској служби постигао је нормански племић Рогер. Он је непосредно пред норманско-византијски рат из 1081. пребегао Ромејима и одао им детаље Вискардових припрема за рат.⁶¹ Када је хтео да сазна који су људи најоданији Боемунду, Алексије је тражио савет од Рогера, кога Ана назива франачким племићем који је поуздано одан цару.⁶² Када је Боемунд започео мировне преговоре са Алексијем, тражио му је племените таоце, па му је цар предао, између осталих, и Рогера, за кога Ана истиче да је чувен по храбрости.⁶³ Постоји чврст основ за закључак да овај Рогер буде поистовећен са севастом Рогеријем, византинизованим Франком коме је Алексије дао титулу севаста и жену из рода Даласина и који је вероватни оснивач лозе Рогерија, једне од крупних аристократских породица комнинског доба.⁶⁴

У византијској служби био је и Ги (Гвидо), један од синова Роберта Вискарда. Још док је трајала Робертова инвазија на Византију, Алексије је Гију тајно понудио високо достојанство; Ги је то тајно прихватио, али није одмах ступио у византијску службу.⁶⁵ Тек 1098. Гија налазимо у саставу ромејске војске, и то оне која је 1098. послата крсташима опседнутим у Антиохији.⁶⁶ Током Боемундове инвазије на Византију Ги је поново био у саставу норманске војске, чак је

⁵⁷ Исто, стр. 247.

⁵⁸ Исто, стр. 252.

⁵⁹ Исто, стр. 286.

⁶⁰ Cheynet, *Occident.*, стр. 122.

⁶¹ Alexias, стр. 50.

⁶² Исто, стр. 397.

⁶³ Исто, стр. 408.

⁶⁴ Kazhdan, *Latins*, стр. 93.

⁶⁵ Alexias, стр. 176.

⁶⁶ McQueen, *Normans*, стр. 446.

1108. потукао један део ромејских трупа.⁶⁷ Међутим, услед слома Боемундове војске исте године, Ги је поново прешао на ромејску страну.⁶⁸

Норманског племића Петра Алифу најпре налазимо у саставу Бискардове војске која је напала Византију. Њему је било поверено чување једне од тврђава у северној Албанији, коју су Нормани отели царству.⁶⁹ Међутим, у току Првог крсташког рата Петра налазимо у саставу византијске војске која под командом Татикија прати крсташку војску.⁷⁰ Када је требало дознати ко су Боемундови најоданији људи, Алексије I је за мишљење питао и Петра Алифу, за кога Ана Комнина истиче да је био човек чувен по ратничким подвизима и поуздано одан цару.⁷¹ Петар се, као један од сведока са царског двора, потписао на Деволски мировни уговор.⁷² По питању порекла Петра Алифе у науци је преовладала претпоставка да је био син Роберта, грофа од Кајаца и господара Алифе, припадника лозе норманских грофова од Аверзе; по томе, Петров рођени брат био би Раинолф, гроф од Алифе, војвода од Апулије и зет Рожера II од Сицилије. Поменуто место Алифа налази се близу Казерте.⁷³ Пошто се потоња ромејска аристократска породица Петралифа јавља најпре у Дидимотици, постоји претпоставка да је Петар Алифа, као хипотетички предак ове породице, за верну службу добио од цара поклон у виду поседа у околини овог града.⁷⁴

Када су норманску војску, током Боемундове инвазије на Балкан, почели да десеткују глад и куга, провансалски племић Гијом Кларе пребегао је у службу ромејског василевса заједно са 50 коњаника. Он је цару донео и податке о расулу у норманској војсци, за шта је награђен достојанством нобилисима.⁷⁵ Много касније вратио се у Провансу.⁷⁶

Постоји и изванредан број западњака који се појављују у Византији, али не постоје конкретни докази да су служили као најамници. Такав је случај Рикарда од Салерна, Годфроа од Малеа и Гијома Ганцеса, који су као сведоци са царског двора потписали Деволски

⁶⁷ Alexias, стр. 397.

⁶⁸ McQueen, *Normans*, стр. 464; F. Chalandon, *Essai sur le règne d'Alexis Ier Comnène (1081-1118)*, Paris, 1900, стр. 92.

⁶⁹ Alexias, стр. 161.

⁷⁰ Force, *Conseill.*, стр. 158.

⁷¹ Alexias, стр. 397.

⁷² Исто, стр. 423.

⁷³ Force, *Conseill.*, стр. 159.

⁷⁴ Исто, стр. 158.

⁷⁵ Alexias, стр. 406.

⁷⁶ Force, *Conseill.*, стр. 157.

уговор.⁷⁷ И поред тога истраживачи их често идентификују као најамнике.⁷⁸ Рикард од Салерна био је син грофа Гиљелма од Салерна, Вискардовог рођеног брата;⁷⁹ а од 1104. до 1108. био је Боемундов управник Едесе.⁸⁰

У доба Манојла I, као једини именом познати нормански најамник јавља се Теодор, заповедник норманског гарнизона Крфа, који се са својом посадом предао 1149. и са многим Норманима прешао у византијску службу.⁸¹ Остали истакнути нормански појединци који се јављају у Манојловој служби (као Алесандро од Конверзана, о коме ће касније бити речи) служили су цару пре свега као изасланици и вође експедиција, а не као најамници у правом смислу те речи.

У Манојлову најамничку службу можда је ушао и један од синова грофа од Блоа јер је познато да је изразио такву жељу, мада није познато да ли је она реализована.⁸² За Манојлове владе помиње се и извесни Антиохијац Тома, као најамник у саставу апулске експедиције. Он је 1156. пред Бриндизијем позвао на двобој најплеменитијег по пореклу из постројене норманске војске; борио се с њим на коњу, све док један другом копљима нису пробали оклоп.⁸³ Именом је познат и ђеновски витез Гиљелмо, кога је Манојло 1156. послао да регрутује ђеновске гусаре.⁸⁴

Од немачких најамника по имену је познат Гилпракт, заповедник немачког гарнизона Харсијанске капије у време када је Алексије Комнин планирао заузимање престонице. Гилпракт је Алексију отворио ту капију, чиме му је омогућио готово несметан пут ка царској круни. С обзиром на ове заслуге, Гилпракт је у току Алексијеове владавине у најмању руку морао задржати свој стари положај, ако не и добити неки виши.⁸⁵

Социјална структура

У континенталном делу западне Европе највише материјалног интереса за ступање у најамнике имали су ситни феудалци и млађи синови феудалаца. Ситни феудалци често нису могли да опстану од

⁷⁷ Alexias, стр. 423.

⁷⁸ Force, *Conseill.*, стр. 157–158.

⁷⁹ Setton, *Crusades*, стр. 270.

⁸⁰ Исто, стр. 392.

⁸¹ Chon., стр. 88.

⁸² Angold, *Empire*, стр. 205.

⁸³ Cinn., стр. 160.

⁸⁴ P. Magdalino, *The empire of Manuel I Komnenos*, 1143–1180, Cambridge 1993, стр. 223 (даље: Magdalino, *Manuel*); Kazhdan, *Latins*, стр. 98.

⁸⁵ Alexias, стр. 80.

својих прихода, а најамничка служба сматрана је релативно часним начином да се стекну додатна средства за живот. Тако је познато да су се ситни феудлаци из јужне Француске често борили као најамници код крупнијих сениора.⁸⁶ Млађи синови феудалаца наслеђивали су мали део очевих прихода, а често и нису ништа наслеђивали, тако да је најамништво за многе од њих био начин да обезбеде пуки опстанак. Познато је да је 1089. гроф од Фландрије послао у византијску службу 500 фландријских коњаника,⁸⁷ а с друге стране познато је да је грофов наследник 1101. послао краљу Хенрију I 1.000 фламанских витезова, који су углавном били млађи синови племића.⁸⁸ Према томе, чини се да су млађи племићки синови били и фламански коњаници који су послати у ромејску службу. Норманске државе у јужној Италији биле су нарочито познате по томе што у њима није било довољно феуда за све витезове,⁸⁹ због чега су многи од њих и прелазили у ромејску службу.

Међутим, дешавало се да у византијску службу, услед невоља у које је тренутно запао, као што су неприлике које су их затицале у току норманско-византијских, крсташких или унутарнорманских ратова, ступи и неко од крупнијих феудалаца. Тако је Гвидо (Ги), војвода од Амалфија, напустио свог брата Боемунда кад му је ратна срећа 1108. окренула леђа, те је прешао у византијску службу.⁹⁰ У истој ситуацији барон Гијом Кларе пребегао је цару са 50 коњаника.⁹¹ А гроф Хумберт, отац Константина Умпертопула, напустио је своје поседе услед притиска ратова који су беснели међу Норманима и ушао у царску службу.⁹²

Посебан интерес за ступање у најамништво имали су феудалци и витезови из сиромашних, планинских, феудалних, руралних области које су се налазиле у залеђу великих трговачких центара. То се пре свега односи на залеђе великих градова северне Италије, чији су феудалци и племићи додатно осиромашили због привредне доминације оближњих градова. Зато су многи од њих потражили спас у најамничкој служби широм Италије, сматрајући најамништво часнијим од трговине. Други су прихватили врховну власт оближњег велеграда, тако да су од вршили војне обавезе за потребе до-

⁸⁶ J. F. Verbruggen, *The Art of Warfare in Western Europe During the Middle Ages. From the Eighth Century to 1340*, Woodbridge 1997, стр. 134–136 (даље: Verbruggen, *Warfare*).

⁸⁷ Alexias, стр. 220.

⁸⁸ *Medieval Warfare. A History*, ed. M. Keen, Oxford, 1999, стр. 212.

⁸⁹ McQueen, *Normans*, стр. 435.

⁹⁰ Alexias, стр. 176; McQueen, *Normans*, стр. 446, 464.

⁹¹ Alexias, стр. 406; Force, *Conseill.*, стр. 157.

⁹² Cheynet, *Occident.*, стр. 122; Alexias, стр. 247.

тичне комуне.⁹³ Ломбардијски коњаници-најамници који се у византијској служби помињу под Јованом II и Манојлом I,⁹⁴ по свој прилици спадали су у поменуте феудалце и витезове из сиромашних феудалних залеђа великих ломбардијских градова. Најамници које је 1155. Михаило Палеолог регрутовао у Венецији⁹⁵ вероватно су били витезови из феудалног залеђа Венеције. Ђеновски витез Гиљелмо, који је 1156. био Манојлов изасланик,⁹⁶ можда је био из феудалног залеђа Ђенове, или је био витез који је имао поседе у самом граду Ђенови, јер је постојала посебна категорија витезова који су граду дуговали феудалну службу будући да су у њему имали имовину или феудална права на приходе.

У сличном, али нешто бољем положају били су витезови из осталих делова Италије. Племенство из околине Рима и Анконе зависило је пре свега од руралне привреде својих поседа, тако да је и оно имало довољно материјалних мотива за најамништво. Зато не чуди то што су људи Михаила Палеолога 1155. врбовали коњанике из околине Рима,⁹⁷ као што су учинили 1157. људи Алексија Аксуха.⁹⁸ Најамници из руралне анконске Марке били су присутни у саставу ромејске војске, коју се спремао да нападне сицилијански краљ Гиљелмо.⁹⁹

Међу западним најамницима у комнинској Византији вероватно су се налазили и *министеријали*, припадници специфичне немачке социјалне групе. У основном и првобитном смислу, *министеријали* су ритери у личном власништву свог сениора. Могли су бити продати другом сениору или уступљени као најамници; као и вазали, могли су имати и више сениора. Обично их је издржавао господар на свом двору, али су многи имали и феуде и алоде. Најчешће су бранили господарев замак, али су их господари често уступали као најамнике да се боре у саставу туђих војски.¹⁰⁰ *Министеријали* су чинили већину немачких најамника, тако да је готово немогуће да их није било и међу немачким најамницима у Византији. Тим пре што је Конрад III Манојлу послао, 1144. или 1145, око 500 немачких најамника, а познато је да су на Конрадовим поседима *министеријали* били масовно присутни.¹⁰¹

⁹³ Verbruggen, *Warfare*, стр. 144–146, 154–155; Bartusis, *Army*, стр. 141.

⁹⁴ Cinn., стр. 10, 199.

⁹⁵ Chon., стр. 91.

⁹⁶ Magdalino, *Manuel*, стр. 223; Kazhdan, *Latins*, стр. 98.

⁹⁷ Cinn., стр. 147.

⁹⁸ *Исто*, стр. 170.

⁹⁹ *Исто*, стр. 165.

¹⁰⁰ M. Bloch, *Feudalno društvo*, Zagreb, 2001, стр. 328–330 (даље: Bloch, *Društvo*).

¹⁰¹ Chalandon, *Jean/Manuel*, vol. I, стр. 260.

Специфичних социјалних група могло је бити и међу западним најамницима који су у Византију дошли из крсташких држава, а то су гарнизонски плаћеници и држаоци новчаних феуда. У Јерусалимској краљевини гарнизонске трупе често су добијале плату уместо феуда, по чему су били слични некадашњим тагматским трупам ромејске војске, па и самим Варезима. Такође, у крсташким државама било је раширено давање прихода у феуд,¹⁰² што је веома подсећало на византијску праксу давања проније. Ове две социјалне групе, када би остале без прихода у крсташким државама, имале су мотива да сличну врсту прихода потраже у Византији. Зато је могуће да су ове друштвене групе биле присутне у одреду најамника који је 1160. из крсташких држава довео царев изасланик Јован Констостефан.¹⁰³

Западњачки племићи, ступајући у византијску службу, по свој прилици са собом су доводили и своје сталне војне пратиоце, без којих је било неизводљиво да путују и боре се. Ти пратиоци чинили су засебне социјалне подслојеве. Једна врста тих пратиоца били су они који су се у северној Француској називали *сержанима*. То су професионални ратници, углавном коњаници, који нису племићког порекла. У принципу, сваки витез издржава барем једног *сержана*. *Сержани* асистирају витезу у току борбе, а чувају га у току путовања. У *сержане* спадају бивши витезови који нису успели да одрже свој статус, али и бивши кметови којима су радне обавезе замењене војничким. Треба напоменути да су постојали и самостални *сержани*, који нису били у служби витеза, него су могли сами понудити своје услуге. Могуће је да су и неки од самосталних *сержана* ступили у византијску службу. Занимљиво је да и Ана Комнина зна за *сержане*.¹⁰⁴ Друга врста пратилаца биле су витезове слуге, које су се у северној Француској звали *армигери*. Сваки витез плаћао је барем једног *армигера*. *Армигер* је био неоклопљени слуга на коњу, који брине о ритеровом коњу и опреми, носи његово оружје, води његовог ратног коња, спрема храну и поставља ритерски шатор.¹⁰⁵

Узевши све у обзир, стиче се утисак да су у комнинско доба, као и у преткомнинском периоду, међу континенталним западним најамницима, значајем и бројношћу, доминирали плаћеници пореклом из италијанских и француских земаља (норманске земље у јужној Италији, рурално-феудална залеђа северне и средње Италије, севернофранцуске земље, од краја XI века и преовлађујуће францу-

¹⁰² Setton, *Crusades*, стр. 384–385.

¹⁰³ Cinn., стр. 199.

¹⁰⁴ Alexias, стр. 409.

¹⁰⁵ C. Oman, *A History of the Art of War. The Middle Ages from the Fourth to the Fourteenth Century*, London 1898, стр. 370–372; Bloch, *Društvo*, стр. 327–331.

ске земље крсташке Палестине). Не чуди чињеница да је син једнога од њих постао званични заповедник латинских најамника у ромејској служби (Константин Отвил, односно Умпертопул), док су многи ушли у састав византијске аристократије (Петар од Алифе). Социјална структура континенталних западних најамника обухватала је у комнинској Византији широк сталешки спектар, од представника високог племства (Гвидо, војвода од Амалфија), преко мањих феудалних сениора (Гијом Кларе), све до „обичних“ ритера, при чему се хипотетички може претпоставити и присуство специфичних сталешких група (какви су градски ритери и *министерујали*).

Mag. Marko Drašković
Research Assistant
SASA Institute for Byzantology

ETHNIC-REGIONAL, PERSONAL AND SOCIAL STRUCTURE OF CONTINENTAL-WESTEUROPEAN MERCENARIES IN COMNENIAN BYZANTIUM

(Summary)

This work is reconstruction of basic ethnic, regional, individual and social structures of western mercenaries in Byzantium during Comnenian epoch (1081-1185). It deals primarily with mercenaries from Italy, France and Germany. The work is based on byzantine and western sources. Italian Normans and French occur together relatively often under term Φράγγοι, mostly during the reign of Alexius I, but much rarely than in previous epoch. German mercenaries occur greatly during the reign of Manuel I. Lombard mercenaries are found in Comnenian service mostly during Manuel's Italian wars. Among the individual mercenaries, the work deals with the careers of several prominent ones: Constantine Humbertopulos, Rogerius, Roger, Guy Hauteville of Amalfi, Pietro of Aliffa. The work also tries to identify which social groups most possibly were present among the Latin mercenaries of Comnenian epoch: younger sons of lesser nobility, exiled members of middle- and higher nobility, nobility from rural background of great Italian cities, ministers, sergeants.

УДК 94(450)"1859" ;
355.48(4)"1859" ;
94:327(497.11:44)"1859"

Урош Татић, истраживач-сарадник

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ, БЕОГРАД

E-mail: urostatic@yahoo.com

ФРАНЦУСКА И СРБИЈА И РАТ ЗА УЈЕДИЊЕЊЕ ИТАЛИЈЕ¹

АПСТРАКТ: У почетку 1859. године италијанско питање налазило се у средишту европске политике. Наполеон III био је решен да помогне остварење италијанских националних тежњи, чак и по цену рата с Аустријом. Председник сардинске владе Камило Кавур требало је да утиче на кнежеве Србије и Румуније да пристану на сарадњу у подизању устанка против Аустрије у Мађарској. Од Француске се тражило да одобри планове диверзије и пружи средства за њихово остварење.

Кључне речи: Француска, Србија, Италија, Наполеон III, Александар Валевски, кнез Милош, кнез Михаило, Камило Кавур, Лајош Кошут.

Тема рата у Италији 1859. године у нашој историографији садржи невелики број историографских јединица а француско-српски односи за време овог важног догађаја остали су недовољно разјашњени.² Ова тема је дипломатске и истовремено војне природе.

¹ Рад представља резултат истраживања на пројекту који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије: „Европа и Срби (1804–1918): подстицаји и искушења европске модерне”. Евиденциони број 177031

² Љ. Алексић-Пејковић, *Италијански и српски национални покрет – међусобни утицај и уклапање у европска политичка кретања*, Београд 1996; Мацини 2005. *Зборник радова са округлог стола поводом двестагодишњице од рођења Ђузепеа Мацинија*, Нови Сад 2005; Г. Јакшић, В. Вучковић, *Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила. Први балкански савез*, Београд 1963; Љ. Алексић, *Став Француске према Србији за време друге владе кнеза Милоша и Михаила (1858-1868)*, Београд 1957; Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји Србије новијег времена, I-III*, Београд 1887, I; В. Поповић, *Политика Француске и Аустрије на Балкану у време Наполеона III*, Београд 1925.

Учешће Француске у рату у Италији требало је да потврди утицај бонапартизма, главног браниоца угњетених народа у Европи. Дипломатски инцидент поводом разговора који су у Паризу водили Наполеон III (Napoléon III) и аустријски амбасадор барон Хибнер (1. јануара 1859), склапање одбрамбеног савеза са Сардинијом (децембра 1858) и женидба царевог брата од стрица принца Наполеона (Prince Napoléon) са ћерком краља Сардиније принцезом Клотилдом, нагостили су француску војну интервенцију у Италији.³

После Париског конгреса, у односима између великих сила на Истоку успостављена је одређена равнотежа. Француска и Русија помагале су тежње хришћанских народа у Османском царству, док су им се Енглеска и Аустрија супротстављале. Због тога су хришћански народи на Балкану у борби за своја права имали половичан успех.

Непосредно пред рат у Италији 1859. године, на Западу као и на Истоку, била је приметна нетрпељивост у француско-аустријским односима. Потврду за ово мишљење налазимо у разговору који су, средином 1858, водили цар Наполеон и амбасадор Хибнер. Њих двојица изнели су свој став о односима Француске и Аустрије и своје гледиште о Источном питању. Садржај разговора омогућава да се уоче основни правци политике које су силе водиле једна према другој, а нарочито према Балкану. Кад је Хибнер запитао Наполеона шта замера Аустрији, француски цар је споменуо црногорско питање и питање уједињења Влашке и Молдавије. Аустрија је тражила од кнеза Данила да безусловно призна суверенитет Турске над Црном Гором; она је чак одбила предлог француске владе да Црна Гора као накнаду за признање Портиног сизеренства добије проширење територије које би обухватило плодне крајеве и луку на обали Јадранског мора.⁴ Хибнер је истакао да свака сила има главна начела своје политике и да би одступање од тих начела ишло на њихову штету. Главна начела политике Аустрије су поштовање неотуђивих права владара и непризнавање права народностима да успоставе политичке државе. У време после Париског конгреса, Француска је у неколико наврата угрозила наведена начела, на којима почива политика Аустрије и по питању којих она није спремна да чини уступке. У питању уједињења Влашке и Молдавије највише је дошла до изражаја политичка супротност између Аустрије и Француске. Ово питање Наполеон је желео да реши у складу с начелом народности, а супротно интересима Аустрије и Турске.

Међутим, спор око начела у питању Црне Горе био је само увод у дипломатску борбу Француске и Аустрије у италијанском питању, које

³ J Garrigues, *La France de 1848 à 1870*, Paris 2002, 89-90. Сви датуми наведени у тексту, осим ако то није посебно назначено, дати су према новом календару.

⁴ Државни архив у Бечу, France 1858, Rapp. Nr. 54 litt A-K од 23. маја; В. Поповић, *нав. дело*, 70-71.

је за обе силе било много веће и значајније. Ако би Аустрија у корист Порте извела сепаратну војну интервенцију у Црној Гори, председник сардинске владе Камило Кавур, а вероватно и Наполеон III, намеравали су да то искористе као повод за рат против ње.⁵ Услед пораза Турске на Граховцу 13. маја 1858. и интервенције великих сила, помирљивости турског министра спољних послова Фуад-паше и пристанка Порте да се установи мешовита комисија за разграничење с Црном Гором, спречена је могућност да ова намера буде спроведена у дело. Спор око Црне Горе допринео је да порасте нетрпељивост Русије према Аустрији и одвео ову последњу у још већу изолацију уочи предстојећег сукоба у Италији. Пошто је усвојио идеју руског цара Николе I да је Турска болесник на Босфору, Наполеон је желео да, остављајући нерешеним питања на Истоку, одврати пажњу Аустрије од догађаја у Италији.⁶ Циљ француског цара био је да Аустрија држи у приправности део својих војних снага које ће, ако се укаже потреба, интервенисати на Истоку. На тај начин Аустрија, која је овде желела одржање *status quo*-а, не би могла потпуно да се посвети одбрани свог положаја и својих интереса у Италији.

Како се ситуација у Дунавским кнежевинама, Србији и Италији погоршавала, тако се споразум с Русијом све више наметао Наполеону. Основе за споразум поставили су у Штутгарту 1857. године лично два владара Наполеон III и Александар II, уз помоћ својих министара спољних послова, грофа Александра Валевског (*comte Alexandre Walewski*) и кнеза Александра Михаиловича Горчакова. Измена мишљења која је уследила током наредне две године довела је у правом смислу речи до споразума, поједини савременици чак сматрају да су две владе потписале тајни уговор. Утврђене су прецизне обавезе с обе стране.⁷

У тренутку када је Наполеон одлучио да делује у сагласности с Русијом, њена политика према Аустрији ослобођена је оклевања и несигурности. У интересу споразума с Француском, до завршетка њене војне у Италији, лична осећања цара Александра и министра Горчакова нису се у том погледу променила. На аудијенцији која је у мају 1858. приређена француском амбасадору војводи од Монтебела приликом доласка у Петроград, Александар му је указао на нетрпељивост коју је осећао према Аустрији због Црне Горе. Што се

⁵ E. Ollivier, *L'Empire libéral*, tome I-XVII, Paris 1897-1908, t. III, 517.

⁶ Држ. арх. Беч, France, 1858, Rapp. Nr. 85 K од 20. августа. На састанку у Осборну августа 1857. године, Валевски је рекао енглеском амбасадору у Паризу Каулију да је Наполеон III изразио сумње у погледу опстанка Турског царства. (J. A. Graf von Hübnér, *Neuf ans de souvenirs d'un ambassadeur d'Autriche à Paris, sous le Second Empire, 1851-1859*, publiés par son fils Cte Alexandre de Hübnér, 2 vol, Paris 1904, II, 27).

⁷ F. Charles-Roux, *La Russie et la politique italienne de Napoléon III*, *Revue historique* CV, Paris 1910, 50.

тиче Горчакова, он је био огорчен на владу у Бечу и упућивао је на њен рачун врло непријатељске речи.

Искреност руског цара и његовог министра била је јемство за обавезе које су они преузели према Француској. Њихова заједничка нетрпељивост према Аустрији изражена је кроз услуге на које су се они обавезали према Наполеону за време рата у Италији: благонаклона неутралност; на граници према Галицији концентрација војне силе која ће бити у стању да неутралише аустријску војску; притисак на Немачку којим би она била приморана да одржи мир.

Пошто је био сигуран да је обезбедио сарадњу Русије, Наполеон је отворено стао на страну Пијемонта који је радио на томе да му Аустрија објави рат.

У таквим околностима започео је рат у Италији. Из мржње према Аустрији и жеље да се удружи с Француском, Русија је постала Наполеонова саучесница и прихватила према њему одређене обавезе; верно је испунила оно што је обећала: наређено је да три корпуса војске у Пољској, на чијем челу је био кнез Михаил Горчаков, потпуне бројни састав и 5. корпусу руске војске да се упуте на границу према Галицији. Велики савет Руског царства којим је председавао Александар послао је 27. маја 1859. године циркулар свим владама Немачке конфедерације у ком се од њих захтевало да се не мешају у сукоб. Цар је написао својој сестри, принцези од Виртемберга да ће, ако Конфедерација придобије Пруску да стане на страну Аустрије, једна руска армија ући у Галицију и Угарску.⁸

Ма како да су се показали неумољиви према Аустрији, Александар и Горчаков нису били мање узнемирени због полета који је рат у Италији дао револуционарним страстима. Једва да је рат објављен, а они су већ страховали да ће се он претворити у национални устанак и упозорили Француску на ту опасност.⁹

Монтебело је указивао својој влади колико је званични Петроград streпео од револуционарне опасности и да Француска треба избегне све што може да пробуди његову осетљивост. Ма колико задовољство да су осетили Александар и Горчаков што је Аустрија потучена, због свега што је рату давало револуционаран карактер Француска је могла да изгуби њихову наклоност. Речи *народност* и *цивилизација* звучале су непријатно у њиховим ушима.¹⁰ Порази

⁸ МАЕ, Correspondance politique, origines-1896, Russie 219, Монтебело Валевском, Петроград 27. маја 1859; F. Charles-Roux, *Alexandre II, Gortchakoff et Napoléon III*, Paris 1913, 254-255.

⁹ Исто, Монтебело Валевском, Петроград 9. маја 1859.

¹⁰ F. Charles-Roux, *La Russie et la politique italienne de Napoléon III*, Revue historique CV, Paris 1910, 54.

Аустрије требало је да допринесу да Александар и Горчаков ублаже нетрпељивост према њој. Њихова жеља за осветом била је у довољној мери задовољена победама Француске и њиховим личним учешћем у догађајима. Расположење Горчакова према бечком двору није се осетно променило, што се не може рећи за руског цара код кога је после битке код Солферино (24. јуна) била приметна тежња да попусти у строгости према њој. Не треба приписивати само самилости преокрет који се испољио код цара. То је могло бити и из бојазни да Аустрија не буде сувише ослабљена као и из страха од револуције која је надјачала Наполеона у Италији. Видевши да револуција узима маха Александар је пожелео мир, једини начин да се спречи напредовање револуционарног покрета. Иако руски цар то није споменуо Наполеону, ова чињеница је у великој мери утицала на његову одлуку да заустави војна дејства после битке код Солферино. У писму које је послао Александру непосредно потом, француски цар је изјавио да је одложио оружје да не би, подстичући на побуну становништво Галиције и Мађарске, деловао супротно интересима руске политике.

Поред страха од револуције, још један разлог је имао одлучујући утицај на расположење руског цара. Русија није била спремна да уђе у сукоб с Пруском, што би омогућило француској војсци да настави напредовање. Сигурно је да су ова два разлога, више него за каснели интерес за очување Аустрије, утицала на одлуку коју је донео Александар после Солферино, да пошаље Наполеону једног од својих ађутаната с писмом у коме му саветује да се заустави.

Руски цар и Горчаков били су веома задовољни што су у Виљафранки започели преговори о миру између Наполеона и Франца Јозефа. Закључењем примирја 11. јула 1859. године, они су ослобођени најпречих брига. Услови примирја били су потпуно у сагласности са жељама Русије. Потврђено је слабљење Аустрије у корист Пјемонта, без непосредних уступака револуцији.

Мисија Франческа Астенга у Београду

Рат у Италији побудио је код народа под туђинском влашћу веру у ослобођење и остварење националних тежњи. Слом Аустрије могли су да искористе не само Италијани, него и Словени и Мађари.¹¹

На састанку у Пломбиеру закључен је 21. јула 1858. године тајни споразум између председника сардинске владе Камила Кавура и

¹¹ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 20.

Наполеона III. Француски цар је обећао да ће помоћи Сардинији да ослободи Централну Италију од окупације аустријске војске. После тога, Сардинија ће основати државу Северну Италију која обухвата Ломбардију, Венецију и Папске легате. У замену за те услуге, Француска ће добити грофовију Ницу, насељену италијанским становништвом, и Савоју, постојбину истоимене династије која је владала Сардинијом.¹² Став великих сила ишао је на руку Наполеону. Неутралност Енглеске била је осигурана, док се пруски владар Фридрих Виљем IV, који није био наклоњен Аустрији, није изјашњавао против акције Француске и Сардиније. Што се тиче Русије, цар Александар је дао Наполеону јасно обећање да неће ометати његове планове у Италији. Упркос томе, француски цар није умањивао важност питања за које су биле везане крупне тешкоће. Није била тајна да је Аустрија располагала великим војним потенцијалом, па је било извесно да је две или три изгубљене битке у долинама река По и Таљаменто неће натерати да се одрекне Италије. Цар је проценио да ће за постизање овог циља бити потребна мобилизација војске од 300.000 војника; Француска би послала 200.000 а Сардинија 100.000. У свом писму краљу Виктору-Емануелу, Кавур је истакао да му је изгледало да Наполеон има врло јасне идеје о начину на који би се водио рат и уложи коју би требало да имају две земље.¹³

Кавур је, поучен искуством из догађаја 1848–1849, закључио да је у позадини аустријске војске неопходно организовати снажну диверзију и тиме олакшати задатак италијанских јединица. Он је ступио у везу с мађарском емиграцијом и одобрио њене планове за устанак. Успех подухвата зависио је од односа између Мађара и Словена. Кавур је искористио прилику да се 7. јануара 1859, уочи поласка мађарског емигранта генерала Ђерђа Клапке за Париз, обрати принцу Наполеону и да га замоли да убрза колико год је то могуће генералов повратак у Торино. Кавур је желео да цар Наполеон одобри генералове планове и да обезбеди средства за њихово остварење.¹⁴

Наполеон III је одобрио планове у јануару, а Кавур се обавезао да утиче на кнежеве Србије и Румуније да пристану на сарадњу. Сардинска влада је одлучила да искористи да као гарантна сила отвори своје конзулате у Београду и Букурешту.¹⁵ Требало је да један од Кавурових личних секретара, Франческо Астенго, буде послат у Србију и у Дунавске кнежевине, где ће посредовати у спрово-

¹² J. Garrigues, *нав. дело*, 90.

¹³ *L'Italie libérée (1857-1862)*, Lettres et dépêches du roi Victor Emmanuel II et du comte de Cavour au prince Napoléon. Revue des Deux Mondes, Paris 1923, t. XIII, 45.

¹⁴ *Исто*, 56–57.

¹⁵ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 20.

ђењу планова у вези са устанком у Мађарској. Пре одласка на дужност у Србију, Астенго је, у Паризу, требало да добије упутства од принца Наполеона и усагласи деловање с генералом Клапком.

Новоименовани сардински конзул кренуо је 19. фебруара из Париза за Торино, примивши упутства принца Наполеона. Иако се веровало у њихово пријатељство, прикупљена обавештења о кнежевима Милошу и Михаилу нису уливала наду у лак успех. Кавур се надао да ће његов секретар осигурати успех у подизању устанка у Мађарској који би умногоме помогао Француској и Италији. Председник сардинске владе требало је да поднесе принцу Наполеону план генерала Клапке о преносу оружја које је намењено мађарским устаницима преко подунавских кнежевина.¹⁶ Астенго је стигао у Београд 20. марта.

По речима француског конзула Бернара Дезесара (Louis Gustave Bernard Des Essards), Астенга су одмах по доласку у Београд примили Кнез и његов син. Од њих је затражио да му помогну у извршењу задатка чим рат буде објављен. Сардински конзул је, у разговору с кнезом Милошем 23. марта, открио француско-италијанске планове у вези с устанком у Мађарској и позвао Србију на сарадњу. Пошто је Астенго био веома упоран, кнез Михаило му је јасно дао на знање да Србија не може да учествује у предложеној акцији због оскудице у наоружању и муницији. Кнез Милош је рекао да је спреман да помогне, али да мора да води рачуна о тешком положају своје земље која је окружена Аустријом и Турском и чија је једина веза са спољним светом река Дунав, која је под контролом прве од тих сила. Тада је Астенго затражио од Обреновића да му омогуће даљи рад, да не ометају његове претходне договоре и да допусте да оружје буде унето и смештено у складишта на територији Србије.

Већ у другом разговору с француским конзулом, Астенго му је у поверењу саопштио циљ његове мисије и затражио од њега савет и подршку. Како је Дезесара требало уверити да је француска влада у потпуности упозната са његовим деловањем, Астенго је рекао да је о свему разговарао с принцем Наполеоном и министром Велевским. Француском конзулу је било чудно што му влада није послала никакво упутство како треба да се опходи у тако тешкој ситуацији. Он је скренуо пажњу Велевском на делатност сардинског конзула. Дезесар је замолио да га влада у Паризу извести о томе да ли одобрава и жели да подржи Астенгову мисију да би француски конзул, из Београда, влади пружио обавештења о њему, његовим везама и поступцима.

¹⁶ *L'Italie libérée (1857-1862)*, 68, 73.

Заузврат, Астенго није обећао Србији ништа конкретно. Он је тражио од српске владе да учини неколико услуга: да помогне да се у циљу подизања устанка успоставе везе између Мађара и Срба у Аустрији; да омогући да се устаницима пружи помоћ у оружју, муницији и новцу када рат започне; да допусти подизање складишта за оружје на њеној територији. У случају да Енглеска узме учешћа у рату на страни Аустрије, Србија ће организовати диверзију подижући хришћане у Турској.¹⁷

Кнез Михаило у Паризу

У случају неуспеха а без претходног споразума с Француском и Сардинијом, акција коју је предложио Астенго довела би до уласка турске и аустријске војске у Србију. У случају успеха, Кнежевину су дата само несигурна обећања о територијалним добитима. Ипак, прилике у Европи биле су такве да је требало искористити све што је могло да буде Србији од користи.

Крајем фебруара 1859. године кнез Милош је саопштио конзулу Дезесару да ће послати сина у Париз да захвали Наполеону на благонаклоном држању и да затражи његову даљу подршку. Кнез Михаило је рекао конзулу да ће кренути на пут почетком марта.¹⁸ Путовање је због Астенгове понуде постало хитно. Пре свега, требало је да се сазна да ли ће сукоб између Француске, Сардиније и Аустрије отворити Источно питање.

У извештају грофу Валевском од 1. априла, Дезесар обавестио је да ће кнез Михаило, у пратњи своје супруге, кнегиње Јулије, након Беча посетити Париз и Лондон. Кнежева намера била је да, посредством турске амбасаде, издејствује пријем код Наполеона III. Поменувши сардинског конзула, Дезесар је изнео мишљење да би његова мисија, у случају „извесних евентуалности“, могла да буде од највеће важности: „Претпостављам да је Ваша екселенција упозната с њом, јер ми изгледа неприхватљиво да је влада у Торину правила планове такве природе без претходног споразума с царском владом“.¹⁹ Валевски није знао за Астенгову мисију у Београду, што сведочи о начину на који је деловала Наполеонова тајна дипломатија. Када је сазнао да је сардински конзул тврдио да је планове о диверзијама у Мађарској и Турској разматрао с принцем Наполео-

¹⁷ МАЕ, Turquie-Belgrade 9, No 46 и телеграм уз извештај, Дезесар Валевском, Београд 12. априла 1859.

¹⁸ Исто, No 39, Дезесар Валевском, Београд 22. фебруара 1859.

¹⁹ Исто, No 45, Дезесар Валевском, Београд 1. априла 1859.

ном и са њим, министар је одговорио конзулу да Астенга никада није видео и да није чуо за његову тобожњу мисију. Валевски је најодлучније порицао да постоје планови које је сардински конзул приписивао француској влади као и његове тврдње да постоје дела која служе као доказ о њеној сарадњи. Министар је дао налог Дезесару да овај проблем разјасни са српском владом и Астенгом када му они за то пруже прилику.²⁰ Валевски се пожалио Наполеону III да је план усвојен и спровођен без његовог знања. Принц Наполеон је писао Кавуру да је цар добио извештај из Беча о томе да Астенго поступа на непримерен начин. „Астенго је много причао у Београду, открио је све наше планове о Мађарској кнезу Милошу који је сувише слаб и који се уплашио“.²¹

За време боравка кнеза Михаила у Паризу међу француским државницима владала је подвојеност у погледу политике према народима у Подунављу. У почетку преговора с Кавуром, Наполеон III је, преко принца Наполеона, дао пристанак на план о диверзији у Мађарској и то је крио од министра Валевског. Подаци којима је цар располагао почетком марта 1859. године, уверили су га у исправност његовог мишљења. Иако је Русија по договору с Француском, послала на границу према Галицији један војни корпус, француски министар у Франкфурту Талне (marquis Auguste Bonaventure Talleyrand) је писао својој влади да то није изазвало никакав страх у Бечу. Мишљење које је преовладало међу личним саветницима цара Франца Јозефа било је да у Мађарску не треба слати никакве знатније војне снаге већ само потребан број трупа за одржање реда и полицијске службе. Руски амбасадор у Паризу Кисељев сматрао је да су то само гласине које шире Аустријанци. Међутим, Наполеон III је скренуо пажњу Кисељеву да руски корпус не треба да гуши одушевљење Мађара, већ да их охрабрује да држе у напетости Аустрију. Цар је отишао још даље: он је говорио о устанку хришћана у Турској. Тај устанак народности плашио је цара Александра који је желео да измири спор, а Горчаков је предложио Француској сазив конгреса европских сила.²²

Почетком 1859. године, када су постале све уочљивије напетости у односима Француске и Аустрије и када се поставило питање припреме рата за ослобођење италијанског народа, Валевски је био више него тих. Он се бојао да би Француска била изложена преко рима конзервативних сила Енглеске и Пруске. Министар је живо за-

²⁰ Исто, No 4, Валевски Дезесару, Париз 21. априла 1859.

²¹ *L'Italie libérée (1857-1862)*, 562.

²² S. Goriaïnow, *Les étapes de l'alliance franco-russe (1853-1861)*, La Revue de Paris XIX, Paris 1912, 533-534.

ступао идеју о сазиву европског конгреса на ком ће бити разматрано италијанско питање. Мало је недостајало да он успе у својој намери; у тој фази догађаја прекид је изазвала Аустрија а не Француска.²³ Када се Валевски пожалио цару што крије од њега своје намере и указао да би подизање устанка у Мађарској могло да утиче на погоршање односа с Енглеском, Наполеон је почео да се колеба. Енглеска није желела да се рат шири ван граница Италије. Царева несигурност и колебљивост, особине које су утицале на одлуке у спољној политици, дошле су и овог пута до изражаја. Он је одобрио Валевском да демантује учешће Француске у извођењу плана и да умири Србе, а од принца Наполеона, који је прихватио поменути план, тражио је да препоручи Италијанима већу опрезност и акцију ограничену на мађарске емигрантске кругове. Принц Наполеон је и даље остао царев главни повереник, који је заједно с Кавуром вршио припреме за рат против Аустрије.²⁴

Наполеон III се живо интересовао за акцију генерала Клапке који је 20. априла посетио Београд. Кнез Милош је рекао Дезесару да се споразумео с Мађарима и да ће се Срби удружити с њима чим започне рат у Италији. После кнежеве одлуке да протера све Аустријанце из Кнежевине, Аустрија ће затворити Србима своје границе. Милош је тражио од Француске да му пружи помоћ и да пошаље пароброде у Србију, а Михаило је добио задатак да набави 3000 карабина.²⁵ По повратку Клапке у Париз, он и принц Наполеон одржали су с царем заједнички састанак о војним питањима на коме су донете следеће одлуке: 1) да се упуту проглас Мађарима и 2) да се установи Мађарски извршни комитет као руководеће тело. Принц Наполеон је 2. маја известио Кавура да ће Француска да учини све што зависи од ње да се спроведе план о подизању устанка у Мађарској. Он је очекивао да буде постигнут споразум с вођом мађарске емиграције Лајошом Кошутом који је дошао из Лондона у Париз и чије би учешће у подухвату много значило. Јављајући да путује с царем у Италију 10. маја увече, принц је потврдио да је споразум с Мађарима постигнут и да ће седиште њиховог комитета бити смештено у Ђенови.²⁶

Кнез Михаило је стигао у Париз 19. априла и био је два пута на пријему код Наполеона III, други пут „сасвим приватно, у цивилу“.

²³ L. Bély, G. H. Soutou, L. Theis, M. Vaïsse, *Dictionnaire des ministres des Affaires étrangères 1589–2004*, Paris 2005, 349.

²⁴ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 25.

²⁵ МАЕ, Turquie-Belgrade 9, телеграм, Дезесар Валевском, Београд 21. априла 1859.

²⁶ *L'Italie libérée (1857–1862)*, 568, 573, 575.

Он је писао кнезу Милошу да му је цар приредио леп дочек и да је обећао ће подржати све оправдане захтеве Србије, о чему је Михаило требало да му састави један краћи меморандум. Кнез је посетио принца Наполеона и царицу Евгенију (Eugénie de Montijo, Impératrice des Français) а очекивао је да буде примљен у аудијенцију и код некадашњег краља Вестфалије Жерома (Jérôme Bonaparte, roi de Westphalie). Михаило је разговарао о српском питању и с француским амбасадором у Цариграду Едуаром Тувнелом (Edouard Thouvenel) који је обећао да ће Француска пружити дипломатску подршку захтевима у погледу признања наследства кнежевског достојанства у породици Обреновић и исељења Турака из Србије. Кнез је скренуо пажњу амбасадору на несугласице у односима с Турском због тешког положаја хришћана. „Искрени и високостојећи пријатељи“ у Паризу дали су Михаилу три савета: 1) да се у Србији *на сваки начин* одржи мир; 2) да се избегну спорови са страним представницима, нарочито с конзулом Аустрије; 3) да се окончају унутрашње поделе и страначке размирице.²⁷ Наполеон је био један од „високостојећих пријатеља“, али га Михаило у делу писма упућеном Милошу 29. априла не помиње, као ни Валевског, с ким се такође састао.²⁸

Тајни меморандум за Наполеона III (Mémoire confidentiel pour Sa Majesté l'Empereur Napoléon III) Михаило је саставио 28. априла 1859. године. На почетку акта изнесене су жалбе да Турска крши права која су Србији зајемчена уговорима и наведено свако од тих права. У данашње време, српски народ се сусреће с оспоравањем привилегија које су добијене по цену многих борби и небројених жртава. Садашњи кнез веровао је да је његова дужност да обједини захтеве које је Србија досад бескорисно слала Порти. Кнежевина је одлучно протестовала против свих повреда и задирања у аутономна права српског народа, што је било у супротности са уговорима, хатишерифима и одредбама Париског уговора из 1856. године.

У име свог оца, Михаило је тражио да избор кнежева буде признат српском народу *de facto* и *de jure*; био је обичај да се у то звање уводе чланови породице Обреновић с правом наслеђа. Упркос јасноћи тог права и логичним последицама које из њега произлазе, Порта је увек тежила да га ограничи или се претварала да оно није довољно разјашњено.

Најважнија привилегија која је дата Србији, основа њеног политичког живота, највеће јемство за њен друштвени и национални раз-

²⁷ Кнез Михаило кнезу Милошу, Париз 17/29. априла-23. априла/5. маја 1859. *Политика*, Београд 4. марта 1927 (М. Димитријевић, *Кнез Михаило код цара Наполеона у Паризу*), 1-2.

²⁸ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 26.

витака, услов без којег се Срби никада не би нагостили с Турцима, је начело независности унутрашње управе. Иако је начело признато у уговорима између Русије и Турске, као што је потврђено Хатишерифима, Турска у пракси то стално одбацује на штету Србије. Одредбама Хатишерифа из 1838. године чланови Савета, тела које заједно с кнезом дели законодавну власт, су стављени под судску надлежност Порте. Тиме се ови законодавци, без чијег пристанка главни носилац власти не може скоро ништа да учини, налазе изнад самих закона које су донели.

У складу с уговорима и Хатишерифима којима су уређени односи између Турске и Србије, изузимајући гарнизоне у тврђавама, муслиманима је забрањен боравак у Кнежевини. До данас, муслимани нису поштовали одредбе споразума које се на њих односе. Они су додатно прекршили уговоре постављајући војску на капијама града Београда и настављајући да задиру у права и надлежности српских власти.

Приликом закључивања међународних, трговачких и царинских уговора и успостављања заједничке телеграфске службе са страним силама, Порта занемарује своје обавезе према Кнежевини и наноси штету њеним интересима. Она то чини упркос изузетном и скоро независном положају Србије.

То су биле најочигледније повреде права на које се Србија жалила и против којих је кнез Милош слао представке Порти. У случају да Порта убудуће не покаже више разумевања, Кнез ће морати да се позове на праведност и благонаклоност гарантних сила или да потражи у родољубљу и пожртвовању народа потребна средства да поврати Србији оспорена права и привилегије.

Кнез и српски народ полажу наду у великодушност Наполеона III, у политику коју је он установио у корист потлачених народа и на основу праведних разлога и очекују од њега више него правду. Цар је упознат с тим да српски народ има велики утицај међу хришћанским становништвом Турске и Аустрије и какву би делатност могао да развије у случају да политички заплети и ратни догађаји буду пренети у те крајеве. У случају да се рат прошири ван граница Италије, Михаило је понудио Наполеону да са Србијом закључи војни споразум уперен против Аустрије и Турске. Стављено је у изглед склапање споразума који би био од обостране користи за остварење планова француског цара и за будућност Србије.²⁹

Уочи предаје меморандума, кнез Михаило је добио обећања Наполеона и Тувнела да ће они подржати његов захтев да се уклоне

²⁹ MAE, Turquie-Belgrade 9, Mémoire confidentiel pour Sa Majesté l'Empereur Napoléon III, Париз 28. априла 1859.

препреке које Турска поставља српском народу. На Михаилову понуду о склапању војног споразума Валевски није одговорио.

Крајем априла и почетком маја министру су стизали извештаји конзула Дезесара да кнез Милош више није у стању да донесе разумне одлуке. После дугог разговора с Милошем, Дезесар је стекао убеђење да је он полудео и да је опасно да власт у Србији остане у његовим рукама. Говорећи о странцима у Србији, Милош је рекао конзулу да је решен да протера Аустријанце који праве државу у држави и дестабилизују Србију. Због тога, Кнез је желео да сарађује само с Французима и Енглезима, а било је потребно да му се из Француске пошаљу роба и пароброди. Констатујући да су Аустријанци заједнички непријатељи, Кнез је замолио Дезесара да му влада у Паризу пружи помоћ и да га цар заштити. По Милошевим речима све је било спремно и договорено. Чим рат буде објављен, Срби ће се удружити с Мађарима и поразити Аустрију.³⁰ Кнез је посредством конзула изразио дубоку захвалност Валевском на дочеку приређеном кнезу Михаилу и рекао: „После Бога, Француска је та која штити Србију”. Он је полагао наде у агента француске обавештајне службе, бродовласника и авантуристу капетана Мањана и најављивао његов скори долазак у Србију с дванаест пароброда натоварених великом количином оружја и муниције. Конзул је известио Валевског да су му непознати планови француске владе у вези са овом пошљом и са ратним припремама Србије и констатовао да је због тога доведен у жалостан положај.³¹

Валевски је дао налог Дезесару да објасни члановима владе и кнезу Милошу колико је важно да у тренутним околностима Кнежевина одржи мир и добре односе с Портом. Србија би у својим односима с турском владом могла да створи тешкоће које ће довести до нових заплета у Европи и да тиме изазове озбиљно незадовољство од стране сила потписница Париског уговора. Валевски је негирао тврдње да царска влада шаље у Србију пароброде, оружје и муницију и дао налог Дезесару да демантује ове гласине.³²

Пошто је Енглеска била уверена да иза обећања капетана Мањана о испоруци оружја Србији стоји француска влада, амбасадор у Паризу лорд Каули затражио је 21. априла објашњење од Валевског. Министар је изјавио да су гласине о томе потпуно неосноване, а касније, када је започео рат у Италији, Каулиу је речено да Француска жели да рат буде локализован и окончан што пре. Лајош Кошут твр-

³⁰ Исто, No 50, Дезесар Валевском, Београд 23. априла 1859.

³¹ Исто, телеграм, Дезесар Валевском, Београд 13. маја и No 51, 14. маја 1859.

³² Исто, No 5, Валевски Дезесару, Париз 13. маја 1859. и телеграм, Валевски Дезесару, Париз 14. маја 1859.

ди да је мађарска емиграција била упозната с тим да је Мањан био у поверљивим везама с Пале Роајалом и да је он припадао незваничним агентима „личне политике“ Тиљерија.³³ Може се са сигурношћу рећи је да је капетан Мањан у наредним годинама обављао за рачун француске владе разне послове у вези с превозом оружја у ове крајеве, па је врло могуће да је и овог пута добио слична упутства. Енглеском амбасадору је саопштено да су француски представници добили налог да делују умирујуће на хришћане у Турској.³⁴

Састанак кнеза Михаила и Лајоша Кошута

Стигавши 18. маја у Лондон кнез Михаило се састао с вођом емиграције Лајошом Кошутом. Мађарски вођа је изнео у својим *Успоменама* да је Михаило предузео путовање у енглеску престоницу по Наполеоновом савету како би се састао с њим. Цар је, по Кошутовим речима, препоручио кнезу да Србија помогне у припреми устанка у Мађарској. За учињене услуге Кнежевина не би добила никакву посебну награду јер је и у њеном интересу било да Мађарска добије независност.³⁵

Кошутова тврдња да је француски цар саветовао да Михаило посети Лондон због састанка с њим није тачна. Још на поласку из Београда, Кнез је имао план да посети Париз, Лондон и Берлин, а по савету руског амбасадора у Бечу Балабина, требало је да путовање оконча посетом Петрограду. Кошут је навео и да се Наполеон на састанку у Паризу одлучно супротставио Кнежевој идеји о заједничком решавању Источног и италијанског питања. Михаило је дошао на ову идеју када је сазнао да ће цар подржати мађарске тежње и покушао је да га убеди да у исто време покрене и Источно питање. Кошутове тврдње нису биле у складу са Наполеоновим саветом Кнезу да је Србија требало да на сваки начин очува мир и да не да Аустрији повода за жалбе.

Француски цар се састао са Кошутом у Паризу у ноћи између 4-ог и 5-ог маја. Кошут је за учешће Мађара у рату на страни Француске захтевао да буду испуњена два услова: 1) да Наполеон прошири ратне операције од обала реке По до Дунава и Тисе и 2) да цар нареди слање својих трупа на мађарску територију и да прокламацијом, у којој би подсетио на жеље народа које је 1849. године изнела мађарска скупштина, позове народ да као пријатељ и савезник

³³ L. Kossuth, *Souvenirs et écrits de mon exil*, Paris 1880, 351.

³⁴ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 30.

³⁵ L. Kossuth, *нав. дело*, 251–252.

Француске објави своју независност и отпочне борбу против непријатеља. Наполеон је рекао да од свег срца жели да се остваре родољубиве жеље Мађара. Међутим, он није хтео да обећа Кошуту поход на Мађарску. Цар је изјавио да ће затражити сарадњу Мађара тек када буде могао да испуни тражене услове и да гарантује да ће им устанак донети независност.³⁶ У разговору с Кошутом, Наполеон је поменуо слање мађарских агената у Београд и Букурешт и препоручио да они ступе у везу са тамошњим француским дипломатским представницима. Међутим, устанци у Мађарској и Турској нису се уклапали у царев коначан план о рату с Аустријом. Наполеон није могао да саветује кнезу Михаилу да пружи помоћ Мађарима у подизању устанка јер би то сигурно довело Србију у сукоб с Аустријом. Вероватно је да је цар саветовао да се Кнез и Кошут састану у циљу отклањања сметњи у зближењу Срба и Мађара.³⁷

Могуће је да је савет који Кошут помиње Михаилу дао принц Наполеон, велики поборник учешћа Француске у рату за уједињење Италије. Он је био један од твораца плана о устанку у Мађарској уз учешће Србије и Румуније. Зет сардинског краља и главни посредник у вези између његове владе и Наполеона III, принц Наполеон је лично, под велом тајне, довео Кошута француском цару у ноћи између 4-ог и 5-ог маја. Српски кнез био је у посети принцу Наполеону 5-ог маја у пола три поподне, дакле сутрадан после Кошутове аудијенције код цара којој је присуствовао и принц.³⁸

За избегавање устанака у Турској и Мађарској Наполеон је имао јак разлог. Бојао се да ширење ратног подручја из Италије на Мађарску не подстакне Енглеску да се окрене против њега. Цар је рекао Кошуту да би Енглеска била највећи противник слања француских трупа у Мађарску. Торијевска влада која је тада била на власти гледала је с незадовољством на цареву војну у Италији. Влада у Лондону сматрала је јаку Аустрију неопходном за систем европске равнотеже.³⁹

Кошут и његове присталице желели су да искористе рат у Италији да спроведу у дело идеју о стварању Дунавске конфедерације. План о учешћу Угарске у рату на страни Француске и Сардиније подразумевао је пропаст Аустрије и да народи који су у њој живели формирају нове државе. Угарска је требало да осигура сарадњу Србије и Дунавских кнежевина с којима би у случају повољног завр-

³⁶ Исто, 152, 161.

³⁷ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 32.

³⁸ Кнез Михаило кнезу Милошу, Париз 17/29. априла – 23. априла/5. маја 1859. *Политика*, Београд 4. марта 1927; *L'Italie libérée (1857-1862)*, 573, 575; Антон Дебидур, *Дипломатска историја Европе*, Београд 1934, I-II, II, 293–294.

³⁹ L. Kossuth, *нав. дело*, 153.

шетка рата формирала конфедерацију трију подунавских држава. Мађарска емиграција је преко сардинског конзула Франческа Астенга и својих представника генерала Ђерђа Клапке и Јохана Лудвига водила преговоре са српском и румунском владом, међутим, званични Париз није донео одлуку да у исто време решава италијанско и угарско питање. Француска влада се бојала да би такав развој догађаја изазвао негодовање Енглеске и Русије. Слабљење и распадање Аустрије на чијим темељима би била створена Дунавска конфедерација неминовно би повукло за собом отварање Источног питања. Због тога Енглеска не би била наклоњена овом плану. Цар је сигурно имао на уму да би сарадњом Србије и Дунавских кнежевина у устанку у Мађарској био доведен у питање мир у Турској. Поред тога, решавање Источног питања и стварање једне јаке конфедерације на својим границама не би допустила ни руска влада. Распадом Аустрије било би отворено и питање Пољске, што цар Александар сигурно није желео. Овакав сплет околности не би ишао на руку Француској јер би се у случају решавања пољског питања Русија зближила с Пруском. Француској је била изузетно важна подршка Русије која је требало да утиче на Пруску и чланице Немачке конфедерације да се уздрже од учешћа у рату на страни Аустрије. Због тога су мађарско питање и стварање Дунавске конфедерације остављени по страни. Незванични кругови у Француској, на челу с принцем Наполеоном, су покушавали да придобију мађарску емиграцију за подизање устанка, чиме би била дезорганизована позадина аустријске војске. С друге стране, Лајош Кошут није желео да се упусте у акцију без јемстава цара Наполеона.

Међутим, нејасноћу у вези с Наполеоновим плановима везаним за припрему и подизање устанка у Мађарској уносе корази које је цар предузео после разговора с Кошутом и кнезом Михаилом у Паризу. Изгледа да је цар желео да за сваки случај има припремљен терен, чиме би приморао Аустрију да део војних снага не пошаље у Италију. После договора с Кавуром и мађарском емиграцијом, било је предвиђено да буде образована једна мађарска јединица у Италији која ће бити на располагању француско-италијанској војсци до тренутка када она буде могла да се приближи мађарској граници. Други део војске или бар наоружане групе побуњеника, биле би окупљене у Румунији, с циљем да подрже устанак у Мађарској и изведу, у датој прилици, упад у Трансилванију. Те устаничке групе нису могле бити организоване на територији Дунавских кнежевина без одобрења кнеза Кузе. Наполеон је писао Кнезу и затражио од њега да се споразуме с вођама устанка из 1848. године о заједничком учешћу у покрету у Мађарској против Аустрије. Цар је ставио Кузи у изглед припаја-

ње Буковине Молдавији. Француски дипломатски представник у Јашиу Виктор Плас (Victor Place) је добио посебан задатак од цара да води преговоре о склапању мађарско-румунског савеза. У време великих успеха Наполеонове војске у Италији, гроф Телеки и генерал Клапка, с једне, и кнез Куза, с друге стране потписали су маја 1859. године тајну конвенцију. Конвенцијом су тачно утврђене савезничке обавезе. Кнез Куза ће одобрити мађарским устаницима да подигну магацине с оружјем на територији Румуније или у близини границе с Трансилванијом и тражиће од француског цара 30.000 пушака. Конвенцијом је обухваћена и сарадња са српском владом. Поред оружја које ће бити набављено преко савезничких сила, Румунија ће се обратити српској влади за топове, чији ће један део уступити Мађарима. Румунски и мађарски представници имали су задатак да о својим припремама обавештавају и српску владу. Румунски представници требало је да држе у току своју владу о догађајима у Београду.⁴⁰

Друга конвенција потписана између генерала Клапке и кнеза Кузе у мају 1859. године била је израз жеље дворова у Паризу и Торину да се, пре него што буде пружена помоћ мађарској емиграцији, реши питање народности у будућој држави. У конвенцији су предвиђени принципи конфедерације. У Паризу се очекивало да ће влада Дунавских кнежевина, подстакнута сопственим интересима, употребити свој утицај на сународнике који живе у Мађарској и Трансилванији у циљу помирења. Мађарски родољуби се већ на почетку борбе обавезују да ће бити заборављени стари неспоразуми и да ће доћи до потпуног помирења између Срба, Румуна и Мађара. Општине и жупаније на територији Мађарске насељене српским и румунским живљем ће добити пуну аутономију. У етнички мешаним срединама, становништво ће да се споразуме који ће језик да прихвати као званичан (мађарски, српски или румунски). У току устанка српске и румунске трупе ће бити организоване одвојено од мађарских трупа, а командоваће се на матерњем језику. У свакој војсци проглашена је пуна једнакост за добијање службе, чинова и почести.

План о искрцавању француске војске на Ријеци, која би преко Хрватске избила у мађарску равницу, био је дело мађарске емиграције.⁴¹ Кошут је сматрао да је споразум између Мађара и Хрвата најважнији део плана. У случају да Французи не буду пријатељски дочекани у Хрватској ова диверзија била би умногоме отежана. Мађари су сматрали да је Београд најприкладније место за вођење

⁴⁰ V.A. Urechia, *L'Alliance des Roumains et des Hongrois en 1859 contre l'Autriche*, Bucarest 1894, 4–8.

⁴¹ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 33.

преговора и намеравали су да тамо пошаљу свог изасланика Јохана Лудвига. Кошут је рекао кнезу Михаилу да су дипломатски представници Француске и Сардиније добили налог да пружи подршку Лудвигу и да му помогну да обави свој задатак. Мађарски вођа је затражио од Михаила да позове у Београд неколико утицајних Хрвата ради преговора с Лудвигом. Кошут је очекивао да ће овога пута, за разлику од ситуације из 1848–1849. године, Срби у Угарској стати уз Мађаре. Био је спреман да пружи Србима све уступке под условом да не буду угрожени територијална целокупност и политичко јединство Угарске. Кнез је одговорио да су такви уступци сасвим довољни и обећао да ће посредовати у постизању споразума. Што се тиче припрема за устанак, вођа емиграције је тражио да Србија омогући превоз оружја и подизање складишта и да одобри зајам. У случају да план о француској експедицији буде дефинитивно усвојен, Кнежевина је требало да допусти да на њеној територији генерал Ветер организује мађарске оружане снаге. Кнез је нарочито инсистирао на томе да мађарски генерал не долази у Србију у случају да искрцавање Француза на јадранској обали буде доведено у питање. Без подршке Француске, Мађари би преузели на себе сву одговорност за устанак, док би Србија била изложена великој опасности а Михаилу компромитован у очима европске јавности. Михаилу је рекао Кошуту да је потребно да овај план одобри кнез Милош. „Кнез (Михаило) се сложио, али само под условом да може да се докаже да имамо подршку француског цара; иначе не.“⁴²

У накнаду за велике услуге које би учинила Мађарима, Србија би стекла само пријатељство независне Угарске. Кошут тврди да је с кнезом Михаилом постигао пуну сагласност по питању независности и целокупности Угарске, ослобођења и независности Србије путем стварања јаке словенске државе и победе начела народности. Кнез је одмах истакао да је независност Угарске жеља француског цара чију наклоност и он жели да придобије, како у свом интересу тако и у интересу своје отаџбине. Мађарски вођа је изразио жељу да у случају распада, Турско царство не постане плен Русије и Аустрије већ да га наследе народи који ће на његовим темељима створити своје слободне државе. Тиме би на Балкану било спроведено у дело начело народности онако како га је замишљао цар Наполеон.⁴³

Колико је било искренности у Кошутовим речима тешко је рећи. Питање је такође да ли је разговор с Михаилом текао онако као што га је Кошут забележио.⁴⁴ Сигурно је да Кнез не би склопио споразум о

⁴² L. Kossuth, *нав. дело*, 259–263.

⁴³ *Исто*, 256–259.

⁴⁴ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 34.

стварној сарадњи с мађарским вођом после разговора у коме му је Наполеон дао на знање да неће допустити отварање Источног питања. Михаило је рекао Кошуту да је сарадња Србије у мађарском устанку условљена одобрењем француског цара. Кошутове тврдње не слажу се са саветима да се одрже мир и добри односи с Аустријом које су српском кнезу дали „искрени и високостојећи пријатељи“ у Паризу. Споразум између Кнеза и емиграције да Србија пружи помоћ мађарском устанку постоји само у Кошутовим *Успоменама*. Уосталом, разговори у Београду с Кошутовим изаслаником Јоханом Лудвигом нису још ни отпочели када је Наполеон с Францом Јозефом закључио примирје у Вилафранки.⁴⁵ У мемоару о мађарском питању који је упутио италијанској влади 1861. године, генерал Клапка потврђује да су, у последње две године, претрпели неуспех сви покушаји да се придобије Србија. Генерал се жалио да су француски конзули у Србији и Влашкој ометали закључење споразума с владама тих земаља. Иако је на само неколико дана пре примирја у Вилафранки Наполеон изјавио Кошуту да жели независност Угарске и да је решен да јој пружи помоћ у томе, изгледа да је остало само на жељама.⁴⁶ Сазнање да и поред неутралности и подршке Русије, прети опасност од мешања Немачке у сукоб, било је довољно за Наполеона да закључи примирје, не осврћући се ни на своје званичне савезнике, а још мање на Мађаре.⁴⁷ Рат од 1859. године представља најозбиљнији покушај Кошута и његових присталица да образују Дунавску конфедерацију.⁴⁸ Иако је мађарска емиграција добила подршку незваничних кругова у Паризу и начелни пристанак цара Наполеона, Француска није пружила помоћ у остварењу њених планова.

Српска јавност према догађајима у Италији. Настојање француске дипломатије да спречи извршење Клапкиног плана

Кнез Михаило је после боравка у Лондону и Берлину, стигао у Београд 9. јуна. Вести о првим успесима Француске у Италији изазвале су у немачкој јавности ратоборно расположење. После победе Француза код Мађенте 4. јуна, Пруска је мобилизовала шест корпуса а Русија је, као одговор, послала на границу Галиције и Молдавије четири.

Догађаји у Италији праћени су у Београду с великом пажњом. Влада је предузела мере за повећање оружаних снага у свим окрузи-

⁴⁵ Ј. Ристић, *нав. дело*, I, 337.

⁴⁶ L. Kossuth, *нав. дело*, 501.

⁴⁷ F. Charles-Roux, *Alexandre II, Gortchakoff et Napoléon III*, Paris 1913, 261.

⁴⁸ Љ. Алексић, *нав. дело*, 95.

ма.⁴⁹ Француски конзул Дезесар писао је грофу Валевском да је кнез Милош наредио опште наоружавање. Сваки способан мушкарац морао је себи да обезбеди пушку, муницију, два пара опанака и панталоне. Дезесар који је од кнежевог представника Цветка Рајовића тражио јасна објашњења о предузетим мерама, добио је одговор да су оне мотивисане општом ситуацијом у Европи, гомилањем турских трупа у Бугарској и у Босни и нарочито увећањем гарнизона у Београду. У кнежево име, Рајовић је тврдио Дезесару да Србија нема план да нападне Турску и да су све што се говори о томе само лажи и клевете. Конзулу је изгледало мало вероватно да Кнез може да задржи народ који је у потпуности наоружан. Представник је покушавао да га убеди у то, понављајући да је Србија морала да буде на опрезу после војних мера које је предузела Порта.⁵⁰

Притисци Порте приморали су владу да попусти. Она је одустала од војних припрема и одбила да пружи подршку Мађарима коју су, средином јула, још једанпут тражили Франческо Астенго и изасланици генерала Клапке. Француски конзул је обавестио Валевског да је настојао да убеди владу и кнеза Милоша да одустану од провокација и агресивних иступа, што би неизбежно довело до прекида с Портом.⁵¹

Француски министар је одлучно стао на пут захтевима мађарске емиграције. Он је дао налог конзулима у Београду и Букурешту да спрече даље извођење Клапкиног плана. Кавур се 21. јуна пожалио принцу Наполеону да су му сардински конзули у Дунавским кнежевинама у страху писали да су њихове француске колеге примиле од Валевског ноту која садржи оштар протест што кнез Куза пружа Мађарима помоћ. Поступак француског министра довео је у неприлику сардинску и румунску владу и представнике мађарске емиграције. Кнез Куза није знао како да поступа, генерал Клапка је био бесан, а Кавур је био у недоумици шта да препоручи сардинским агентима којима је требало да стигне пошиљка од 20.000 пушака.⁵² Валевски је био упознат с тим да, иза његових леђа, целом акцијом руководи принц Наполеон. Министар је дао налог отправнику послова амбасаде у Цариграду, грофу Мари Шарлу Лалману, да изјави да царска влада негира да је, непосредно или посредно, учествовала у акцијама усмереним на подизање устанка у источним покрајинама Аустрије. Валевски је негирао сваку одговорност француске владе за учешће у плановима који јој се приписују.⁵³

⁴⁹ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 35–36.

⁵⁰ МАЕ, Turquie-Belgrade 9, No 52, Дезесар Валевском, Београд 23. маја 1859.

⁵¹ Исто, No 53, Дезесар Валевском, Београд 4. јула 1859.

⁵² *L'Italie libérée (1857-1862)*, 854.

⁵³ МАЕ, Turquie 28, No 39, Валевски Лалману, Париз 10. јуна 1859.

Напори француске владе у Србији уродиле су плодом. Када је средином јула у Београд стигао капетан Мањан да помогне у остварењу планова генерала Клапке, Кавур који је о томе обавештен, препоручио је да се он обрати влади у Паризу. Кнез Михаило је одбио захтев сардинског конзула Астенга да да 100.000 франака на име материјалне помоћи устанку. Конзул Дезесар је закључио свој извештај речима да је било крајње време да се оконча афера у којој су неспретношћу доведене у неприлику високе личности, а стечено је уверење да у Француској постоје две владе.⁵⁴

Закључак

После победе Француске код Солферино порасла је опасност од избијања општег рата. У Пруској је била довршена мобилизација целокупне војне силе. Влада у Берлину је почела да испитује расположење у Лондону и Петрограду за посредничку акцију између зараћених страна. Забринут због става Пруске и револуционарног врења у Италији, Горчаков је саветовао Наполеону да што пре закључи мир. Када су силе предложиле своје посредовање, Наполеон је прихватио. Он је и сам желео да се војска врати у Француску. Мобилизација пруске војске угрожавала је у великој мери слабо брањену француску границу на Рајни. Италијанско питање створило је веће тешкоће него што је цар очекивао, нарочито у односима с Католичком црквом. Аустријска влада стрепела је на исти начин од устанка у Мађарској и од последица које би на односе у Немачкој имала интервенција Пруске. Наполеону није било тешко да 11. јула на састанку с Францом Јозефом у Виљафранки постигне прекид непријатељстава постављањем умерених услова за примирје.

Касније, у Сен-Клуу, Наполеон је сам причао руском амбасадору Кисељеву како је одлучио да предложи аустријском цару да се споразумеју. Рат је могао да постане општи; устанак у Мађарској био би од помоћи, али не би прошао без потешкоћа. После Мађарске било би отворено пољско питање, а затим питање о положају хришћанских народа на Истоку. Све то компликовало би већ довољно суров рат. Страх од Енглеске и Пруске, притисци савезничке Русије и јавности унутар земље приморали су Наполеона да остави италијанско питање делимично решено. Мир с Аустријом закључен је у Цириху 11. новембра 1859. године.

Опрезна политика Милоша и Михаила показала се 1859. године потпуно оправданом. Као што се очекивало, рат у Италији је ло-

⁵⁴ МАЕ, Turquie-Belgrade 9, телеграм, Дезесар Валевском, Београд 20. јула 1859.

кализован, а Србија није дозволила да западне у опасан положај. Овакав став био је нужен због двоструке француске политике на Дунаву: незванична струја је подржавала устанак у Мађарској док му се званична противила пазећи да не настану компликације. Умногome захваљујући саветима да се у Србији одржи мир, а које је Михаило добио у Паризу од Наполеона III, министра Валевског и амбасадора Тувнела, њени односи с Аустријом, иако затегнути, могли су да се поправе. Поред тога, односи Кнежевине и Порте нису искључивали могућност поновних преговора по питању старих српских захтева. Руски амбасадор Балабин такође је саветовао Обреновићима да задрже мирољубив став. Пут кнеза Михаила у Париз, као и у престонице Беч, Лондон и Берлин, показао се за њега као веома поучан. Мисија је пружила прилику Кнезу да ступи у везу с високим државницима, а показало се с колико је опреза требало приступити доношењу озбиљних одлука. Михаило је открио у којој мери су велике силе, чак и када позивају Србију да се веже за њихову политику, неспремне да преузму јасне обавезе према њој. Опречна политика званичне Француске и незваничних кругова блиских двору у Тиљеријама изазвала је подозривост код Мађара и Румуна и приморала на обазривост српску владу.

Случајно или не, двојица кнежева поступали су за време италијанске кризе управо онако како саветује Илија Гарашанин у свом *Мемоару о рату у Италији*. Савети високих државника Француске и амбасадора Балабина упућени Михаилу сасвим се поклапају са онима из *Мемоара*. Тешко је рећи да ли је Гарашанин, који тада није обављао државничке дужности, био у вези с овим званичницима, али се стиче утисак да је до неких обавештења дошао пре кнеза Михаила. Такође, врло је индикативно да се у писму Илије Гарашанина Јовану Мариновићу од 8. маја и писму Михаила Милошу од 2. априла из Беча користе слични термини „замешателства Европе“ и „замешателства света“.⁵⁵ Верујемо да су и пре и после кнежевог пута по Европи Гарашанин и Михаило разговарали о ситуацији везаној за рат у Италији и о положају Србије. Не треба заборавити да је кнез Михаило од повратка у Србију, фебруара 1859. године, неговао добре односе с Гарашанином. У писму Мариновићу, Гарашанин је написао да је саставио план о томе како би правитељство требало да поступа у тадашњим околностима. Иако је „његов Мемоар служио само за његово лично чекмеже“, Гарашанин је саветовао управо оно што и Виктор Балабин: „Ја сам тако угађао, и да Србија не уквари и да буде спремна колико је више могуће“. Мало је вероватно да је Гарашанин

⁵⁵ Ст. Ловчевић, *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, I-II, Београд 1931; II, 38–39.

само „ослушкивао“ шта се дешава у Европи и да је на основу тога саставио спис од 19. априла. Милош и Михаило поступали су мудро, у складу са саветима пријатељских сила Француске и Русије, о чему у Гарашаниновом *Мемоару* пише следеће: „Треба се највештијим и најбржим начином старати да се сазнаду намере Русије и Француске што се нас тиче. Са овима двома силама треба се подпуно у согласије ставити и унапред споразумевати. На сваки начин треба се бринути да се оне спрема нас на чисто изјасне; јер за оним у пола изјасненијем није совестно на једно велико предузеће одважити се, пошто у дипломатији обично оно што се данас каже сутра се онако исто не пофторава него сасвим другојачије доказује. Са овим силама бити на чисто страота много вреди за сво наше владање у овим критичним обстојатељствима“.⁵⁶ Управо у разговору с Михаилом у Бечу, када је покренуто питање какав став Србија треба да заузме према догађајима у Италији, руски амбасадор је предложио кнезу Милошу да је крајње време да повери Гарашанину да образује владу. Под утицајем Француске, чију је подршку уживао, дошло је до промене става Русије према Гарашанину. Претпостављамо да је и Гарашаниново мишљење да Србија треба да послуша савете Француске и Русије, имало утицаја на држање српске владе за време рата у Италији.

Uroš Tatić
Research Assistant
HISTORICAL INSTITUTE, BELGRADE

FRANCE AND SERBIA AND UNIFICATION OF ITALY

(Summary)

By the end of February 1859 Prince Miloš decided to send his son Prince Mihailo to Paris to express his appreciation to Napoleon III for his benevolent attitude as well as to ask for his further support. Above everything else, he was supposed to find out whether the Austrian – Italian conflict would reopen the Eastern question. During Prince Mihailo's stay in Paris attitudes of French statesmen proved to be ambivalent in regard of the policy which should be pursued towards the various nations in the Danube basin. Prince Mihailo was on two occasions received in audience by Emperor Napoleon who was very inclined towards the Serbian tendencies.

⁵⁶ Архив Србије (АС), Фонд Илије Гарашанина (ИГ) бр. 1123, О рату у Италији, 19. априла 1859.

УДК 94:355.311.1(497.1)"1929/1941";
94(497.1-13)"1929/1941"

Др Владан Јовановић, научни сарадник
ИНСТИТУТ ЗА НОВИЈУ ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ
E-mail: gsvlucky@yahoo.com

ПРИЛИКЕ У ТРЕЋОЈ АРМИЈСКОЈ ОБЛАСТИ ОД УВОЂЕЊА ШЕСТОЈАНУАРСКЕ ДИКТАТУРЕ ДО АПРИЛСКОГ РАТА

АПСТРАКТ: У раду је, на основу архивске грађе и релевантне литературе, приказано стање на простору Треће армијске области у деценији пред избијање Другог светског рата. Назначени су основни проблеми које је војска морала решавати у условима појачаних дезинтегративних и сепаратистичких процеса, подстакнутих у доброј мери спољним факторима (Бугарска, Албанија, Италија).

Кључне речи: Краљевина Југославија, Трећа армијска област, Априлски рат.

Од самог оснивања југословенске краљевине присуство њених оружаних снага на југоистоку државе било је од нарочитог значаја. У првом реду, агресивни комитски покрет у Македонији изискивао је велике напоре војске, исцрпљене у ратовима 1912–1918. године. Бугарску границу било је тешко затворити јер је двадесетих година ВМРО, под покровитељством владе у Софији, користио уходане канале и одане симпатизере у самом Повардарју, превасходно брегалничкој области, из које су поникли челници организације. Координација са албанским покретом на Косову, Метохији и у западној Македонији, а уз финансијску и тактичку подршку Италије, развукли су војску југословенске краљевине дуж целе албанске и бугарске границе. Подршка и асистенција жандармеријских снага у косовско-метохијским местима била је неопходна, али не и довољна. Акције разоружавања „одметнутог“ становништва, сузбијања пљачкашких

група и заштите државних органа, колониста и вардарске пруге од све чешћих атака, захтевали су потпуни државни ангажман.¹

Краљевина Југославија, имајући у виду њене скромне економске потенцијале, издржавала је прилично велику мирнодопску армију, која није располагала довољним средствима за модернизацију. С обзиром на специфичну географску структуру – велике површине под планинама и шумама, неразвијеност путне мреже и слаба носивост постојећих мостова – преовладало је мишљење да не треба журити са механизацијом и моторизацијом армије.² Сплет повољних међународних околности утицао је да Генералштаб све до почетка 1935. не буде због тога претерано забринут: Аустрија, Мађарска и Бугарска биле су мање-више разоружане, склопљени су војни уговори са савезницама из Мале Антанте и Турском, поправљени су односи са Бугарском, док је савезништво са Француском посебно уливало самопоуздање. Ипак, слаба саобраћајна инфраструктура, хронични проблеми са мобилизацијом сточног фонда и све слабија дисциплина у редовима војске након погибије краља Александра почели су да буде зебњу војног врха. Поправљање односа између Југославије и Бугарске манифестовало се и у војним круговима, премда није било лако превазићи уврежене предрасуде: „Докле год се активни официри буду сећали рата 1913. године и битке на Брегалници, постојаће одређено страховање и подозрење“.³

Војска и жандармерија нису били у директној надлежности бановинске управе, али је учешће бана у „праћењу војне ситуације“, организацији кулука за војне потребе и надзирање мобилизације регрута, дубоко уплело бановину у војне послове. Иначе, команда армијске области, поред војних послова, имала је задатак да се бави и „помагањем одржавања примереног реда“. Идентичним својствима и функцијама одликовала се установа дивизијске области, која је уз то управљала регрутацијом, уписом стоке, наплатом војнице (за оне који су изузети од „личне службе“) и сл. Војни округ се такође бавио пословима регрутације и пописивањем људства, стоке и моторних возила за кулук, као и војним распоредом, прослеђивањем молби и жалби, потрагом за војним бегунцима итд. Другим речима, команда војног округа стајала је у непосредном контакту са грађанским властима и цивилним становништвом.⁴ Војска је могла бити

¹ Владан Јовановић, *Вардарска бановина 1929–1941*, ИНИС, Београд, 2011, стр. 184.

² Živko Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji. Godišnji izveštaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921–1938*, knj. 2, Zagreb, 1986, str. 292.

³ *Britanci*, II, str. 297.

⁴ Laza M. Kostić, *Administrativno pravo Kraljevine Jugoslavije*, knj I („Ustrojstvo uprave“), Beograd, 1933, str.191.

употребљена за одржавање унутрашњег реда, а на захтев грађанске власти, сходно члану 112 Октроисаног устава. Процењено је да су дотадашње „заstraшујуће мере“ (нпр. пуцање у ваздух) превазиђене јер су пре подстицале масу на даљу непослушност него на одустајање.⁵ Док је др Марко Кожул у парламенту причао о великим судским процесима у далматинским општинама, један глас је додао како тога није било у Јужној Србији. „Код вас свакога дана војска само пуца“, узвратио је Кожул.⁶ Једна тетовска делегација, са сенатором Васом Богојевићем и народним послаником Марком Петровићем на челу, тражила је новембра 1932. од краља да се Тетову додели специјална војна јединица, чије би присуство „челичило“ српску мањину. Наиме, у лето те године Тетово је остало без иједног војника, иако је поседовало војничке станове и потребу да се зауздају муслимани „јер њима импонује војска“.⁷

Упркос свему томе, британски посланик у Београду је ценио да је југословенска војска почетком тридесетих година била главна кохезиона снага у земљи. Мрљу је представљало њен покровитељски став према одредима Косте Пећанца, које је овај четнички војвода оснивао и изван територије Вардарске бановине. Војска је виђена као чинилац окупљања „различитих расних елемената“ јер су млади војници, служећи далеко од завичаја, упознавали земљу, њене обичаје и културу. Поред обједињавајуће улоге, војска је била и васпитна организација у којој је 60% припадника описмењавано у полугодишњем року. *Војнички гласник* представљао је ову установу као својеврсну народну школу, у којој је 50–80% неписмених војника научило да чита и пише. Осим тога, у поређењу са корумпираном и омраженом цивилном управом, југословенско војно руководство деловало је прилично професионално, поштено и ефикасно, премда су му недостајала савремена схватања и искустава у модерном ратовању.⁸

Имајући у виду напету ситуацију у региону, било је природно да југословенске војне власти воде евиденцију о стању армија суседних земаља. Увид у финансије и војне буџете служио је као репер

⁵ *Службени гласник Министарства унутрашњих послова*, бр. 5, 1. 5. 1937, стр. 184–185.

⁶ *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Југославије* (даље: *СБНС*), 27. ред. саст, 17. 2. 1933, стр. 142.

⁷ АЈ, 74-221-316, л. 103, 104, делегати тетовске општине краљу Александру, 28. 11. 1932.

⁸ *Војнички гласник*, XIII, бр. 6, 15. 3. 1932, 91; *Britanci*, II, 80, 132, стр. 375-8. Британски посланик у Београду приметио је да су се југословенски виши официри без основа задовољавали борбеним искуством стеченим у ратовима 1912–1918, сматрајући га довољним за рад са војницима.

и коректив за домаћу употребу у оба дома Народног представништва. Министар војске и морнарице Љубомир Марић изнео је у Сенату, марта 1936, упоредни преглед војних буџета неких европских држава, на основу њихових службених података:

	Број становника	Јачина војске у људству	Буџет војске у динарима	Однос југосл. буџета и страног
ИТАЛИЈА	42.530.000	430.626	18.961.822.990	1:8,2
ПОЉСКА	33.000.000	320.000	9.656.342.010	1:4,4
РУМУНИЈА	19.000.000	233.200	5.014.251.350	1:2,2
ФРАНЦУСКА	41.000.000	680.000	29.028.842.539	1:12,5
ЧЕХОСЛОВАЧКА	14.000.000	128.256	2.458.925.690	1:1,06
ЈУГОСЛАВИЈА	14.000.000	141.840	2.309.397.737	1

Стенографске белешке Сената Краљевине Југославије, I, 11. ред. саст, 25. 3. 1936, 213.

И током 1938. војни министри подсећали су сенаторе на стање у околним земљама не би ли утицали на повећање војног удела у државном буџету. Те године 22,7% југословенског државног буџета издвајано је за војску, док је нпр. у Јапану тај проценат износио 46%, Турској 30%, Пољској 33%, Албанији 36,7%, Бугарској 31,5%, Грчкој 23,5%, Енглеској 22,9% итд. Југословенски војник годишње је коштао државу 21.384 динара и само су Румуни и Албанци у том тренутку имали „јефтинијег“ војника. Већ 1939. војни буџет је порастао за 5,7%.⁹ Почетком 1934. оптимална сразмера броја мирнодопских војника под заставом и броја становника износила је 1:100, што би значило да је идеалан број југословенских војника требало да буде 140.000 (20.000 више од тадашњег бројног стања). При том је четвртина државног буџета Југославије ишла војсци, док је за Граничну трупу, састављену од 8.381 човека, издвајано петнаест милиона динара.¹⁰

*

Команда Треће армијске области, са седиштем у Скопљу, формално је почела да делује 12. јануара 1919, када је од својих подређених дивизијских области затражила извештаје о стању, распореду и

⁹ *Стенографске белешке Сената Краљевине Југославије (даље: СБС), I, 13. ред. саст, 24. 3. 1938, 238; I, 6. ред. саст, 23. 3. 1939, стр. 88–89.*

¹⁰ *СБС, II, 18. ред. саст, 25. 3. 1934, 218, стр. 238–240.*

саставу јединица. Приликом образовања дивизијских области (би-тољске, вардарске, брегалничке, косовске, а једно време моравске и ибарске) вођено је рачуна да се њихове границе што више саобразе постојећој административно-управној подели земље.¹¹ Компликована ситуација у крајевима насељеним албанским становништвом и уз бугарску границу личила је на стање продуженог рата, те је и распоред пешадијских јединица томе требало прилагодити. Седишта 12 пешадијских пукова, састављених од по четири батаљона и једне ми-траљеске чете, била су у Дебру, Скопљу, Куманову, Кочанима, Митровици, Велесу, Призрену, Урошевцу, Битољу, Колашину, Струмици и Скопљу, тј. пешадија је крајем двадесетих година била правилно распоређена по свим критичним тачкама југоистока земље.¹²

Почетком тридесетих година чинило се да су британске дипломате и дописници у Софији били узнемиренији од самог југословенског краља поводом бомбашке кампање коју су најављивали челници ВМРО. Лондонски *Тајмс* је писао о убиству тројице људи код Врањске бање, али и о дизању у ваздух југословенског транспортног воза, који је јула 1931. превозио трупе на линији Ниш–Скопље. Реакција Београда била је млака и завршила се усменим протестом југословенског отправника послова у Софији председнику Малинову. Ипак, наредних месеци југословенска влада је изгубила стрпљење, након убиства југословенског граничара и експлозије паклене машине источно од Цариброда. Југословенска влада поново је упозорила бугарског премијера да ће последње терористичке испаде изнети пред Друштво народа и претња је изгледа уродила плодом – до краја године није било нових инцидената, а двојица оптужених комита осуђени су на смрт вешањем. Пошто је југословенска влада одустала од даљих претњи, међународне компликације су изостале, бар за извесно време. Нова тактика Београда је била да не прави случај од сваког инцидента, већ да „сакупи“ довољан број испада како би их кумулативно изложио у детаљном меморандуму. У самој Софији, маја 1932, владало је велико узнемирење поводом гласина да ће Југославија извести масовни ваздушни напад на Бугарску са 400 авиона (!), како би уништила центре мобилизације бугарских комита.¹³

Иако инциденти на бугарској граници нису престајали, током 1931. четири батаљона су пребачена из Вардарске бановине на северозапад земље, ради јачања ефектива на италијанској граници. У

¹¹ Дмитар Тасић, *Рат после рата: војска Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца на Косову и Метохији и у Македонији 1918–1920*, Београд, 2008, стр. 55–56.

¹² Mile Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922–1935*, Beograd, 1994, str. 297–301.

¹³ *Britanci*, II, str. 17–18, 89–90.

босиљградском срезу, у јесен 1933, пет бугарских комита напало је југословенске граничаре, па се повукло. Када су југословенски војници кренули да изврше увиђај, из једног ранца експлодирала је бомба усмртивши једног од њих. Након отварања нових граничних прелаза 1935. смањени су ефективни војних и жандармеријских јединица са бугарске стране, док се у Југославији још увек страховало од нових комитских упада и оживљавања акције ВМРО. Исте године, у време венизелистичке побуне, из Скопља је упућено десет авиона у Грчку, где су префарбани грчким ознакама. Како се ситуација на бугарској и албанској граници компликовала, тако су и у војном врху сазревале идеје о својеврсној војнотериторијалној прекомпозицији. Током 1937. било је говора о преуређењу Треће армије и евентуалном формирању Шесте армијске области, која би такође била стационирана у Јужној Србији!¹⁴

У свом извештају о војно-политичкој ситуацији у Југославији из јула 1939, немачки војни аташе запазио је да је југословенски војник био одан, издржљив и сналажљив, али да је степен његове обучености (упркос једноипогодишњем војном року) будио сумњу, као и да је наспрам себе имао изразито слабо руководство. Након смрти краља Александра војно руководство као да је претрпело озбиљан ударац, од кога се није опорављало годинама: командни кадар углавном су чинили стари српски генерали, који су „по француским начелима“ познавали теорију, али споро реаговали. Сам Стојадиновић је тврдио да Југославија може мобилисати милион и по војника, па је немачки аташе процењивао да управо толико има пушака и муниције „за први мах“. Пешадија је средином тридесетих модернизована куповином 10.000 пушкомитраљеза система *збројовка*, док је 1.500 тешких митраљеза *шварцлозе* потицало из претходног рата. Артиљерија је располагала са 720 пољских *шкодиних* топова, а из Чехословачке је стизала и тешка артиљерија. Стање муниције било је такво да је југословенска војска могла издржати највише десет дана јаких борби на добрим положајима, закључио је немачки аташе у Београду Фон Фаббер.¹⁵ Британци су, са друге стране, процењивали да је југословенска војска у случају рата могла боље проћи на својим источним и западним, него на северним границама.¹⁶

Снабдевање војске вршено је путем јавних лицитација. С обзиром на то да се радило о великим пословима, неретко су бележене

¹⁴ В. Јовановић, *н. д.*, стр. 188.

¹⁵ „Извештај немачког војног аташеа у Београду од 21. јула 1939. о војно-политичкој ситуацији Кралевине Југославије од 1. октобра 1935. до 1. јула 1939. године“, док. 65, *Априлски рат 1941. Зbornik dokumenata*, Војноисторијски институт, Београд 1969, стр. 262–264.

¹⁶ *Britanci*, II, стр. 478.

афере у којима су учествовали крупни индустријалци, заклоњени иза својих политичких патрона. Готово читава текстилна индустрија Вардарске бановине (Лесковац) била је окренута војсци. Министарство војске вршило је набавке зоби преко лифераната широм Вардарске бановине, али је случај Приштинског гарнизона (који је био посебна тема седнице Сената) довео до закључка како би било у општем интересу када би војска откупљивала пољопривредне производе директно од произвођача. Примера ради, цена сто килограма зоби износила је 90 динара, док је војска плаћала посредницима 155 динара!¹⁷ Додуше, војни министар је негирао пословање са лиферантима, залажући се за директно снабдевање од пољопривредника.¹⁸ Са друге стране, војска је користила искључиво домаћи (кочански) пиринач, али је Кочанска земљорадничка задруга, свесна да нема конкуренцију, непрекидно подизала цену.¹⁹

Финансирање изградње војних објеката у Вардарској бановини понекад је, услед тешке економске ситуације, било препуштано приватној иницијативи. Тако је крајем маја 1929. актуелизован довршетак Официрског дома у Битољу, пошто је Видак Новаковић (банкар из Сан Франциска) приложио близу 18.000 долара за ту сврху. Новаковић је претходно уложио новац у зидање народног дома у К. Митровици, али пошто је након двадесет година схватио да тамо још увек ни темељ није био постављен, преоријентисао се на Битољ. Сума није била довољна за зграду предвиђену оригиналним пројектом, па је предложено да се избаце све непотребне и луксузне ствари како би се у оквиру постојећих средстава довршила зграда. Новац је конвертован у динаре и депонован у Државну хипотекарну банку, на рачун Министарства војске и морнарице.²⁰

Током постојања Вардарске бановине функцију команданта Треће армијске области обављали су армијски генерал Милан Ђ. Недић (од 11. 4. 1929. као помоћник и као в. д. команданта од 2. 8. 1930), потом генерал Војислав Т. Николајевић (од 8. 6. 1934), генерал Милан Јечменић (од 6. 9. 1936), Петар Недељковић (као в. д. од 15. 4. 1939), генерал Илија Брашић (в. д. од 6. 9. 1939) и генерал Јован Наумовић.²¹ Генерал Николајевић прешао је средином 1934. у Скопље из Новог Сада, како би на положају првог човека Треће армијске области наследио Милана Недића, новог начелника Генералштаба. Њега

¹⁷ СБС, II/43, 39. ред. саст, 18. 10. 1932, стр. 301–302.

¹⁸ СБС, I, 4. ред. саст, 15. 11. 1932, стр. 28.

¹⁹ СБНС, 14. ред. саст, 9. 12. 1932, стр. 225.

²⁰ АЈ, 74-221-316, л. 89-91, документ од 28. 5. 1929.

²¹ Mile Bjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1941. Studija o vojnoj eliti i biografski leksikon*, Beograd, 2004, str. 320.

је у септембру 1936, на месту команданта Треће армије, заменио генерал Јечменић, краљев ађутант и инспектор коњице.²²

Армијски генерал Илија Брашић био је познат првенствено по дружењу са рођеним братом Петра Живковића, са којим је руку под руку шетао Кнез Михаиловом улицом, а Драгиша Пандуровић га описује као „високо и штркљасто сељаче из левачког села Опарића које се за три године војне академије ишчаурило у стаситог и лепог пешадијског поручника“. У јесен 1939. Брашић је постао командант Треће армијске области, иако, према Пандуровићевом мишљењу, није имао способности за тако важну функцију. Осим тога, мрљу на његов морал бацила је афера са доделом куће у Београду, када се, супротно кавалерским манирима, жалио на одлуку суда да кућу добије његов земљак, подофицир из Рековца. Током априлских операција 1941. Брашић је имао задатак да „слисти“ италијанску војску из Албаније, али пошто генерал Наумовић није успео да заустави Бугаре, Вардарска дивизија је нападнута с леђа у тренутку продирања у Албанију, а Брашић је завршио у немачком заробљеништву.²³

Истовремено са именовањем Брашића за команданта Треће армијске области, у Штип је прекомандован генерал Драгиша Пандуровић у својству в. д. команданта Брегалничке дивизијске области, која је покривала територију источно од Вардара. Током активирања позивано је месно становништво, док су кадровци најчешће долазили из других крајева државе. У артиљерији је 94% људства било из Србије, Срема и Војводине и 6% Албанаца, док су у пешадијским јединицама доминирали Хрвати (Срба је било једва 15%). Септембра 1940. генерал Богољуб Илић је, реферишући о расположењу народа, правио калкулације о његовом понашању током евентуалног избијања рата. Уочио је јачање сепаратизма и бугарске пропаганде, симпатисање хрватских политичара, а народ се све чешће јавно радовао успесима сила Осовине.²⁴

Уочи самог избијања Априлског рата на чело Треће армије постављен је генерал Јован Наумовић, некадашњи командант жандармерије. Према сведочењу Драгише Пандуровића, генерал Наумовић је своје „лепо име“ стекао у ратовима 1912–1918, а због заробљавања читаве аустријске регименте добио је одликовање које су могли добити искључиво команданти армија. Као припадник „Црне руке“ упућен је на Крф и пензионисан, али је убрзо изгладио односе са Петром Живковићем, па је реактивиран. Захваљујући утицајним поли-

²² *Britanci*, II, стр. 80, 289, 480.

²³ Mile S. Bjelajac, *General Dragiša Pandurović. Život i svedočenja*, Beograd, 2007, стр. 474–477.

²⁴ *Isto*, стр. 71–73.

тичким везама успео је да као активни пуковник постане велики жупан Скопске области и тиме изненади целокупну јавност. Ипак, у врховима власти сматрало се да је као преткумановски комита добро познавао македонске прилике, те да је био угледан међу тамошњим „националним радницима“. Потом је поново враћен у војску, да би завршио као командант целокупне жандармерије. Његови добри односи са Корошцем и Стојадиновићем допринели су гласинама да ће бити промовисан у команданта армије. Упркос последицама једне саобраћајне несреће (због које је ментално оболео), Наумовић је постављен за команданта Пете армијске области, а по стицању чина армијског генерала поново је пензионисан. Уочи Другог светског рата Наумовић је неочекивано реактивиран и постављен за команданта Треће армијске области, где је требало да брани фронт према Бугарској. Брзина немачких возила, Наумовићева необавештеност и лабилно психичко стање убрзали су суноврат војске. Пандуровић је оштро замерио Команди што је тако болесног човека, „са покиданим нервима“, ставила у вртлог догађаја којима није био дорастао.²⁵

На основу анализе коју је уочи Другог светског рата направило Организационо одељење Главног генералштаба, могуће је закључити да је међу активним и резервним официрима било мало људи из редова националних мањина. У периоду 1929–1941. функције команданата дивизијских области Треће армијске области обављало је 17 највиших официра, од којих су сви били Срби. У Брегалничкој дивизијској области командовали су Душан Марковић, Теодосије Луковић, Милан Николић, Лазар Милосављевић, Бошко Тоскић, Драгиша Пандуровић и Драгутин Живановић, команданти Вардарске дивизијске области били су Мирослав Томић, Живко Станисављевић, Ђорђе Аранђеловић, Ђорђе Поповић, Коста Адамовић и Душан Крстић, док су се на челу Косовске дивизијске области смењивали Милан Плесничар, Војислав Петровић, Радивоје Златановић, Драгиша Пандуровић и Милутин Миленковић.²⁶ Међу 476 активних официра (припадника националних мањина) није било Албанаца и Турака, док су од 2.786 резервних официра (такође мањинских припадника) били свега један Турчин и три Албанца. Занимљиво је да су више од половине укупног броја резервних официра („мањинаца“) чинили Јевреји! Генералштаб је испољавао забринутост око великог броја обвезника из редова „потенцијално нелојалних мањина“ – на подручју Косовске дивизијске области било их је 46.572 и

²⁵ Isto, str. 469–472.

²⁶ M. Bjelajac, *Generali i admirali*, str. 321.

Вардарске 21.250. Генерал Душан Симовић је сматрао да их треба (у оквиру борачких јединица) држати даље од фронтана на којима су ратовали њихови саплеменици.²⁷

Оцењивање официра често је било предмет жалби оних који су сматрали да су њихове квалификације лоше процењене из личних или политичких разлога.²⁸ Жалбе су најчешће стизале генералу Аци Димитријевићу, маршалу Двора, у којима су га његови познаници и школски другови молили да узме у разматрање њихове проблеме са напредовањем у служби.²⁹ Многи су захваљујући личном познанству са Миланом Стојадиновићем покушавали (и успевали) да аванзују и домогну се жељених положаја. Један од таквих био је генерал Јован Аћимовић, који је на положају у К. Митровици активно пропагирао Стојадиновићеву политику, мада се жалио како је често морао да из сопствених средстава финансира штампање и растурање летака. У пролеће 1936. хвалио се како је све приштинске Албанце „придобрио за народну ствар“ те је од председника владе затражио награду – место у комисији за пријем ратног материјала „како би мало живахнуо“.³⁰ Вести о унапређењима официра на простору Треће армијске области редовно су објављиване у скопском *Вардару*. Јула 1933. пуковници Лав Рупник, Димитрије Чемерикић и Димитрије Павловић промовисани су у чин генерала.³¹

Југословенска авијација била је скромних капацитета. На месту будућег скопског аеродрома 1919. су стајале бараке и шатор у којима је била смештена 3. ваздухопловна ескадрила, седам година касније 3. ваздухопловна група, а од 1928. у модерне бетонске хангаре сместио се 3. ваздухопловни пук, којим је средином тридесетих година командовао Мирослав Навратил. Августа 1933. у Скопљу је организован курс за пилоте, који је водио професор Озебек. Пошто је већина кандидата отпала после лекарског прегледа, примљена су свега тројица ученика, од којих је један (Ивковић) недуго затим погинуо пошто му се

²⁷ Mile S. Bjelajac, *Jugoslovensko iskustvo sa multietničkom armijom 1918–1991*, Beograd, 1999, str. 38–39.

²⁸ АЈ, 74-221-316, л. 118, Оцена бригадног пешадијског генерала Илије Димитријевића за 1939. годину. Формулар за оцењивање садржао је 17 рубрика (у ћириличној и латиничној верзији), које је попуњавао командант одређене дивизијске области: име и презиме, чин и род војске, актуелно звање, душевне и моралне особине, физичка способност, способност и како врши службу, владање у служби и ван ње, какав је економ, општа спрема и способност, стручна спрема, марљивост и радиност ка војном усавршавању, казне, боловање, одсуство, да ли заслужује тренутни или виши чин.

²⁹ АЈ, 74-221-316, л. 116, 117, писмо анонимног генерала из Битоља маршалу Двора, 5. 6. 1934.

³⁰ М. Bjelajac, *Generali i admirali*, str. 45.

³¹ *Вардар*, бр. 98, 6. 7. 1933, стр. 5.

срушио авион. Ова јединица имала је у опису посла и контролу југословенског неба на крајњем југоистоку државе јер је прелет страних авиона био дозвољен код Цариброда и Ђевђелије. Оно што је било карактеристика раних тридесетих година, били су аеро-митинзи које је приређивао Трећи ваздухопловни пук. На једном од таквих скупова, у Скопљу, у лето 1933, било је присутно око десет хиљада радозналих људи. Октобра 1935. у Лесковцу је одржана „ваздухопловна недеља“, током које су летели заинтересовани грађани, па чак и један слепи човек на сопствени захтев. Том приликом прикупљен је новац за куповину новог авиона и изградњу хангара. Током летњих месеци 1933. приређивани су лажни ваздушни напади на Загреб, Београд, Скопље, Марибор и Нови Сад, док су власти у забаченим деловима Македоније организовале лажне нападе отровним гасовима. Увежбавање Скопљанаца за случај напада из ваздуха организовао је Црвени крст 17. октобра 1933, а лажни пожари подметнути су на главне зграде у центру Скопља. Посебна атракција био је апарат за праћење звука авио-мотора. Сирена се огласила са зграде Официрског дома, на све стране су одјекивали топови и трештали митраљези, „горела“ је Ристићева апотека на главном градском тргу, а бачене су и мале дозе гасова. Пар месеци касније фингирани ваздушни напади су приређени и у Косовској Митровици, Штипу и Битољу.³²

Поред војске, безбедност на југу Краљевине Југославије одржавала је и Гранична трупа, мирнодопска војна формација која је имала задатак да чува и надзире државне границе. Она је формално била специјална трупа војске и морнарице, те се сматрала помоћним родом војске. Њено устројство било је прописано Законом о граничној трупи из новембра 1931. и правилником од априла 1932. године. Овим актима Гранична трупа је у сваком смислу била потчињена војном министру, премда је положај њених припадника био готово идентичан са положајем жандарма.³³ Њена команда је била у Скопљу и у почетку је у својој надлежности имала три гранична одсека са 14 чета, које су покривале граничне појасеве уз Албанију, Грчку и Бугарску. С обзиром на неповољне безбедносне прилике, Гранична трупа је бројала све више чета. Служба је обухватала патролирање и постављање заседа, а због неповољних временских прилика зими су се повлачили ка унутрашњости, да би на пролеће излазили на „летње положаје“, уз граничну линију. Недостатак прописних караула приморао је граничаре да бораве у провизорним заклонима, а отежано снабдевање и лоша опрема срозавали су морал и дисциплину. Исто-

³² В. Јовановић, *н. д.*, стр. 193–194.

³³ L. M. Kostić, *н. д.*, стр. 193.

времено, људи су нерадо ступали у граничну службу због сложености посла и малих плата. Иако је у командном смислу била директно одговорна министру војске, Гранична трупа је природно била ослоњена на команду Треће армијске области у Скопљу. „Заједничке одговорности, ангажмани, акције и жртве додатно су нагласиле ову повезаност“, каже Дмитар Тасић.³⁴ За разлику од активних подофицира, граничари нису имали право да им се службовање у Јужној Србији рачуна у увећаном износу за пензију.³⁵ Осим тога, нису имали право, попут жандармерије, да приликом сукоба са кријумчарима пуцају у лица која беже „и изгледају подозрива да имају намеру да изврше какву недопуштену радњу“.³⁶ Као једна од првих мера за сређивање стања на бугарској граници 1930. била је побољшање старешинског кадра Граничне трупе. У питању су били углавном резервни официри, недорасли командовању и васпитавању људства у деликатној граничној служби. Из тог разлога војни министар је 15. маја 1930. донео решење о замени резервних официра активним, што је требало обавити до краја 1935. године, али је читав процес праћен масовним жалбама разрешених резервних официра.³⁷

*

У покушају да потпуно овлада ситуацијом у региону, влада у Београду је, између осталог, укључила у своју обавештајну службу и албанске емигранте. Гашењем и забраном Косовског комитета, албански иредентизам је био само тактички утишан, да би у годинама великих политичких престојавања у Европи тридесетих година оживео у једној новој форми. Вође албанског популизма препустиле су се Мусолинијевим плановима, жртвујући политички суверенитет албанског народа и отварајући врата верској и националној унификацији Албанаца, као предуслову за албанизацију читавог етничког простора. На Велики петак 1939. италијанска армија је са копна, мора и ваздуха напала и заузела Албанију, па се Југославија тако нашла потпуно опкољена. Једина веза са „слободним светом“ остао јој је Солун са својим пристаништем.³⁸ Италијанска инвазија је била муњевита. Зогу се након неуспешних преговора о примирју спремао за бекство, док је над Албанијом кружило 400 италијанских

³⁴ Д. Тасић, *н. д.*, стр. 88–90, 95–96.

³⁵ *Полиција*, бр. 1, јануар 1940, стр. 36.

³⁶ *Службени гласник Министарства унутрашњих послова*, бр. 5, 1. 5. 1937, стр. 183.

³⁷ АЈ, 74-221-316, л. 130, Команда Граничне трупе у Скопљу министру Двора, 24. 8. 1934.

³⁸ Д. Цветковић – њим самим, стр. 410–411.

авиона који су бацали летке, позивајући Албанце да искажу непослушност остацима владе. У року од два дана Италијани су заузели све албанске луке и градове, основали привремену владу од седам Албанаца и три Италијана, а припремом избора за уставотворну скупштину требало је створити илузију о албанској самосталности. Ипак, понуда албанске круне италијанском краљу фактички је значила персоналну унију и прикључење Албаније Италији.³⁹

Иако је предлог команданта Треће армијске области генерала Јечменића о коришћењу тренутка италијанског напада за ревизију границе у подручју Дебра, Охридског и Скадарског језера у Генералштабу одбијен,⁴⁰ Југославија се убрзо спремала за окупацију северне Албаније. Војни министар издао је априла 1939. команданту Вардарске армије наредбу да све три дивизије (Зетску, Косовску и Вардарску) припреми за „снажно надирање“ ка Тирани из правца Подгорице, Призрена и Дебра. Командант Вардарске армије био је овлашћен да на заузетој територији смењује управне власти и поставља одане људе и жандармерију, које би му обезбедиле банске управе Зетске и Вардарске бановине. Од њега је захтевано да „уз доста такта и обзира“ разоружава месно становништво, али и да га употребљава за послове снабдевања и транспорта. Свака јединица морала је имати макар по једно лице које је владало албанским и италијанским језиком. Упоредо са припремама за окупацију северне Албаније, министар војске је 6. априла наредио строжу контролу албанске границе и јаче концентрисање жандармерије и обавештајних служби у граничном рејону. Истовремено, Главни генералштаб разрадио је елаборат за окупацију северне Албаније (под шифром *Д. М. И.*), којим су до детаља подељена задужења војним јединицама. Међутим, већ 7. априла италијанска војска муњевито је ушла у Албанију и наредног дана стигла до Тиране. Тиме је југословенска акција онемогућена пре него што је и спроведена прва мобилизација јединица Вардарске армије. Поврх свега, запоседањем источне обале Јадрана Италијани су принудили југословенско војно руководство да још више развуче своје снаге и у потоњем ратном сукобу води борбу на сва четири фронта. Бојазан да ће пресецањем комуникација у долини Вардара доћи до стварања заједничког италијанско-бугарског фронта показала се оправданом, само што су се на овом правцу, уместо бугарских, појавиле немачке снаге.⁴¹

³⁹ Ђ. Борозан, *Велика Албанија*, стр. 177–179.

⁴⁰ *Исто*, стр. 174.

⁴¹ „Direktiva ministra vojske i mornarice komandantu Vardarske armije za okupaciju severne Albanije aprila 1939. godine”, dok. 49, *Aprilski rat*, str. 196–204.

У наредних годину дана ствари су наставиле да се компликују. Извештавајући о стању на западном и источном фронту „Јужне Србије“, септембра 1940, генерал Богољуб Илић је закључио да су сви фортификацијски радови на територији Треће армијске области обављани под повољним условима, изузев проблема са зимским смештајем јединица. Он је приметио да су албански регрути са посебном ревношћу учествовали у пословима утврђивања границе, те да представљају „одличан ратни материјал у сваком погледу“. На тзв. арбанашком фронту, између западне границе Треће армијске области и масива Кораба и Шар-планине, постављани су запречни објекти и дрвени мостови за пребацивање возова и артиљерије. Међутим, постојала је сумња да је из подручја италијанског рудника недалеко од Ђаковице читава ситуација била снимљена до детаља. Иако су показивали „дефанзиван карактер“, Италијани су муњевито реаговали на сваки покрет југословенске војске, пребациујући се моментално на другу страну Дрима, заједно са женама и децом. На бугарском фронту извођени су фортификацијски радови на два правца: Царево Село – Кочани – Штип и Ћустендил – Крива Паланка – Куманово. Прва линија је ојачана са 45 бетонских објеката за пушкомитраље, док је на другом правцу, поред исто толико бетонских бункера, нагласак био на гвозденим бранама и воденим препрекама.⁴² Већ крајем октобра исте године министар војске Милан Недић наредио је команданту Треће армијске области да започне утврђивање у струмичко-радовишкој, царевоселској и кривопаланачкој области, те да припреми концентрацију трупа Вардарске дивизијске области у долини Радике и рејону око Охрида и Струге. Споразумно са банском управом требало је припремити стратегију узимања талаца и конфинирање виђенијих „непоузданих“ лица.⁴³

Ратиште на грчко-албанској граници се полако али сигурно преливало на неутралну југословенску територију. Када су 5. новембра 1940. нешто иза поднева авиони „страног порекла“ избацили 73 бомбе на Битољ, у самој вароши погинуло је десеторо људи, док је 23 рањено. Иако анкета о овом догађају још није била званично спроведена, знало се да је у питању била италијанска авијација. Инцидент није био случајан, већ јасна порука Мусолинија шта ће се десити уколико Југославија заузме Солун. Бомбардовање Битоља заплашило је кнеза Павла, па је уследила само једна млака дипломатска протестна нота италијанској влади. Војне власти су из стра-

⁴² „Извештај помоћника врховног инспектора оружаних снага Кралјевине Југославије од 10. септембра 1940. министру војске и морнарице о војно-политичкој ситуацији на терену Треће армијске области“, док. 267, *Априлски рат*, стр. 776–783.

⁴³ *Априлски рат*, док. 287, стр. 861–862.

ха од могућности даљег бомбардовања већ сутрадан наредиле противавионској артиљерији да отвара ватру на све авионе који буду примећени јужно од линије Ниш – Крушевац – Ужице – Сарајево – Сплит. Нови министар војске Петар Пешић сместа је ојачао противваздухопловну одбрану око индустријских центара и војних магацина. Наравно, прегледом три неексплодираних авионске бомбе недвосмислено је утврђено њихово италијанско порекло, док су на основу техничких карактеристика бомби идентификовани модели летелица (*Фиат Б. Р. 20, Савоја Маркети С. М. 79*).⁴⁴ Италијани су се извињавали, тврдећи како су се њихови пилоти збунили мислећи да се налазе изнад грчке територије. Драгиша Цветковић је понављао да је Битољ бомбардован јер су преко њега из Југославије ишли Грцима храна и ратни материјал, док је министар Двора Радоје Кнежевић инсистирао на теорији о Мусолинијевој одмазди након одлуке генерала Недића, с краја октобра 1940, да у случају избијања италијанске војске у солунску равницу заузме Солун.⁴⁵ Фебруара 1941. југословенска артиљерија растерала је код Струге неколико страних авиона, а један двомоторац са шесточланом посадом приземљила.⁴⁶

На граници са Бугарском примећено је велико комешање. Командант Вардарског жандармеријског пука телефоном је 22. марта 1941. јављао о покрету немачких борних кола на 5–6 км од границе, у висини села Стрезимировци, босиљградског среза. У Рејановцима је регистровано тридесетак оклопних возила, а у Карановцима и Милатовци по сто немачких борних кола. Пола моторизованог пешадијског пука Немци су оставили у Доњем Селу према Кривој Паланци, док је у Ђујешеву био читав моторизовани пук, на свега седам километара од границе. Било је јасно да ће немачке снаге запосести све карауле на југословенско-бугарској граници. Водник кривоаланачког вода је известио да се истог дана, нешто пре поднева, још пет немачких камиона паркирало испред Ђујешева, док се на путу ка Ђустендилу осећала „велика живост“.⁴⁷

Захтеви бугарског премијера Филова за ревизијом македонског питања иритирали су и самог Хитлера, који га је молио за стрпљење, мада се након војног пуча у Београду фирерово расположе-

⁴⁴ В. Јовановић, *н. д.*, стр. 480.

⁴⁵ Dragiša Cvetković, *Dokumenti o Jugoslaviji*, sv. 2, Paris, 1951, str. 14–22; Драгиша Цветковић – њим самим (*чланци, говори, интервјуи, полемике, мемоари...*), приредио Видосав Петровић, Ниш, 2006, стр. 334–336, 342. Недићева наредба је гласила: „Напасти италијански леви бок, ако би овај загрозио Солун“.

⁴⁶ *Глас Југа*, бр. 111, 25. 2. 1941, стр. 6–8.

⁴⁷ АЈ, 138-6-28.

ње нагло променило у корист бугарских прохтева.⁴⁸ Хитлер је донео одлуку да се Југославија нападне и раскомада, па је 12. априла 1941. дао привремене смернице за начин њеног разбијања и поделе. Према том плану „Јужна Србија“ је као подручје настањено „бугарским Македонцима“ следовала бугарској управи, док је „Стару Србију“ требало ставити под немачку власт.⁴⁹ Сходно споразуму из Беча, на коме су спољни министри Италије и Немачке договорили поделу Југославије, Вардарска Македонија је подељена између Бугарске и Италије. Бугарска влада је 15. априла прекинула дипломатске односе са Југославијом, наводећи како су напади југословенске авијације на бугарске градове с почетка тог месеца усмртили велики број цивила. Ипак, као кључни разлог наведена је сарадња чланова југословенског посланства у Софији са „превратничким елементима“ који су у Бугарској припремали државни удар.⁵⁰ Према Бечком споразуму Бугарска је заиста и окупирала Македонију, изузев западних рубова који су припали „италијанској“ Великој Албанији, до линије Тетово – Гостивар – Струга. Бугарској су припали и југоисточни део Србије, као и делови Урошевачког и Гњиланског среза.⁵¹

Југословенска војска имала је у Македонији свега једну независну чету борних кола која је располагала оклопним возилима ФТ-17. Немци су код Страцина, уз подршку авијације, уништили један вод, други се предао без борбе код Скопља, док се трећи повукао у Грчку. Немачка војска ушла је у Македонију 6. априла 1941. и са њом велики број људи македонског порекла. Једанаест дана касније и бугарска армија је ушла у простор Вардарске бановине, освајајући читаву југоисточну Србију и Повардарје, изузев пет срезова у западној Македонији.⁵² Само током преподнева Немци су овладали простором граничног фронта од Криве Паланке до Струмице, после чега се једна оклопна дивизија упутила ка Валандову и Дојрану. По заузећу Штипа, немачка 73. пешадијска дивизија, уз подршку тенкова, наставила је ка Велесу. Прилаз Скопљу на кумановском правцу брани-

⁴⁸ Ванчо Стојчев, *Бугарскиот окупаторски систем во Македонија 1941–1944*, Скопје, 1996, стр. 108–113. Још у априлу 1941. Иван Михајлов тражио је од немачке владе да успостави протекторат над Македонијом, пошто је његов предлог о бугарској администрацији влада у Софији одбацила.

⁴⁹ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, II/2, стр. 546–547.

⁵⁰ Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918–1988. Tematska zbirka dokumenata*, Beograd, 1986, стр. 469.

⁵¹ Nikola Živković, *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u Drugom svet-skom ratu*, Beograd, 1975, стр. 52.

⁵² Nada Kisić-Kolanović, *Zagreb–Sofija. Prijateljstvo po mjeri ratnog vremena 1941–1945*, Zagreb, 2003, стр. 30.

ле су снаге Моравске и Ибарске дивизије, али су убрзо после бомбардовања Куманова и Скопља ова два града Вардарске бановине пала у непријатељске руке. Услед овако неповољног развоја догађаја, панике избеглица из Скопља и неактивности Вардарске дивизије, било је јасно да је ратни план „Р-41“, који је предвиђао сузбијање Немаца у Македонији ради слободнијег деловања Треће армије на албанском фронту, пропао.⁵³

Након копненог удара из Бугарске, југословенска војска остала је без потенцијалне одступнице ка Грчкој. Улазак окупатора из Бугарске у Скопље 7. априла 1941. отворио им је пут ка Приштини и Косову, док је пораз југословенске војске на потезу Софија – Пирот – Ниш наговестио скори пад Београда.⁵⁴ Баш као што је српска војска непуне три деценије раније славила „ослобођење јужних крајева“, тако су и Бугари априла 1941. доживели ступање своје војске на „ослобођену територију“. Без икакве формалне прокламације, бугарска влада раширила је мрежу својих државних установа по Македонији.⁵⁵ У војном смислу, Македонија се нашла у зони одговорности Пете бугарске армије и по њој је било раштркано око 40.000 наоружаних бугарских војника, жандарма и полицајаца, све до почетка 1943. године. С обзиром на то да су снаге Вермахта биле још увек присутне у Грчкој и на северу Африке, одржавање вардарске пруге било је од виталног значаја. Бугарска је у том смислу била погоднији партнер од Италије, због чега су Немци пругу оставили у бугарској зони, као и 4.000 људи који су надзирали железницу.⁵⁶

Косово је запосела немачка 60. моторизована пешадијска дивизија, која је дочекана међу Албанцима као ослободилац.⁵⁷ Већ 21. априла Немци су се са представницима локалних Албанаца договорили о сарадњи при успостављању реда и, у складу са немачко-италијанским договором, препустили највећи део Косова Албанији (окупираној од Италије). Немци су извукли своје снаге са Косова, а специјалним декретом од 10. јула област је припојена Албанији и заведена цивилна управа. Северни део Косова остао је у саставу окупиране Србије, док су источни крајеви потпали под бугарску контролу. Пр-

⁵³ Велимир Терзић, *Слом Краљевине Југославије*, књ. 2, Београд, 1983, стр. 306, 308.

⁵⁴ Бранко Петрановић, *Србија у Другом светском рату*, Београд, 1992, стр. 103–110.

⁵⁵ Ferdo Čulinović, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, Beograd, 1970, str. 602–605.

⁵⁶ Jozo Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945. Occupation and Collaboration*, Stanford University Press, 2001, str. 160–163.

⁵⁷ Више о ратним операцијама на фронту према Албанији и у Македонији током Априлског рата: Ђорђе Борозан, *Велика Албанија: поријекло–идеје–пракса*, Београд, 1995, стр. 266–289.

овизорна „бечка линија“ и даље је уносила неповерење и подозривост између Италије и Бугарске.⁵⁸ Протекторату „Велика Албанија“ прикључена је југословенска територија која је административно преуређена у четири префектуре (призренску, приштинску, дебарску и пећку), а уредбом од 8. октобра 820.000 становника бивше Југославије сматрано је албанским држављанима.⁵⁹

Бугарска окупациона армија ушла је у југоисточну Србију и Македонију: 5. и 6. пешадијска дивизија запоселе су Македонију 24. априла 1941, а Скопље је постало седиште Пете бугарске армије. У периоду до 9. септембра 1944. на простору Македоније биле су стационарне 14. и 15. пешадијска дивизија, као и прва и друга коњичка регимента. У Пироту и Врању налазиле су се 50. и 52. пешадијска регимента. Улазак Бугара омогућио је Немцима да своје снаге са југоистока Југославије прерасподеле и употребе на другим фронтovima. Већ крајем априла бугарска војска потпуно је окупирала Повардарје, испунивши „заветне снове бугарског народа“. Окупација је представљана као поновно ослобођење, доведени су проверени чиновнички кадрови, а простор Вардарске бановине (осим дела који су окупирали Италијани и албански квислинзи) подељен је на Скопску и Битољску област.⁶⁰

Dr. Vladan Jovanović

Research Associate

INSTITUTE FOR RECENT HISTORY OF SERBIA, BELGRADE

SITUATION IN THE THIRD ARMY DISTRICT FROM THE INSTITUTION OF 6TH JANUARY DICTATORSHIP TO THE APRIL WAR 1941

(Summary)

After 1934 and dismantling of VMRO in Bulgaria, there was a tendency towards moving the bulk of the armed forces from the south to the northeast of the country given the serious threats that were looming from the Italian side. However, the border incidents along the Bulgarian border continued in

⁵⁸ J. Tomasevich, *n. d.*, str. 148–149.

⁵⁹ Ђ. Борозан, *н. д.*, стр. 301–302. Још од маја функционисао је Цивилни комесаријат за Косово, Метохију, Санџак, Дебар и Стругу, који се бавио реорганизацијом администрације у „ослобођеним крајевима“.

⁶⁰ В. Јовановић, *н. д.*, стр. 484–485.

the second half of the thirties, which in 1937 led to consideration of reorganization of the Third Army Sector and formation of a new one with the main headquarters in Skopje. Peace time military activities in the south were reduced to military exercises and faked air attacks on the town of the Vardar Banovina, participation in civilian affairs and public works, and sporadic use as political instrument in „non-Slavonic“ areas. The ethnic composition of the military units operating in the Third Army Sector indicated the domination of Serbian soldiers in artillery and their poor representation in infantry, where Croats dominated. A great number of conscripts coming from „potentially disloyal minorities“ in the areas of Kosovo and Vardar Division Sector forced the General Staff in the eve of the World War II to consider the possibility of their deployment far from the fronts where their compatriots were fighting. The Border Group, which was a peace time military formation with the Command in Skopje, faced similar problems when deployed to three districts along the borders with Albania, Greece and Bulgaria. People were reluctant to join this service because of low wages, complexity of work and non-professional command personnel composed of reserve officers. Between 1929 and 1941 six generals performed the duty of the chief of the Third Army Sector. The last of them was a retired gendarmerie commander. The sudden crush of the Yugoslav armed forces in the south fronts in April 1941 did not come as surprise given the situation in the Balkans at the time and internal tensions in the Vardar Banovina preceding the April War.

УДК 94(497.11)"1941"(093.2) ;
355.48(497.11)"1941"(093.2)

Милутин Живковић

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКУ КУЛТУРУ – ЛЕПОСАВИЋ

E-mail: mzivkovic@gmail.com

ЕТНИЧКИ СУКОБИ НА ПРОСТОРУ НОВОГ ПАЗАРА И РАШКЕ У ЈЕСЕН 1941. ГОДИНЕ*

АПСТРАКТ: Рад прати и подробно анализира политичку позадину оружаних сукоба између Срба и Албанаца и муслимана, као и саме војне операције на простору између Новог Пазара, Рашке и Косовске Митровице у октобру, новембру и децембру 1941. године. Посебна пажња посвећена је последицама које су ти сукоби оставили на простор Дежевског среза, односно људским и материјалним страдањима, великом броју избеглица, појави глади, разних болести, политичкој кризи у региону итд.

Кључне речи: Дежевски срез, Нови Пазар, Рашка, муслимани, Срби, Албанци, Аћиф Хаџиахметовић, Машан Ђуровић, Радомир Цветић.

Бурна дешавања у Дежевском¹ (околина Новог Пазара) и Студеничком (околина Рашке) срезу у октобру, новембру и децембру 1941. године имају своју предисторију у догађајима и процесима који су се одиграли у времену од немачке окупације у априлу до првог немачког повлачења са простора срезова почетком октобра 1941.

* Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (Ев. бр. 178028), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

¹ Дежевски срез обухватао је површину од 1.076 km², на којој се налазило 11 општина са укупно 299 насеља. Општине су биле: Рајетићка, Врачевска, Никољачка, Трнавска, Постењска, Полошка, Штитарска, Пожешка, Сопоћанска, Војковачка и општина Нови Пазар... Историјски архив Нови Пазар (у даљем тексту ИАНП), фонд 285, Збирка копија, Меморандум Крајскомандатуре 838 округа Косовско-митровачког од 10. 1. 1942. године, прилог 9.

године. Немачка војска ушла је у Нови Пазар 16. априла 1941, уз масован дочек који им је приредило муслиманско становништво. Немци су тада окупирали и Вучитрнски, Подујевски, Косовско-митровачки, Дренички, Пећки, Приштински, Источки, Штавички (околина Тутина) и Сјенички срез. На састанку албанских првака са Косова и Метохије и немачког генерала Фридриха Еберхарта, команданта 60. армије, одржаног 21. априла 1941. у Косовској Митровици, одлучивало се о даљој судбини ових срезова. Иако је Еберхарт пуно обећавао Албанцима,² његове одлуке су укинуте и Косовско-митровачки, Дежевски, Подујевски и Вучитрнски срез су прикључени Србији. Они су, ипак, заједно са Студеничким срезом, организовани у посебан Косовско-митровачком округ, под специјалним надзором немачких власти у Србији. Центар округа био је у Косовској Митровици, где је била стационирана Крајскоманда потчињена Фелдкоманди у Нишу. Влада у Тирани није се мирила са одлуком да ови срезови остану ван граница Велике Албаније, с обзиром на то да је њен крајњи опсег на овом сектору видела код Краљева. Стога су албанске власти са Косова и Метохије силом покушале да остваре своје територијалне претензије, које окупатор није задовољио, поготову оне на простору ибарске долине. Ове мегаломанске тежње нарочито је подржавала Италија, која је у томе видела продор свог утицаја у унутрашњост Балкана.

У Косовско-митровачком округу на свим нивоима успостављена је искључиво албанска власт, изузев Студеничког среза где су на власти били Срби. На врху албанске власти у Новом Пазару био је Аћиф Хаџиахметовић Бљута, утицајна и моћна политичка личност у крају. Иако је био „само“ председник Албанског националног Комитета у Новом Пазару, он је водио главну реч на територији среза. Најближи сарадник био му је његов зет Ахмет Даца, начелних среза дежевског. Извршна власт ослањала се на одреде албанске жандармерије, која је била потчињена команди жандармерије у Косовској Митровици. Да би се у Дежевском срезу „повећао“ број Албанаца, албанска власт приступила је насилном албанизирању муслиман-

² Еберхарт је обећао стварање посебне територијалне јединице, тзв. „Мале Албаније“, на поменутом простору. Такође, навео је да се „*може очекивати*“ и да ће Хитлер дозволити исељавање свих Срба из овог региона, укључујући и Дежевски срез, али да не треба „*приступати преурањеним мерама*“. Затим, Еберхарт се обавезао да ће наоружати албанску жандармерију, која је требало да буде гарант мира и стабилности на овом простору. Она је требало да спроведе у дело и одлуке донете на састанку у Косовској Митровици... *Зборник НОР-а*, том XII, књ. 1, Документа јединица, команди и установа Немачког рајха, док. бр. 19; Б. Петрановић, *Србија у Другом светском рату*, Београд, 1992, стр. 245.

ског становништва. Муслимани³ су узвратили снажним отпором према свим мерама албанизације. Поред тога, они се нису мирили ни са тенденцијама да овај простор по сваку цену припадне Великој Албанији, с обзиром на то да су традиционално били окренути Босни и Херцеговини (БиХ). Отпор је, крајем јуна и почетком јула 1941, умало прерастао у отворену побуну против Хаџиахметовића и његове владајуће фракције, када је једна група угледних новопазарских муслимана преговарала са поглавником Павелићем да ову област припоји Независној држави Хрватској (НДХ).

У јулу 1941. ревитализован је систем феудалних обавеза у Дежевском срезу, на опште одобравање око 300 породица разбаштињених ага и бегова. Феудалним дажбинама су, као и пре 1912, углавном били оптерећени Срби.⁴ Они су масовно негодовали и пружали прво спонтани, а затим и организовани оружани отпор. После убиства неколико ага и субаша приликом скупљања феудалних намета, Немци и албанска жандармерија вршили су одмазду по „осумњиченим“ селима, што је изазивало прво веће сељење Срба из Дежевског среза. Нападе на српска села пратила је одмазда Срба над муслиманским становништвом. Међусобни обрачуни Срба, муслимана и Албанаца настављени су и током августа и септембра 1941. године. Како би се заштитили, Срби су се почетком августа организовали у четничке јединице, традиционално присутне на овом подручју. Прву већу четничку формацију основао је Машан Ђуровић, војвода Косте Миловановића Пећанца. До краја августа Ђуровићев одред имао је пет чета у Дежевском срезу. Његова делатност је ипак била усредсређена на простор Студеничког и Косовско-митровачког среза, те се због тога почетком септембра Равногорски покрет Драгољуба Михаиловића проширио на област Дежевског среза и околине. За команданта четничких одреда лојалних Михаиловићу половином септембра дошао је бивши Пећанчев војвода сухоруднички инжењеријски капетан Радомир Цветић. Он

³ Требало би напоменути да се под термином „муслимани“ могу подразумевати три групе становништва у Дежевском срезу: муслимани словенског порекла, односно данашњи Бошњаци, Турци и Албанци. Албанце су чинили припадници племена Климента, Куча, Шкријеља, Љаја, Хота, Шаља, Ђерекара итд., који су били насељени углавном на Пештеру и нешто мало у Новом Пазару. У апсолутној већини су били муслимани словенског порекла. Због етничких разлика између њих и Албанаца, као и малог броја Турака у срезу, у даљем делу текста термин „муслимани“ ће бити употребљиван да означи муслимане словенског порекла.

⁴ На пример, српско село Избице, недалеко од Новог Пазара, дало је током рата на име ушура око 38 t пшенице, 30 t кукуруза, 100 t сена... ИАНП, фонд 284, *Збирка хроника*, реферат М. Радовића, „Хроника Новог Пазара у НОБ-и“, II, стр. 199.

је као командант Студеничко-дежевског одреда (састојао се из Студеничке и Дежевске бригаде) преузео дежевске чете од Сухопланинског одреда Машана Ђуровића. Истовремено се на подручју Ибарског Колашина стварао четнички одред Тодора Добрића, у који је ушло много избеглица из Штавичког (околина Тутина) и Беранског среза.⁵ Четничке јединице у овом крају финансирала је група богатих индустријалаца из Рашке. Најутицајнији међу њима био је предратни народни посланик и богати индустријалац Тихомир Шарковић. Паралелно са формирањем четничких јединица почеле су и оружане чарке и инциденти са албанском жандармеријом из Косовске Митровице и Новог Пазара, те са групама албанских вулнетара из села пограничних делова Косовско-митровачког и Подујевског среза.

Половином септембра дошло је до првог већег оружаног сукоба четника Сухопланинског одреда и албанске жандармерије из Косовске Митровице. Наиме, одреди жандармерије предузели су пљачкашки поход на потезу Слатина–Лепосавић и спалили неколико села. Било је и цивилних жртава.⁶ Четници су убрзо зауставили напад и потисли Албанце до Церањске реке, где је успостављена нека врста фронта. Ту су, с променљивим интензитетом, вођени сукоби све до краја месеца. Мировни састанак у Косовској Митровици, који су организовали Немци 21. септембра, није успео. Затим су мешовите албанско-муслиманске снаге крајем септембра упале у Ибарски Колашин и спалиле велики број српских села која су ометала друмску везу Дежевског и Штавичког среза са италијанском зоном на Косову и Метохији. Поход је трајао неколико дана и био толико жесток да су после њега немачке власти из Косовске Митровице сматрале Ибарски Колашин „расељеним“.⁷

Српско становништво масовно је напуштало ова подручја због албанско-муслиманских акција. Избеглице су попуњавале четничке одреде Машана Ђуровића и Радомира Цветића, што је повећавало њихову моћ. Активирали су се и комунисти, стварајући Копаонички

⁵ Б. Бошковић, *Народноослободилачка борба у Ибарском басену*, Приштина, 1968, стр. 92–93.

⁶ Тада је убијен председник ове општине заједно са целом породицом, док је једна девојка силована и отета. Само током септембра у Косовско-митровачком срезу силовано је и малтретирано чак 11 девојчица између 11 и 13 година... Архив Војноисторијског института (у даљем тексту АВИИ), Недићева архива (у даљем тексту НДа), к. 13, ф. 17, док. 13, стр. 1.

⁷ Архив Југославије (у даљем тексту АЈ), фонд 110, Државна комисија за утврђивање ратних злочина, Ф-50, стр. 75; ИАНП, фонд 285, Збирка копија, Меморандум Крајскомандатуре 838 округа Косовско-митровачког од 10. 1. 1942. године, стр. 44.

партизански одред (КПО), који је почео да врши саботаже у околини Трепче. Да би заштитила богати рудник, немачка војска се почетком октобра повукла из Новог Пазара и Рашке, што је додатно дестабилизovalo ситуацију у Дежевском срезу и цео овај простор увело у један турбулентан период.

Српска и албанско-муслиманска страна покушале су новонасталу ситуацију да употребе у своју корист. Четнички командант Радомир Цветић желео је да искористи одсуство Немаца како би обезбедио расељеним лицима повратак на своја огњишта, с обзиром на то да је већи део људства, регрутован међу избеглицама, на томе инсистирао. Тражена је и одмазда над муслиманима и Албанцима. Затим, четници су морали да заштите преостали српски живаљ на подручју Дежевог среза, али и да сузбијањем албанских власти прошире утицај владе из Београда. Циљ је био јасан – освајање Новог Пазара. Међутим, на српској страни било је и неких ставова који нису одобравали сукобе. Утицајни политичар и индустријалац из Рашке Тихомир Шарковић сматрао је напад на Нови Пазар „узалудним“, јер четници неће моћи да задрже град, чак и ако га освоје. По њему, напад на град би само изазвао одмазде немачке војске и албанских маса са Косова и Метохије над српским становништвом.⁸

С друге стране, Аћиф Хаџиахметовић није бежао од сукоба. У одласку Немаца видео је нову прилику да Дежевски срез приближи границама Велике Албаније. Рачунао је да ће му немачке власти изаћи у сусрет ако успе да потисне Србе из Дежевог среза и сачува Нови Пазар у својој власти. Такође, уочио је и могућност продора у Студенички срез и заузимања Рашке, а заносио се мишљу да ће помоћи Немцима да пробију опсаду Краљева.⁹ Но, на првом месту морао је да одбрани Нови Пазар од четника. Постојао је и један заједнички разлог – појава глади.¹⁰ Због мањка хране у ионако пасивним и сиромашним крајевима, албанска власт и четничка команда морале су да смисле начин како да прехране становништво. Пошто су испоруке намирница из Београда биле недовољне, а при том реквизиције за немачку војску велике, преостао је само један избор –

⁸ Историјски архив Краљево (у даљем тексту ИАК), фонд 399, Лични фонд Тихомира Ђорђевића (у даљем тексту ТЂ), к. 37, Белешке Тихомира Шарковића о стању у Косовско-митровачком и Дежевом срезу 1941. године, 2.

⁹ ИАК, фонд 404, Збирка документа о Народноослободилачкој борби (у даљем тексту НОБ), к.15, реферат В. Ђулафића, „Четничка организација на терену среза Дежевог у Другом светском рату“, стр. 80.

¹⁰ АЈ, фонд 411, Конзулат Краљевине Југославије у Цариграду (у даљем тексту КЈЦГ), к. 5, стр. 614–615.

отимање од супарника. Отимање животних добара кроз борбу или крађу није био новина на овим просторима. Пошто је глад била све већа како се ближио крај године, борбе између Срба и муслимана и Албанаца додатно су добиле на жестини, јер су имале и карактер борбе против глади.¹¹

Хаџиахметовић је од немачке команде у Новом Пазару још 24. септембра обавештен да ће доћи до повлачења Немаца. Он је истог дана сазвао седницу Алабанског комитета, на којој је донето неколико важних одлука: да се на Косово и Метохију и у остатак Санџака упуте депутати и да се тражи помоћ у људству и оружју ради одбране града, да се легализују разне нерегуларне трупе попут оне Била-ла Дрешевића¹² и да се ступи у преговоре са четницима како би се добило на времену. Захваљујући доброј организацији албанска власт је спремно дочекала одлазак Немаца из града 2. октобра 1941. године. Одмах је формиран Одбор за одбрану града са Хаџиахметовићем, као бившим официром турске војске, на челу. Два дана касније Одбор се први пут састао и тада су утврђене мере којима ће град бити брањен. Једна од њих је било наоружавање грађана опремом коју је немачки окупатор наменски оставио и њихово размештање на све значајније пунктове око града. Друга мера била је забрана изласка Србима из Новог Пазара почев од 5. октобра.¹³ Да ове мере не би изазвале прерану реакцију четника, Хаџиахметовић је 5. октобра разговарао са виђенијим Србима из Новог Пазара. У атмосфери напетости одлучено је да се спрече даљи сукоби у граду, јер су до тада већ била убијена двојица Срба.¹⁴ Међутим, на позив албан-

¹¹ АВИИ, НДа, к. 13, ф. 17, док. 8.

¹² Хаџиахметовић и албанска власт у Новом Пазару ради спровођења својих интереса неретко су ангажовали и „нерегуларне трупе“, односно разне пљачкашке банде традиционално присутне на овим просторима. Оне су од самог почетка окупације почеле да шиканирају и узнемиравају Србе, али и муслиманско становништво широм среза. Касније током рата, следећи наређења из Новог Пазара, али и делујући на „своју руку“, те групе извршиле су велики број паљевина, пљачки и убијања по српским селима. О томе колики је био њихов значај за албанску среску управу сведочи то да су све ове формације легализоване код Немаца већ септембра 1941. године... ИАК, фонд 399, ТЂ, к. 37, Писмо Тихомира Шарковића за Аџифа Хаџиахметовића о сигурности Срба у Сопоћанској општини и залагање за поједине Србе.

¹³ На тај начин Хаџиахметовић је целокупно српско становништво у Новом Пазару узео за таоце, што је требало да буде јак аргумент у преговорима са четничким командантима за које се спремао. Такође, спречио је могућност одлива информација ка непријатељу, али и онемогућио Србе да евентуално ојачају четничке формације у околини града. Срби су остали под блокадом све до повратка Немаца у град 7. децембра, што значи пуна 64 дана... ИАНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, „Хроника Новог Пазара у НОБ-и“, II, стр. 239–40.

¹⁴ Исто, стр. 240–41.

ских власти, у град су 7. октобра дошле прве трупе албанских качака са Косова и Метохије. Хаџиахметовић им је приредио свечани дочек у Новом Пазару. Да би придобио муслиманско становништво он је, иако се два дана раније обавезао да неће бити насиља, напао Србе у граду и као главни разлог за долазак Албанаца навео потребу да се муслимански живаљ заштити од Срба. Био је то тек почетак невоља за Србе из Новог Пазара. У град су до 22. октобра стигле још две групе Албанаца са Косова и Метохије и њихов број је порастао на око 500 бораца. Са пристизањем Албанаца повећао се притисак на Србе. Они су у својим кућама или на улици пљачкани, мучени и убијани.¹⁵ Насиље над Србима у граду резултирало је одмаздом четника Дежевске бригаде над муслиманима у унутрашњости среза.

Пошто није имао довољно људи да заштити муслиманско становништво у околини Новог Пазара, Хаџиахметовић је затражио преговоре са четничком командом. До састанка је дошло 20. октобра северно од Новог Пазара, у селу Пиларета. Албанску власт представљали су Хаџиахметовић и Даца, а српску страну капетан Радомир Цветић и Тихомир Шарковић. Ипак, због опречних и непопустљивих ставова две стране састанак је пропао.¹⁶ После тога Дежевски срез је запао у стање анархије и хаоса. Убрзо је спаљено више села у унутрашњости среза, како српских, тако и муслиманских. При том је страдало пуно цивила.¹⁷ Кризну ситуацију у Дежевском срезу додатно су оптерећивали конфликти у суседним срезovima – Студеничком и Косовско-митровачком. Наиме, дошло је до сукоба између четничких јединица и комуниста око Рашке, а албанске снаге поно-

¹⁵ Дана 20. октобра барјактар Шабан Полуџа је са групом својих људи без икаквог повода стрељао у центру града четворицу Срба, а онда им наочиглед препашћеног света одсекао уши, носеве и извадио очи, те их тако унакажене оставио на улици. Током октобра у Новом Пазару је убијено 13 Срба... ИАК, фонд 404, НОБ, к.15, реферат В. Ђулафића, „Четничка организација на терену среза Дежевског у Другом светском рату“, стр. 38–39.

¹⁶ Срби су тражили да им се препусте жандармеријске станице у Дежевском срезу, што је било договорено још на мировном састанку 21. септембра у Косовској Митровици, да се деблокира град за Србе и да албански качаци одмах напусте Нови Пазар. С друге стране, Хаџиахметовић је категорички одбио сва три услова отворено претећи „великом војском“ којом је располагао. С обзиром на крајње супротстављене циљеве завађених страна, разумљиво је зашто су преговори пропали. Обе стране су сукоб за Нови Пазар сматрали неизбежним, само се тактизирило око тога када ће до њега доћи. Тако се игнорисао став већине српског и муслиманског становништва из Дежевског среза, а поготово из Новог Пазара, који сукоб ни-
су желели.. Исто, 261–262.

¹⁷ Биланс ових сукоба је неколико стотина спаљених кућа у 24 села, уз десетине мртвих... Група аутора, *Партизански одреди – Копаонички, Шаљски и Ибарски*, Београд, 1980, стр. 161–162.

во су предузеле офанзиву у долини Ибра. У таквој ситуацији четничка команда наредила је очекивани напад на Нови Пазар.

Напад на Нови Пазар уследио је рано ујутру 4. новембра 1941. године. У њему су учествовале снаге Студеничко-дежевског одреда, Колашинског четничког одреда и КПО. Предводио их је капетан Радомир Цветић. План напада предвиђао је да се Нови Пазар потпуно опколи и заузме на јуриш. Иако је Радомир Цветић планирао да ће у нападу имати око 1.550–1.700 бораца, на бојишту се појавило између 600–1.000. Хаџиахметовић је приликом одбране града могао да рачуна на око 690–1.000 углавном качака са Косова и Метохије, али и припадника муслиманске милиције из околних срезова, албанске жандармерије из Новог Пазара и наоружаног грађанства.¹⁸

Четничке јединице су, међутим, после вишечасовне борбе доживеле тежак пораз. Било је више разлога за то. На првом месту, четницима је недостајао командни кадар на свим нивоима, а постојале су и несугласице између команданата. Због тога је велики део бораца био неефикасно предвођен или је потпуно изостао са бојишта.¹⁹ С друге стране, онај део људства који се борио, био је слабо наоружан, лоше обучен и неухрањен. Највећи проблем у наоружању представљао је недостатак аутоматског оружја, муниције и разноврстност калибара и типова пушака.²⁰ Одећа је била шаренолика и чинила ју је комбинација сељачке одеће са разним деловима опреме југословенских, немачких, бугарских или албанских регуларних трупа. То је условило да препознавање бораца у току битке буде готово немогуће. Од обуће су најзаступљенији били опанци лошег квалитета, који су се распадали при првом додиру са влагом.²¹ Лоша одећа и обућа допринела је да се борци лако смрзавају и разбољевају, што је слабило морал и борбеност трупа. На крају би требало нагласити да је људство било већином са села и организовано у гломазне јединице територијалног типа, при чему су борци боравили углавном у својим домовима, а не у јединицама. Они су без неке специјалне обуке ишли у акције, те су били недисциплиновани и

¹⁸ Исто, стр. 275.

¹⁹ Војвода колашински Тодор Добрић деловао је углавном на своју руку и није много марио за команде капетана Цветића. Његове јединице су потпуно изостале из акције. Од предвиђених 600 бораца, код Новог Пазара је било само 50, док су се остали дали у пљачку муслиманских села на планини Рогозни. Паљевина муслиманских села током напада четника идеолошки је штетила комунистима, те су партизанске јединице такође одбиле да учествују у нападу... ИАНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, „Хроника Новог Пазара у НОБ-и“, II, стр. 280.

²⁰ АВИИ, НДа, к. 13, ф. 19, док. 3–4; В. Виријевић, „Јаворски корпус Југословенске војске у отаџбини“, *Наша Прошлост*, 7, 2006, стр. 171.

²¹ АВИИ, НДа, к. 13, ф. 17, док. 7.

непослушни, поготово када се радило о офанзивама далеко од њихових села. Стога су алкохолисаност, пљачка, паљевине и дезертерства биле уобичајене појаве.²² Током 1941. године ови војни проблеми били су присутни и код четника и код партизанских и албанско-муслиманских снага, што ће уосталом показати и след догађаја.

За време напада погинула су 63 четника, а је рањено 68, од којих је због лоше санитарске службе касније умрло још 20 бораца. У одбрани града погинуло је 45 људи, а рањено 38, од чега је 15 умрло од задобијених рана.²³ Поред тога, страдала је и већина муслиманских и српских села у околини Новог Пазара, уз доста цивилних жртава.

После напада, у Новом Пазару је владао велики метеж. Очевици га описују као „стање дивље анархије”.²⁴ Први је у град тријумфално ушао одред већ поменутог четовође Билала Дрешевића. Његови људи су наочиглед грађана носили неколико одсечених глава четничких бораца, натакнутих на бајонете пушака.²⁵ После тога се муслимански живаљ на проповедима у џамијама позивао на освету, а врхунац шовинистичке хистерије уследио је приликом сахране великог броја погинулих бранилаца истог дана. Одмах потом почела је масовна одмазда над Србима у граду, иако они нису учествовали у сукобу. За само два дана, тачније 4. и 5. новембра, у Новом Пазару је на различите начине убијен 21 припадник српске националности.²⁶ Албански качаци су предводили изгреде против Срба, пљачкали српске куће и цркве. Ломили су иконе и скрнавили фреске, те уништавали споменике на српским гробљима. Похаре није био поштеђен ни манастир Сопоћани, којег је опљачкао Билал Дрешевић.²⁷ Српска села у близини града такође су била нападнута, опљачкана и спаљена. Страдало је још 25 људи, а мноштво се иселило.²⁸

²² В. Виријевић, н. д., стр. 172.

²³ ИАНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, „Хроника Новог Пазара у НОБ-и“, II, стр. 281–282.

²⁴ ИАК, фонд 399, ТЂ, к. 37, Писмо бивших народних посланика Милану Недићу о стању у Новом Пазару од 30.11.1941. године, стр. 1–3.

²⁵ ИАК, фонд 404, НОБ, к.15, реферат В. Ђулафића, „Четничка организација на терену среза Дежевског у Другом светском рату“, стр. 67; ИАНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, „Хроника Новог Пазара у НОБ-и“, II, стр. 285.

²⁶ Међу њима су била и двојица ученика Гимназије и један полазник Учитељске школе... М. Радовић, *Људске и материјалне жртве Новог Пазара и Дежевског среза у Другом светском рату*, Нови Пазар, стр. 40.

²⁷ ИАК, фонд 399, ТЂ, к. 37, Писмо Тихомира Шарковића Милану Недићу о стању у срезovima Косовско-митровачком, Дежевском и Студеничком од 9. 12. 1941. године, стр. 3–4.

²⁸ Исто, стр. 4.

Аћиф Хаџиахметовић и албанска власт у Новом Пазару нису званично подржали ове изгреде, али нису учинили ништа ни да их спрече нити опозову. На седници Албанског комитета и Одбора за одбрану града 4. новембра Хаџиахметовић је инсистирао да се што пре са Косова и Метохије упути још албанских трупа, обећававши велике награде. Том приликом је „пропустио“ да узме у заштиту Србе из Новог Пазара. Тај акт је донекле и разумљив. Било је јако ризично забранити пљачку Албанцима који су прешли велики пут да би бранили град. Они су се лако могли окренути против својих домаћина. Требало је омогућити и озлојеђеном муслиманском становништву да истрају свој бес. Коначно, одмаздом над Србима исти су понели хипотеку криваца за трагедију, те се тако Хаџиахметовић ослобађао свог дела одговорности.

У тренутку највећег терора Србе су заштитили управо њихови суграђани муслимани. То су учинили из похвала вредне суграђанске солидарности, али и страха да се дивљање албанских качака може на крају пренети на њих. После протеста виђенијих муслимана из Новог Пазара Хаџиахметовић је попустио. Сви пунолетни Срби су затворени у зграду Окружног суда и стављени под јаку стражу. Око 350–400 Срба је остало у притвору све до 7. децембра и нико више није страдао, иако су Албанци неколико пута покушали да провале у затвор.

Пошто је одбранио Нови Пазар, Хаџиахметовић је сматрао да је наступио повољан тренутак да нападне Рашку и покуша да прошири власт Велике Албаније и на Студенички срез. Дешавања су му ишла на руку. Успешном одбраном града знатно му је порастао углед и учврстио је своју позицију. У град су пристизале свеже снаге са Косова и Метохије, четничке јединице су биле раштркане и у сукобу са комунистима, а муслимани из града су сада у много већој мери подржавали оружани обрачун као превенцију сличним четничким акцијама у будућности. Тако су богатији новопазарски муслимани платили набавку 600 пушака, 7 тешких митраљеза, 200 бомби и 50 сандука муниције, која је у Нови Пазар стигла преко Тутина.²⁹ За време припреме напада Хаџиахметовић је поново затражио преговоре са четницима, желећи вероватно да противничка страна овај потез протумачи као акт слабости и не посумња у његове намере. До састанка је поново дошло у селу Пиларета и опет је епилог био исти. Албанску власт је представљао Ахмет Даца, док четници нису послали ниједног значајнијег делегата. Одлучено је да обе стране гарантују безбедност Србима и муслиманима на делу

²⁹ Х. Црновршанин, Н. Садиковић, *Синови Санџака*, Франкфурт, 1996., стр. 203.

територије коју контролишу, као и да се формира једна мешовита комисија која би на терену требало да утврди узроке протеклих сукоба и отклони њихове последице.³⁰ Био је ово нереални и привремени акт за обе стране, који је, пре свега, имао тактички карактер.

У међувремену, албанске снаге су масовно стизале у Нови Пазар. До 14. новембра у граду је било између 3.500–5.000 албанских бораца, као и око 200–300 припадника муслиманске милиције из разних делова Санџака. Албанске снаге предводило је чак 12 барјактара, са командантом албанске жандармерије из Косовске Митровице Бајазитом Бољетинијем на челу.³¹

У Студеничком срезу су истовремено трајали сукоби између четника и комуниста. Војвода Машан Ђуровић је својим снагама из долине Ибра почетком новембра заузео Рашку, што је проузроковало већи партизански напад на град 8. новембра 1941. године.³² Јединице КПО нису успеле да освоје Рашку и убрзо су биле потпуно потучене и протеране са овог простора. Четници су успоставили контролу над долином Ибра, али су њихове снаге биле исцрпљене дугим периодом сукоба са више противника.

Распламсавање грађанског рата на територији Студеничког среза убрзало је припреме албанске власти из Новог Пазара за напад на Рашку. Дана 14. новембра, у кући Аћифа Хаџиахметовића, одржан је тајни састанак Албанског комитета, на којем је уз присуство капетана Бољетинија одлучено да акција почне два дана ка-

³⁰ ИАНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, „Хроника Новог Пазара у НОБ-и“, II, стр. 299.

³¹ Између осталих ту су били: Шабан Полуџа, Бисљим Бајгора, Азем Галица, Осман Ругова, Селим Дреница и др.

³² Акција је отпочела у 6 часова ујутру и борбе су трајале неколико сати. Град је напало око 500–700 партизана, док је Машан Ђуровић имао 300–400 бораца.³² План комуниста је био да опколе Рашку и концентричним нападом избаце четнике из града. Међутим, због недисциплине и слабог морала, план се изјавио и акција се одужила. У тренутку када су партизанске трупе заустављене у центру Рашке, из правца Новог Пазара у помоћ војводи Ђуровићу дошао је капетан Радомир Цветић са 300 људи и опколио партизане. Њихове снаге су разбијене и натеране у бекство. КПО је имао 15 мртвих и 17 рањених, док су четници имали мање губитке, 5 мртвих и 7 рањених. После победе код Рашке, јединице Машана Ђуровића су до половине новембра у потпуности потисле партизане са овог сектора. Ђуровић је преузео Јошаничку бању, Баљевац и Ушће, али није успео да се пробије до Краљева и помогне опкољеним немачким снагама. Штаб је сместио у Рашку, где је дуго задржао команду потискујући цивилне власти... АВИИ, НДА, к. 13, ф. 25, док.1–2; ИАК, фонд 399, ТЂ, к. 3, Дневник Тихомира Ђорђевића, стр. 8–12; АВИИ, НДА, к. 13, ф. 25, док.1–2; ИАНП, фонд 283, Збирка докумената о радничком покрету и Народноослободилачком рату (у даљем тексту НОР), Извештај Крајскоманде у Косовској Митровици – испостава Рашка, 749. пуку у Звечану о војној ситуацији 19. 3. 1942. године, стр. 1–2; Група аутора, *н. д.*, стр. 166–168.

сније, 16. новембра.³³ Постоје индиције на основу којих се може претпоставити да је крајњи опсег албанско-муслиманске офанзиве било Краљево.³⁴ Напад на Рашку је изгледа био део једне веће војне операције. Штаб Косте Пећанца извештавао је да су се истовремено бројне албанске трупе гомилале и на границама Подујевског среза према Куршумлији, односно према Рашки на Церањској реци.³⁵ Ове трупе су се покренуле истовремено са отпочињањем операција у Студеничком срезу.³⁶ Стога је албанско-муслимански атак на Рашку најопсежнија и најозбиљнија војна операција током сукоба 1941. на овом поднебљу.

План је предвиђао да се град нападне снажним ударом из долине реке Рашке, у којем би био употребљен највећи део трупа. Хаџиахметовић и Бољетини наредили су спаљивање свих српских села кроз које су пролазиле албанско-муслиманске трупе у наступању, како би направили панику међу браниоцима и обезбедили богат плен за албанске снаге као компензацију за њихово учешће. Иза тога била је тенденција да се српско становништво у што већој мери протера или да му се онемогући повратак како би се ослабио српски контингент у Студеничком и, поготово, Дежевском срезу. У нападу је учествовало укупно 2.590 људи, и то 2.100 Албанаца, 330 припадника муслиманске милиције из Санџака и 160 жандарма и наоружаних грађана из Новог Пазара.³⁷ Насупрот њима налазило се око 620 слабије наоружаних четника Студеничко-дежевског одреда, који су били распоређени углавном у долини реке Рашке.

Овде би требало указати на још једну компоненту албанско-муслиманске акције. То је било питање њеног званичног карактера и сврхе. Наиме, иако је Немцима несумњиво одговарало јачање интензитета етничких сукоба, јер је због тога Трепча била неузнемиравана, није им одговарало да тако масовне трупе улазе у дубину њене окупационе зоне, поготово ако се зна да је већина тих трупа била са италијанског окупационог подручја. Исто тако, војвода Машан Ђуровић је већ тесно сарађивао са њима. Стога је албанска власт овај напад, као и

³³ На Ђурђиц, 16. новембра, када су Срби били заузети око празника... ИАНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, „Хроника Новог Пазара у НОБ-и“, II, стр. 300.

³⁴ ИАК, фонд 404, НОБ, к.15, реферат В. Ђулафића, „Четничка организација на терену среза Дежевског у Другом светском рату“, стр. 80,

³⁵ АВИИ, НДа, к. 13, ф. 27, док. 2–3.

³⁶ АВИИ, НДа, к. 13, ф. 27, док. 4.

³⁷ Албанске снаге биле су изузетно добро наоружане: имале су око 3.000 пушака, 10 митраљеза, неколико десетина аутоматских пушака, 300 бомби итд... ИАНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, „Хроника Новог Пазара у НОБ-и“, II, стр. 301–303.

многе претходне акције против Срба, правдала борбом против комуниста. Захваљујући већ формираној немачкој србофобији, Албанци су успели да наметну Србима хипотеку вечитих бунтовника и припадника немачким властима нелојалних четника и партизанских јединица. Тако је свака војна акција коју су албанске власти из Косовско-митровачког округа током 1941. спровеле против четника или партизана, али највише против недужног српског становништва, добијала карактер борбе против „бандита“ и очувања реда и мира. Карактеризација напада на Рашку није била изузета из ове праксе.³⁸

Напад на Рашку почео је у 10 часова ујутру 16. новембра, када је главна група албанско-муслиманских снага напустила касарну у Новом Пазару, развивши албанске и турске заставе. На основу овог помпезног почетка напада, и то у сред дана, може се претпоставити да су Хаџиахметовић и остали команданти били уверени у победу. Било како било, бројно и наоружањем супериорније јединице Албанца и муслимана лако су потисле изненађене четничке трупе и већ до 20 часова биле у самом предграђу Рашке. Град би вероватно пао да за већину албанских команданата главни циљ није била пљачка и спаљивање напуштених српских села. При сваком већем одреду постојале су мање групе, које су се наизменично враћале за Нови Пазар односећи плен.³⁹ За време првог дана офанзиве спаљено је на десетине села. Поред тога, напад је имао и неке „убичајене“ мане, као што су недисциплина и непослушност бораца, али и свађа међу барјактарима.

Истовремено, становништво Рашке захватила је велика паника. Град се још увек није био опоравио од четничко-партизанског окршаја недељу дана раније, а уследио је нови сукоб. Рашка се пунила избеглицама из Дежевског среза, које су се склањале пред терором нападача. Грађани Рашке су заједно са пристиглим избеглицама увече 16. новембра убрзано почели да беже ка Краљеву. Ипак, са продужавањем напада на 17. новембар албанско-муслиманске трупе изгубиле су моменат изненађења и пружиле прилику четничким командантима да се боље организују. Спроведена је општа мобилизација избеглица и мештана из Студеничког среза. О озбиљности ситуације сведочи и присуство официра Воје Лукачавића на одбрани града, човека од личног поверења Драгољуба Михаиловића.⁴⁰

³⁸ ИАК, фонд 399, ТБ, к. 37, Писмо бивших народних посланика Милану Недићу о стању у Новом Пазару од 30. 11. 1941. године, стр. 1.

³⁹ ИАК, фонд 399, ТБ, к. 37, Писмо Тихомира Шарковића Милану Недићу о стању у срезovima Косовско-митровачком, Студеничком и Дежевском од 9. 12. 1941. године, стр. 3–4.

⁴⁰ ИАК, фонд 404, НОБ, к.15, реферат В. Ђулафића, „Четничка организација на терену среза Дежевског у Другом светском рату“, стр. 85–86.

Снаге бранилаца знатно су порасле и крајем првог дана сукоба њихов број је износио око 2.000. До одлучујућег окршаја дошло је на брдима у предграђу Рашке рано ујутру 17. новембра 1941. године. Захваљујући већем моралу бранилаца, албанско-муслиманске трупе су одбијене неколико пута, приликом чега су погинула чак четири албанска барјактара. Убрзо се напад распао и до вечери 17. новембра четници су већ држали старе положаје око Новог Пазара.

Губици су посебно били велики код албанских трупа, које су имале 96 мртвих и дупло више рањених. Од муслимана из Новог Пазара и околних срезова погинуло је 10 бораца, док су на српској страни била 34 мртва борца.⁴¹ Материјална штета била је огромна. Скоро сва српска села у долини Рашке су запаљена и расељена.⁴² Разарања су се наставила и сутрадан тако што су четничке формације у контраофанзиви попалиле муслиманска села на путу Рашка – Нови Пазар, којих је, ипак, било мање него српских.⁴³ Мноштво српског становништва побегло је у правцу Рашке и већина се није вратила на своја огњишта све до краја рата. Број српских избеглица био је толики да је Машан Ђуровић, као незванични управитељ Рашке, почев од 16. новембра забранио продају сваке врсте дрвне грађе са сва три стоваришта у Рашки, јер је била потребна за изградњу барака у којима ће се сместити расељена лица.⁴⁴ Они су све до краја рата живели у великој беди и немаштини.

Пораз код Рашке означио је крах Хаџиахметовићевог амбициозног плана да продре у долину Ибра. Његов режим почео је да губи подршку муслиманског становништва, које је било јако незадовољно развојем ситуације око Рашке. Хаџиахметовић је критикован због тешког пораза, због очекиване одмазде Срба чије су размере већ наслућиване у великом броју муслиманских избеглица које су бежале у Нови Пазар из унутрашњости среза, као и због његове превелике ослоњености на Албанце са Косова и Метохије, које је било све теже контролисати. Међутим, цех за лошу ратну срећу албанско-муслиманске војске платили су само Срби из Новог Пазара. Овога пута на удару је било углавном женско становништво, јер су сви мушкарци били у притвору.

⁴¹ ИАНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, „Хроника Новог Пазара у НОБ-и“, II, стр. 307–308.

⁴² Само првог дана сукоба страдала су насеља: Постоње, Батњик, Пиларета, Блажево, Пожежина, Панојевиће, Орахово, Биочин, Милатковиће, Бања, Цоковиће, Грађановиће, Јабланица, Јова, Трстеник, Дежева, Митрова река, Будићи, Рајковићи, Судско село, Долац, Прћенова, Соколица, Доња и Пуста Тушимља и др... *Исто*, стр. 304.

⁴³ ИАК, фонд 399, ТЂ, к. 38, Ратни дневник Тихомира Ђорђевића за 1941. и 1942. годину, стр. 47.

⁴⁴ Било је потребно 5.150 m³ дасака, 2.400 m³ греда и 1.300 m³ облица... ИАК, фонд 399, ТЂ, к. 37, Наредба о заустављању продаје дрвне грађе са свих стоваришта због великог броја избеглица, стр. 1.

На нови поход четничких јединица на Нови Пазар није се дуго чекало. До њега је дошло само четири дана после победе код Рашке, односно 21. новембра 1941. године.⁴⁵ План операције мало се разликовао од оног који је израђен почетком новембра. Опет је било предвиђено да се Нови Пазар опколи са свих страна, али је сада главни напад требало да иде долином реке Рашке. Четнике су предводили капетан Радомир Цветић и војвода Машан Ђуровић, а придружио им се и Воја Лукачевић.⁴⁶ Они су под својом командом имали око 1.500 бораца, док је у одбрани града било чак 3.000 људи.⁴⁷

Акција је отпочела у 4.00 часа ујутру и трајала је неколико сати. Напад ни овога пута није успео, углавном из истих разлога. Недисциплина, непослушност, неборбеност и дезертерство довели су до новог пораза. Губици у људству износили су: 42 борца на страни четника и 26 у одбрани града, док је на обе стране било укупно 45 повређених.⁴⁸ Причињена је и велика материјална штета јер су опет запаљена нека муслиманска села око Новог Пазара и на планини Рогозни. Током ових акција страдало је 22 муслимана.

После пораза, четничке јединице повукле су се ка Рашки. Вести о поразу иницирале су код становништва бојазан од албанско-муслиманског одговора, односно нове офанзиве долином Ибра. Због тога је народ опет почео масовно да се повлачи према Краљеву.⁴⁹ За то време у Дежевском срезу ситуација је такође била напета. Како се новембар ближио крају, тако је несташица хране била све већа. Стога се велики број избеглица повремено враћао на своја згаришта не би ли прикупио нешто намирница. Пошто му није одговарало да се Срби врате на своја огњишта, па ни привремено, Хациахметовић је послао албанске трупе да по већ попаљеним српским сели-

⁴⁵ Напад је циљано спроведен на верски празник Аранђеловдан, па је имао и верску компоненту. Постојале су тенденције да се Нови Пазар, ако се освоји, преименује у Нови Аранђеловац... ИАНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, „Хроника Новог Пазара у НОБ-и“, II, стр. 311.

⁴⁶ Војвода Машан Ђуровић учествовао је у нападу иако му је команда Косте Пећанца наредила да не напада Нови Пазар, будући да је крајем октобра постигла споразум о ненападању са албанским властима Косовско-митровачког округа. Такође, сукобе у Дежевском срезу сматрала је „чистом глупошћу“. Због тога је Ђуровић био оштро критикован... АВИИ, НДа, к. 13, ф. 27, док. 7.

⁴⁷ ИАК, фонд 404, НОБ, к.15, реферат В. Ђулафића, „Четничка организација на терену среза Дежевског у Другом светском рату“, стр. 84;

⁴⁸ ИАНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, „Хроника Новог Пазара у НОБ-и“, II, стр. 312.

⁴⁹ Један од очевидаца учитељ из Рашке Тихомир Ђорђевић је прибележио: „Читаве колоне жена, деце, стараца, стоке, кола и осталог покућства биле по неколико километара и више дуге“... ИАК, фонд 399, ТЂ, к. 3, Дневник Тихомира Ђорђевића, стр. 13–14.

ма руше темеље кућа и односе материјал, секу воћњаке и сва остала плодна дрвећа.⁵⁰ Оваква ситуација проузроковала је нове оружане чарке, које су константно повећавале тензију. У Новом Пазару албанска власт жестоко је притискала преостали српски живаљ. Изгладњавала је Србе у граду не желећи да им прода храну, деривате и одећу, чак ни по вишеструко већим ценама.⁵¹

Крајем новембра четничка команда израдила је план за још један напад на Нови Пазар. Та вест сада је подједнако уплашила и муслимане и преостале Србе. Они су отворено протестовали против даљих сукоба. У име Срба из Новог Пазара послат је апел четничкој команди у Рашки. Потписало га је 227 виђенијих Срба из Новог Пазара. Њиме се тражио моментални прекид даљих четничких напада на град, јер су досадашњи сукоби проузроковали превелико страдање Срба мештана.⁵² Међутим, апел није донео жељене резултате. Четничке снаге, које је овога пута предводио само Машан Ђуровић, 5. децембра 1941. извршиле су трећи покушај освајања Новог Пазара. Пре акције Машан Ђуровић се послужио једним политичким триком. До почетка децембра Немци су смирили ситуацију у Србији, а главнине снага антифашистичких покрета биле су потиснуте. Делови оперативних јединица 113. пешадијске дивизије за смиревање ситуације у Србији нашле су се 4. децембра у Рашки, где их је дочекао војвода Ђуровић. Он их је тада, слично албанској тактици, обавестио да су у Новом Пазару стациониране јаке партизанске снаге и да му је потребна помоћ да освоји град.⁵³ Немци су изашли у сусрет његовом захтеву и за почетак операција је одређен 5. децембар. У овом нападу на Нови Пазар учествовао је Машан Ђуровић са 400 људи, уз подршку око 100 немачких војника, који су имали и четири малокалибарска топа.⁵⁴

Напад је отпочео 5. децембра ујутру немачким бомбардовањем албанско-муслиманских положаја. После 2 часа артиљеријске паљбе Немци су обуставили напад и дошло је до краткотрајног окршаја из-

⁵⁰ ИАК, фонд 399, ТЂ, к. 37, Писмо Тихомира Шарковића Милану Недићу о стању у Дежевском и Косовско-митровачком срезу 30.12. 1941. године, стр. 2.

⁵¹ ИАК, фонд 399, ТЂ, к. 37, Писмо Тихомира Шарковића Милану Недићу о стању у Косовско-митровачком, Дежевском и Студеничком срезу 9.12.1941. године, стр. 3–4.

⁵² Они се директно обраћају војводи Машану Ђуровићу речима: „*Како би се спречиле даље патње и страдања Срба овога краја, молимо Вас и кумимо да сваку даљу борбу са браниоцима Новог Пазара обуставите и ову замените мирним разговорима и преговорима како би се дошло до мирног стања.. а преко тога и спаса целокупног овдашњег живља*“... ИАК, фонд 399, ТЂ, к. 37, Писмо Срба из Новог Пазара команданту оружаних снага у Рашки од 29. 11. 1941. године.

⁵³ АВИИ, НДа, к. 13, ф. 29, док. 1–2.

⁵⁴ ИАК, фонд 399, ТЂ, к. 3, Дневник Тихомира Ђорђевића, стр. 15–16.

међу четника војводе Ђуровића и бранилаца града. Међутим, немачка команда је убрзо послала неколико авиона да надлете Нови Пазар и извиде ситуацију. Албанске власти су на свим видним местима иста-кли немачке заставе како би Немци схватили да у граду нема партиза-на. Да би отклонио сваку сумњу код Немаца и дискредитовао Ђурови-ћа, Џафер Дева, један од албанских лидера из Косовске Митровице, лично је у пратњи два немачка официра 6. децембра дошао у Нови Па-зар. После тога је донета одлука о прекиду оружаних дејстава. Овога пута није било већих људских и материјалних губитака.⁵⁵

Тако се завршио и трећи, последњи напад четничких јединица на Нови Пазар у току 1941. године. Закључак је да ниједна страна оружа-ним путем није успела да оствари очекиване циљеве. Хаџиахметовић јесте задржао власт у Новом Пазару и протеривањем и терором осла-био српски контингент у Дежевском срезу, али Немци нису ове краје-ве препустили Великој Албанији. Његове аспирације ка Студеничком срезу су пропале, а изгубио је и подршку дела муслимана у Новом Па-зару. Четничке снаге, опет, нису успеле да заузму град, избеглицама није омогућен повратак, чак се њихов број драстично повећао. Поред тога, четничка страна поставила је сукоб као без алтернативни начин деловања, што није било неопходно. Наиме, потпуно је занемарила по-литичко-економске везе које су неки српски индустријалци имали са албанским првацима пре рата, а које су се могле искористити за оства-рење зацртаних циљева. Нису искоришћени ни раздор и сукоби изме-ђу водећих албанских породица на овом простору. Четнички напади су само подстакли јединство код Албанаца, које се преливало у масов-не одмазде над српским становништвом у региону.⁵⁶

Људске и материјалне последице бурних дешавања на простору Дежевског среза током октобра, новембра и децембра 1941. године биле су огромне. У оружаним сукобима или одмаздама војски су-протстављених страна страдала су укупно 893 лица, тј. 705 са про-стора Дежевског среза и 188 лица која су пореклом била из других крајева Србије. Из Дежевског среза настрадало је 490 Срба (81 из Но-вог Пазара и 409 са села),⁵⁷ односно 215 муслимана (53 из Новог Па-

⁵⁵ ИАНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, „Хроника Новог Пазара у НОБ-и“, II, стр. 316–317; ИАК, фонд 404, НОБ, к.15, реферат В. Ђулафића, „Четничка организација на терену среза Дежевског у Другом светском рату“, стр. 90–91; ИАК, фонд 399, ТЂ, к. 3, Дневник Тихомира Ђорђевића, стр. 15–16.

⁵⁶ ИАК, фонд 399, ТЂ, к. 37, Белешке Тихомира Шарковића о стању у Косов-ско-митровачком и Дежевском срезу 1941. године, стр. 4.

⁵⁷ Број убијених Срба из Новог Пазара током периода октобар–децембар био је мањи. Наиме, међу 81 убијеном особом има и 34 оних коју су погинули у току Априлског рата.

зара и 162 са села).⁵⁸ Од овог броја, у оружаним сукобима погинуло је 119 Срба (7 из Новог Пазара и 112 са села) и 125 муслимана (51 из Новог Пазара и 74 са села), укупно 244 борца са простора Дежевског среза. Том броју требало би додати и 188 припадника разних формација чије је пребивалиште пре сукоба 1941. било ван Дежевског среза. Међу њима је погинуло 144 Албанца са Косова и Метохије.⁵⁹ Током разних акција одмазде над цивилним становништвом убијено је 461 лице, односно више од половине укупно страдалих. Међу страдалима је било 394 припадника српске националности (47 из Новог Пазара и 347 са села) и 90 муслимана (2 из Новог Пазара и 88 са села).⁶⁰

Проузрокована је огромна материјална штета, велики број стамбених објеката и помоћних зграда при сеоским домаћинствима је разрушен, пољопривредна добра запаљена и стока украдена. Довољно је рећи да је у свих 12 општина у срезу било уништавања стамбених објеката и друге непокретне и покретне имовине. Укупно гледано, попаљене су куће и помоћни објекти у 124 насеља (од око 300 колико их је било у срезу), и то 1.308 кућа и 4.684 помоћне зграде и објекта.⁶¹ Симптоматичан је број спаљених помоћних зграда, јер је у њима углавном живела стока или стајало жито и друге потрепштине, а становништву служиле су као алтернатива за смештај. Неки извори кажу да је број уништених кућа био још већи, као и да је уништено 6 основних школа, 6 зграда општине и 4 жандармеријске станице. Такође, исти извор наводи да је спаљено три пута више српских него муслиманских кућа.⁶² Највише су страдала села пограничних општина са Студеничким и Косовско-митровачким срезом, која су била насељена већинским српским становништвом. Такође, за време војних операција уништено је око 60% сточног фонда, 30% воћњака и скоро целокупне количине житарица, млечних производа и осталих залиха хране.⁶³

Као једна од последица хаоса који је захватио Дежевски, али и околне срезове, у другој половини 1941. појавила се глад. Наиме, због сукоба на овом простору велики део жетве из те године је био

⁵⁸ М. Радовић, *н. д.*, стр. 58.

⁵⁹ Апсолутна већина погинула је у октобру, новембру и децембру 1941... *Исто*, стр. 54.

⁶⁰ Апсолутна већина је пострадала у октобру, новембру и децембру 1941... *Исто*, стр. 55, 58.

⁶¹ ИАНП, фонд 285, Збирка копија, Меморандум Крајскокомандатуре округа Косовско-митровачког од 10.1.1942. године, прилог 11, стр. 2.

⁶² Тај број износи 2.792 спаљене куће, а од тога 2.016 српских и 776 муслиманских... ИАНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, „Хроника Новог Пазара у НОБ-и“, II, стр. 326.

⁶³ М. Радовић, *н. д.*, стр. 79.

изгубљен, док је од озиме пшенице покупљено само 20%.⁶⁴ Да ситуација буде још тежа, на простору Косовско-митровачког и Дежевског среза у децембру је било између 7.000 и 8.000 муслиманских избеглица из источне Босне, као и око 1.000 Албанаца који су пребегли из северних делова среза.⁶⁵ Да би повећала приходе и покушала да избегне појаву глади, Крајскоманда из Косовске Митровице предузела је опсежне мере. Становништву Косовско-митровачког округа наређено је да се засеје сваки кутак обрадиве површине, па су засејаване и парцеле по градовима. Неким богатим албанским и муслиманским породицама немачке власти су чак наредиле да гаје свиње.⁶⁶ Међутим, на те приходе се могло рачунати тек касније, током 1942. године. Са оно мало хране која се могла наћи крајем 1941. вршене су разне малверзације, од којих су највише зарађивали разни шпекуланти повезани са албанским политичким првацима у округу.⁶⁷ Да би стале томе на пут, немачке власти из Косовске Митровице су покушале 15. децембра да успоставе фиксни ценовник за монополске артикле: со, шећер, хлеб, петролеј и др. Иако су цене биле више него у другим крајевима Србије, албански трговци су одмах ступили у генерални штрајк, па је Крајскоманда морала да попусти. Тако је у целом округу, а поготово у Дежевском срезу, који се споро опорављао од разорних сукоба, дошло до тржишног колапса.⁶⁸ Ситуација је била још тежа за преостало српско становништво, јер су Немци дозвољавали да приликом расподеле драгоцених намирница које су стизале из Београда Албанци преузимају већи део и да чак, узимају и оно што је било намењено за Студенички срез.⁶⁹ Када су намирнице и стизале у Рашку, тамо је, такође, долазило до шпекулација и неравномерне расподеле, поготово када је била у питању помоћ Србима из Новог Пазара.

С друге стране, било је јако тешко да помоћ уопште и стигне до ове области. Пuteви које су Немци при најбољим условима сматра-

⁶⁴ ИАНП, фонд 285, Збирка копија, Меморандум Крајскомандатуре округа Косовско-митровачког од 10. 1. 1942. године, стр. 25.

⁶⁵ ИАНП, фонд 283, НОР, Извештај Крајскомандатуре Косоваска Митровица о ситуацији од 10. фебруара до 10. марта 1942. године, стр. 34.

⁶⁶ ИАНП, фонд 283, НОР, Реферат окружног референта за пољопривреду за војну управу Косовска Митровица 18. 7. 1942. године, стр. 6.

⁶⁷ Рођени брат Бајазита Бољетинија био је један од најбогатијих трговаца у Косовској Митровици... Меморандум Крајскомандатуре округа Косовско-митровачког од 10. 1. 1942. године, стр. 42.

⁶⁸ ИАНП, фонд 283, НОР, Извештај Крајскомандатуре Косоваска Митровица о ситуацији од 10. јануара до 10. фебруара 1942. године, стр. 26.

⁶⁹ ИАК, фонд 399, ТЂ, к. 37, Писмо Тихомира Шарковића Милану Недићу о стању у Дежевском срезу 30. 11. 1941. године, стр. 1.

ли за лоше, у децембру 1941. су услед јаких мразева и великих снегова били потпуно неупотребљиви. Пруга је такође била неупотребљива због партизанских диверзија на мостовима у долини Ибра. На молбе Крајскоманде да се мостови поправе, немачке власти из Београда нису одговориле неколико месеци.⁷⁰ Дежевски срез је био у најтежој позицији. Нови Пазар је био одсечен и од административног центра округа због изузетно лошег стања јединог пута до Косовске Митровице, који је водио преко Рогозне. Глад је потрајала и у наредних неколико месеци.⁷¹

Да због лоших услови живота већине становника у Новом Пазару и Рашки не би дошло до епидемија заразних болести, немачка команда је предузела опсежне мере. Одмах после поновног доласка Немаца у Нови Пазар и Рашку, почетком децембра 1941. наређено је да сви здравствени радници у срезовима стриктно воде рачуна о појави тифуса, паратифуса, менингитиса итд. Мере опреза су, ипак, стигле прекасно. Крајем 1941. и почетком 1942. дошло је до епидемије тифуса, као и појаве паратифуса, туберкулозе, гонореје, менингитиса, чак и маларије. Пошто је у Србији несташица лекова наступила још од септембра, болести су брзо ушле у епидемичну фазу и прошириле се целим Косовско-митровачким округом. Појавило се и беснило. Ове болести додатно су оптеретиле већ ионако тежак положај становништва. Рецимо само да је у Новом Пазару избила епидемија тифуса и да је уз промену интензитета трајала све до јесени 1942. године, од којег су преминула 62 грађана Новог Пазара, већином муслимана.⁷²

Због свега тога – оружаних сукоба, великог броја попаљених села, глади, хладноће, заразних болести итд. – Срби су масовно напуштали подручје Дежевског среза у периоду октобар–децембар 1941. године. Кретали су се према Рашки и даље према унутрашњости окупиране Србије. Веома је тешко одредити колико је било избеглица са овог подручја. Избеглице из Дежевског среза наине, правно нису имале тај статус, јер су долазиле са подручја које је барем формално било у саставу Србије. Оне су називане „погорелцима“.⁷³ С друге стране, на простору Рашке је био и велики број лица

⁷⁰ Пuteви су постали проходни тек када су се снегови отопили, крајем фебруара 1942. године.

⁷¹ ИАНП, фонд 285, Збирка копија, Меморандум Крајскомандатуре округа Косовско-митровачког од 10. 1. 1942. године, стр. 25.

⁷² М. Радовић, *н. д.*, стр. 69.

⁷³ Влада у Београду није желела да тим људима да статус избеглица иако су они били под великим притиском албанских власти да се иселе. Она је инсистирала да их што пре врати назад да не би дозволила Албанцима да изостајање Срба са

која су избегла из италијанске зоне, односно са Косова и Метохије и других делова Санџака. Пошто се у изворној грађи углавном и једни и други пописују заједно под термином избеглице, тешко је израчунати колико је људи тачно избегло са простора Дежевског среза и осталих срезова Косовско-митровачког округа појединачно, у правцу Рашке. Број избеглица и „погорелаца“ у Рашки крајем 1941. године креће се од 23.000,⁷⁴ преко 27.000,⁷⁵ до чак 40.000.⁷⁶ Оволики број избеглица није могао да нађе адекватно уточиште у сиромашној варошици као што је Рашка. Преживљавале су у великој беди и неماштини. У Рашки није било хране, одеће и обуће, а ни довољно места за смештај, па већина пребеглих није имала ни „кров над главом“.⁷⁷ Стога су локалне власти наредиле да се избеглице распореде по свим општинама Студеничког среза. Међутим, брзо су попуњена и сва слободна места у срезу. Иако су српске власти наредиле повратак, а немачке више пута при томе гарантовале помоћ Србима, само се мали број одважио на овај подухват јер је албанска власт чинила све да их у томе онемогући. Већина избеглица из Дежевског среза није се вратила на своја имања све до завршетка рата, плашећи се за своју егзистенцију.

Српска влада у Београду неспремно је дочекала егзодус Срба са простора Дежевског среза, а изгледа да није ни постојало довољно воље да се овим људима помогне. На пример, издржавање избеглица у Рашки преузео је Одбор за издржавање четника, болница и избеглица и то је радио без помоћи владе из Београда све до краја 1941. године.⁷⁸ Када је почела да пристиже хуманитарна помоћ у Студенички срез, отпочеле су и разне шпекулације и кривотворења да би

својих настојбина искористе у политичке сврхе. Такође, ако би им се дао статус избеглица, онда би Београд званично признао да срезови Косовско-митровачког округа нису у Србији и тако их препустио Великој Албанији. Ове политичке игре српски живаљ Дежевског среза скупо је платио... ИАК, фонд 399, ТБ, к. 37, Извештај окружног Одбора за збрињавање избеглица Рашка, 31. 1. 1942. године, стр. 1–2; ИАК, фонд 29, Рашка 1941–1944, к. 5, Документа за децембар 1941. године, Наредба начелника среза Студеничког од 23. 12. 1941. године.

⁷⁴ Б. Бошковић, *н. д.*, стр. 104.

⁷⁵ Б. Бишевац, „Избеглице из Косовске области у срезу Студеничком-Рашка 1941–1942“, *Зборник са међународног научног скупа Архивска грађа као извор за историју*, Београд, 2000, стр. 470.

⁷⁶ Рашка је непосредно пре окупације имала 1.700 становника... ИАК, фонд 399, ТБ, к. 37, Писмо Тихомира Шарковића Милану Недићу о стању у Дежевском срезу 30. 12. 1941. године, стр. 1–3.

⁷⁷ Тихомир Шарковић је прибележио да је народ изнемогао и исрпљен, „*па се као авети са ситном децом креће долином Ибра*“... ИАК, фонд 399, ТБ, к. 37, Писмо Тихомира Шарковића Милану Недићу о стању у Дежевском срезу 30. 11. 1941. године, стр. 1.

⁷⁸ ИАК, фонд 399, ТБ, к. 37, Писмо Тихомира Шарковића Милану Недићу о стању у Дежевском срезу 30. 11. 1941, стр. 3.

појединци што више зарадили. Помоћ је ишла углавном утицајнијим породицама из Новог Пазара, које су имале чиме да подмите органе у Рашки или да се осигурају на неки други начин. Сиромашније породице, којима је помоћ била неопходнија, често су остајале без ње.⁷⁹ Запошљавање избеглица у Студеничком срезу, као пасивном рударском крају, било је готово немогуће. Лишена избора, већина избеглица почиње да се бави шверцом и разним другим илегалним радњама по Студеничком и Дежевском срезу, али и шире. Због тога их српске и немачке власти прогоне и кажњавају.⁸⁰ Последња алтернатива егзистенцијалној пропасти било је приступање неком од четничких покрета и добар део мушкараца се на то одлучивао.

Почетком 1942. коначно је заокружен један временски циклус од неколико месеци током којег је отворено мноштво проблема између етничких групација у Дежевском и Студеничком срезу. Ти проблеми проузроковали велику патњу и страдање како српског тако и муслиманског становништва са ових простора. Може се са извесном слободом рећи да је становништво Новог Пазара и Рашке током октобра, новембра и децембра 1941. прошло кроз најтеже тренутке у Другом светском рату, али вероватно и у својој модерној историји.

Milutin Živković

Institute for Serbian Culture, Leposavić

ETHNIC CONFLICTS ON THE TERRITORY OF NOVI PAZAR AND RAŠKA IN AUTUMN 1941

(Summary)

In the national historiography, it has been written and spoken a lot about the tumultuous events in Serbia in the second half of 1941. However, attention was mainly focused on the areas that were the focus of antifascist resistance. Events in Sandžak, especially in its eastern part (Sjenica, Novi Pazar, Tutin) where there was not any intense resistance to the occupying forces, were somehow unfairly left out of scientific focus. Therefore, many topics related to the area of Sandžak in World War II have remained unexplored until now. One of them is the issue of political, economic and social structure of the

⁷⁹ ИАК, фонд 399, ТЂ, к. 37, Писмо Сухопланинског четничког одреда од 22. 1. 1942. године.

⁸⁰ ИАНП, фонд 285, Збирка копија, Меморандум Крајскокомандатуре округа Косовско-митровачког од 10.01.1942. године, стр. 25–26.

ethnic-religious conflicts between Serbs on one and Albanians and Muslims (Bosniaks today) on the other side, in the region between Novi Pazar and Raška in autumn 1941. The aforementioned conflicts were fierce and lasted, with minor interruptions, from early October to early December 1941. During this period, the Chetnik units around Raška and Novi Pazar unsuccessfully tried to conquer Novi Pazar three times. On the other hand, the collaborative government of Novi Pazar, led by Aćif Hadžiahmetović Bljuta, attacked Raška with the help of several thousand Albanian kacaks (rebels) from Kosovo and Metohija. The basis for these unfortunate events was created since the first days of the occupation. Albanian collaborative regime installed by the Germans in Novi Pazar was trying by all means to get closer to Greater Albania and include the town and its surroundings within its borders. A political leader of the Albanians and Muslims from this area Aćif Hadžiahmetović was particularly engaged on this issue. On one hand, he carried out violent Albanization of Muslims, and conducted political, economic and military pressure on the Serbs on the other, in order to displace them. When in July 1941, feudal system was re-installed in the area of Novi Pazar and its surroundings, the Serbs again, in the mid 20th century, became serfs and landless peasants. In New Pazar, Serbian population was exposed to various types of harassment, and there have been robberies and murders as well. They were mainly carried out by Albanian auxiliary troops from Kosovo and Metohija. As a reaction to these reprisals by early September 1941, in the region between Raška and Novi Pazar, several guerrilla detachments led by Kosta Pećanac and Dragoljub Mihailović were formed. After the German withdrawal from Raška and Novi Pazar in early October, in order to protect the Trepča mine, it was only a matter of time before the start of armed conflict. During the conflict, hundreds of combatants and civilians on both sides were killed, and great material damage was caused, hardly compensable for this extremely poor region. The destruction was followed by hunger and various diseases, which further exhausted both Serb and Muslim population. Thereby, none of the opposing parties achieved the intended goal. Novi Pazar has not become part of Greater Albania, but did not fall into the hands of local Chetnik detachments, either. Upon returning of Germans to the town on December 7, 1941, the whole area between Novi Pazar and Raška was pacified and brought under strict control, so that such things do not happen again.

УДК 341.384:656.62(497.1)"1944/1947"(093.2) ;
94:629.5(282.343.7)(497.1)"1944/1947"(093.2)

Др Милан Гулић, историчар

БЕОГРАД

E-mail: milan.gulic@gmail.com

ЗАВРШЕТАК ДРУГОГ СВЈЕТСКОГ РАТА И ПИТАЊЕ ПОВРАЋАЈА ЈУГОСЛОВЕНСКОГ РИЈЕЧНОГ БРОДОВЉА*

АПСТРАКТ: У Раду се анализира дипломатска и политичка борба коју је Југославија предузимала у завршној фази Другог свјетског рата и у првим поратним годинама, са циљем повратка свог дунавског бродовља које се нашло у америчкој окупационој зони Њемачке и Аустрије и у рукама Совјетског Савеза. Рад је заснован на необјављеним документима из фондова Архива Југославије и Дипломатског архива Министарства спољних послова Републике Србије, као и на стручној историографској литератури и штампи.

Кључне речи: Југославија, Дунав, Совјетски Савез, окупационе зоне, пловила.

У годинама пред избијање Другог свјетског рата Краљевина Југославија је посједовала највише пловила на Дунаву. Иако је мноштво пловила било застарјело, сам њихов број учинио је да југословенска застава у то вријеме буде доминантна на Дунаву.¹ Након припајања

* Чланак је настао као резултат рада на пројекту *Дунав и Балкан: културно-историјско наслеђе* (евиденциони број: 177006) који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

¹ Југославија је, према подацима Међународне дунавске комисије из 1936. године, посједовала 1.109 пловила, која су чинила 24,02% од укупне погонске снаге и 24,66% од укупне носивости дунавског пловног парка. По броју пловила слиједила је Краљевина Румунија са 758, Република Аустрија са 487 пловила и Мађарска са 423 (Дипломатски архив Министарства иностраних послова /ДАМСП/, фонд Политичка архива /ПА/, 1948, ф-38, досије 8, 432161; Радован Драговић, *Пловидба у Бердану*, Београд, 1960, стр. 133).

Аустрије, разбијања Чехословачке и зближавања са Мађарском, Румунијом и Бугарском, Њемачка је претварала Дунав у своју унутрашњу ријеку. Окупацијом и разбијањем Југославије и нападом на Совјетски Савез овај процес био је довршен. Како би пловидбени потенцијали Дунава могли бити искоришћени, Њемачка је морала увећати свој пловни парк. Управо из тог разлога Управа за војну привреду и наоружање Вермахта већ 15. априла 1941. године, прије званичне капитулације југословенских оружаних снага, донијела је одлуку о привременом конфисковању Југословенске речне пловидбе (ЈРП) „са свим његовим бродским парком и постројењима на копну“. Од тог тренутка највећи дио југословенског дунавског пловног парка служио је потребама њемачке ратне привреде током четири ратне године.²

Након слома њемачких снага на Истоку, у територијалним водама Румуније и Бугарске остало је 206 југословенских пловних објеката, која су се током рата налазили у њемачкој експлоатацији. На основу члана 9. Уговора о примирју између Савеза Совјетских Социјалистичких Република (СССР) и Румуније образована је комисија за пријем бродова свих застава који су се затекли у водама ових земаља, а у чијем су се саставу нашли представници Савезничке контролне комисије (СКК) у Румунији и влада Румуније и СССР-а, као и представници „заинтересованих нација“ Француске, Велике Британије и Југославије. Према подацима које је овој комисији поднијела Румунија, на њеном дијелу Дунава налазило се 70 пловила југословенске заставе. Током рада ове комисије Југославија је лоцирала још 13 својих пловила која се нису налазила на првобитном списку. На основу података до којих је дошла југословенска страна, на доњем Дунаву налазило се још 125 њених пловила, о којима није било прецизнијих података. Према пуномоћју добијеном од маршала Јосипа Броза Тита 19. децембра 1944. године, за преузимање свих ових пловила био је овлашћен Никола Груловић.³

О стању у коме су се налазила југословенска пловила у румунским водама Н. Груловић је извјестио Предсједништво Националног комитета ослобођења Југославије (НКОЈ) 21. новембра 1944. године. Његов извјештај довољно говори о тешкоћама у којима су се нашла југословенска пловила и бродари на њима: „Стање на овим објектима доста је лоше, инвентар који се налазио на њима делимично је развучен. Старешине правдају да је војска углавном све од-

² *Aprilski rat*. Zbornik dokumenata, II, priredio Antun Miletić, Beograd, 1987, dok. br. 271, str. 727–728; Драган Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, Београд, 2002, стр. 206.

³ Архив Југославије (АЈ), фонд Канцеларија маршала Југославије (КМЈ), I-3-6/532; Исто, I-3-6/533.

нела, а један мањи део послуга продала за храну, пошто плате дуже времена нису примили, па нису имали из чега да се издржавају. Код Савезничке контролне комисије предузети су кораци да се заштити инвентар који представља милијардску вредност“. Он је у поменутом извјештају доставио и детаљан попис пловила која су се налазила на току Дунава између Калафата и Измаила, према подацима прикупљеним закључно са 16. октобром. На списку су се налазила и потопљена пловила, пловила натоварена теретом и пловила на којима се вијорила бугарска застава, попут реморкера *Стиг*.⁴

Пријем ових пловила отпочео је 10. јануара и потрајао све до 27. августа 1945. године. Током свога рада специјална комисија је у румунским, бугарским и југословенским водама пронашла, примила и предала Југославији (до 3. јуна 1945. године) 119 њених пловила. Још шест пловила накнадно је пронађено у југословенским водама. Највећи дио ових пловила био је у доста лошем стању. Инвентар са бродова био је „мање-више опљачкан“, а на већини је било потребно извести значајније поправке. Само пет бродова било је у потпуно исправном стању. Међутим, остао је проблем још 81 пловила југословенске заставе, за које се сматрало да се налазе на доњем Дунаву. Од тог броја 16 се налазило на попису који је првобитно доставила Румунија, за 22 пловила Југославија је сигурно знала када и гдје су се налазили, док је за 43 пловила постојало само свједочење југословенског особља да су их видјели на доњем Дунаву у вријеме доласка Црвене армије. За заступање југословенских интереса, у погледу повратка пловила југословенске заставе која су се налазила у територијалним водама Совјетског Савеза, новембра 1945. године овлашћен је Здравко Правица, шеф агенције Државног речног бродарства (ДРБ) у Ренију.⁵

⁴ На списку који је доставио Н. Груловић налазило се осам реморкера (*Војвода Бојовић*, *Херцеговина*, *Ловћен*, *Хрват*, *Драч*, *Маршал Тито*, *Стиг* и *Нехај*), 21 танк, 73 шлепа и три штека (АЈ, КМЈ, I-3-6/533).

⁵ Међу тим пловилима које је Југославија потраживала налазили су се бродови *Србија*, *Херцеговина*, *Хрват*, *Војвода*, *Ускок* (сви власништво ЈРП-а), *Стиг* (власништво Српског бродарског друштва, СБД), *Павле*, *Марија* и *Свој своме* (власништво три приватна бродарства). Такође, потраживано је и 29 танкова, од којих су 22 припадала ЈРП-у, два Хрватском риечном бродарству (ХРИБРОД), а три *Бродарству Стојадиновић*. Од целокупног броја пловила 99 су били шлепови. Чак 75, од укупног броја шлепова, припадало је ЈРП-у, 14 је било предратно власништво СБД-а, пет је припадало друштву *Braun & Pigy*, а четири ХРИБРОД-у. Од потраживаних 12 штекова осам је било власништво ЈРП-а, а четири СБД-а. Приспјевање честих, а неријетко и контрадикторних података о југословенским пловилима на доњем Дунаву чинило је да списак никако није могао бити коначан и да се у низу архивских фондова могу пронаћи спискови који се знатно разликују у зависности од тога када су састављени и колико је састављач располагао са релевантним подацима (АЈ, фонд Главна дирекција речног саобраћаја, 331-4, бр. 212/45; АЈ, 331-4, пов. бр. 62; АЈ, 331-5, бр. 1993/45; АЈ, 331-85, бр. 402;

Увјеравања о повратку југословенских пловила која су се налазила у совјетском дијелу Дунава, дао је министру иностраних послова Демократске Федеративне Југославије (ДФЈ) Ивану Шубашићу, у јулу 1945. године, совјетски амбасадор у Југославији Иван Васиљевич Садчиков. У покушају да се пловила из совјетске експлоатације поврате, Министарство саобраћаја ДФЈ тражило је од југословенске амбасаде у Москви, 4. августа 1945. године, да предузме „најхитније све потребне мере да нам се ти наши пловни објекти што пре врате“. Додатни проблем представљало је сазнање да се одређени број ових пловила налази „негде у водама СССР-а“, али се тачно мјесто гдје су се у том тренутку налазили „није могло утврдити, а такође ни то да ли су баш сви ти објекти у СССР-у“.⁶

Анализирајући југословенска потраживања и прикупљајући релевантне податке, Совјети су изнијели да је од бројке од 125 пловила 24 било у њиховој експлоатацији, 34 су већ била предата југословенским властима или су се налазила у пристаништима дијелом Дунава у рукама југословенских органа, 16 пловила је и даље било потопљено, а два су „била укључена у југословенски списак омашком“, пошто је један био италијанска, а други њемачка својина. У погледу преосталих 49 пловила јављено је да „бродови са тим именима и бројевима нису пронађени“. С друге стране, наведено је 46 пловила југословенске заставе која су се налазила у рукама Совјета, а која нису била наведена у списку југословенских потраживања. Од тог броја половина је била потопљена од Нијемаца, а извађена од совјетске Дунавске војнотранспортне управе.⁷

Пловила југословенске заставе која су се налазила у совјетској експлоатацији дијељена су на три групе, према начину на који су „Совјети дошли до пловила“. Прву групу чинила су југословенска пловила затечена на доњем Дунаву, Дњепру и у лукама Црног мора у тренутку надирања Црвене армије. Другу групу чинила су пловила уступљена од нових југословенских власти трупам Трећег украјинског фронта и Дунавској војнотранспортној управи за извршење војних транспорта од горњег Дунава ка СССР-у и обрнуто. Трећу групу чинила су пловила која су се у тренутку надирања Црвене армије затекла на сектору Дунава од Коморана до Ибса.⁸

АЈ, 331-85, *Списак објеката југословенске припадности који се, према досадањим подацима, налазе у водама од Базјаша до Сулине*; АЈ, КМЈ, I-3-6/610).

⁶ АЈ, 331-4, бр. 212/45; ДАМСП, ПА, 1945, СССР, ф-30, досије 14, 2531/45.

⁷ АЈ, 331-14, *Нота амбасаде СССР у Југославији*; АЈ, 331-81, пов. бр. 22.

⁸ АЈ, 331-4, пов. бр. 62; АЈ, КМЈ, I-3-6/610; Branko Petranović, Sava Dautović, *Jugoslavija, velike sile i balkanske zemlje 1945–1948. Iskustvo narodne demokratije kao partijske države*, Beograd, 1994, str. 35.

Очекивало се да ће Трећи украјински фронт вратити југословенска пловила (њих 34) прије завршетка ратних операција на тлу Европе, односно чим Дунав буде слободан за пловидбу. Крајем новембра 1945. године ова пловила још увијек нису била враћена Југославији. У мађарским водама налазило се њих 15, док су за највећи дио ових пловила Совјети изјавили да „уопште не знају где се налазе“. Међу пловилима уступљеним за потребе Трећег украјинског фронта били су реморкер *Шибеник*, четири моторна брода (*Бегеј*, *Нептун*, *Уна* и *Сава*), пет моторних реморкера, два моторна танка, девет шлепова и 12 дрварица. Дунавској војнотранспортној управи пловила су уступана почевши од 8. маја, али је договорено да буду враћена најкасније до 15. септембра 1945. године. Укупно се радило о 42 пловила, а до краја новембра није било враћено њих 10.⁹

Југословенска амбасада у Москви недвосмислено је истакла да је Совјетски Савез донио „принципијелно решење“ да се Југославији врати „сав материјал који су окупатори у току рата опљачкали, без обзира на то где се он сада налази“. Очекивало се да, у складу са овим становиштем, поступају и совјетске војне власти у свим земљама у којима су се налазиле. За повратак југословенских пловила двије државе су основале мјешовиту комисију, која је свој први састанак одржала 16. марта 1946. године у згради југословенског ДРБ-а. На челу совјетског дијела комисије био је мајор Медведев, а чланови су били мајори Сергејев и Гаврилин. У југословенској делегацији били су помоћник управника ДРБ-а Јосип Гргић, помоћник управника Бродоградилишта Чукарица Славко Пајевић, бродски капетан Љубиша Ђорђевић и бродски манипулант Будимир Петровић. Сједници је присуствовао и управник ДРБ-а Милош Савин. Совјетска комисија била је овлашћена од владе СССР-а да Југославији преда 68 пловила, од којих су 34 „подигнута од стране совјетских власти из воде, и на којима је извршена извесна оправка“.¹⁰

Према југословенским подацима, на сектору горњег Дунава, који се налазио у оквиру совјетске окупационе зоне у Аустрији, налазило се 7 парних и један моторни реморкер, као и 53 шлепа и по једна пловећа дизалица, танк и дрварица. Ова пловила Совјети су

⁹ АЈ, 331-4, пов. бр. 62; АЈ, 331-85, бр. 402; АЈ, КМЈ, I-3-6/610; Војни архив (ВА), фонд Народноослободилачка војска Југославије - Главни штаб (НОВЈ-ГШ), к. 256, ф. 1, док. бр. 51.

¹⁰ АЈ, 331-4, бр. 215; АЈ, 331-14, *Записник прве седнице Државне комисије СССР и југословенске комисије Државног бродарства за примопредају југословенских пловила Државном југословенском речном бродарству*; АЈ, 331-14, *Записник бр. 2 седнице мешовите комисије за предају југословенских пловила*; АЈ, фонд Председништво Владе ФНРЈ, 50-64-139; АЈ, КМЈ, I-3-6/610.

посматрали као своје „трофеје“ и са исправним вршили транспорте за своје потребе, док су неисправна пловила остајала „тамо где су и затечена“. Додатни проблем представљала је чињеница да се на већини ових пловила налазила југословенска посада, коју је Југославија и плаћала.¹¹

Чести случајеви мијењања ознака и „префарбавања“ југословенских пловних објеката од стране Совјета додатно су отежавали процес њиховог лоцирања. Први случај „префарбавања“ и преименовања једног пловила југословенске заставе од Совјета, а за који се сазнало, био је случај танка БП I, који је постао СДГП Т-015. Када је шлеп ЈРП 27404 постао СДГП 660, уложен је протест СКК у Букурешту, али је добијен одговор да је „тај шлеп извађен на горњем Дунаву из воде од стране војних јединица СССР-а, и као трофеј предат на употребу СДГП-у“. Према југословенским подацима, тај шлеп никада није био потопљен, већ је коришћен у склопу понтонског моста који је био монтиран код Баје. За рад на терену и сакупљање података о овим пловилима ДРБ је овластио Јована Јосиповића, који је био главни саобраћајни делегат ДРБ-а за доњи Дунав и инж. Хранислава Томашевића, као саобраћајно-наутичког делегата. Протестну ноту због оваквих совјетских поступака замјенику народног комесара за иностране послове СССР-а Владимиру Георгијевичу Деканозову упутио је и југословенски амбасадор у Москви Владо Поповић, 13. новембра 1945. године.¹²

Иако је Вјачеслав Михаилович Молотов, совјетски комесар за иностране послове, у разговору са амбасадором Поповићем 17. јула 1946. поменуо „да је СССР вратио дунавске бродове Југославији“, потпун повраћај југословенских пловила из совјетске експлоатације, међутим, није био завршен ни у љето 1948. године. У једној представи из јуна те године Министарство иностраних послова (МИП) Федеративне Народне Републике Југославије (ФНРЈ) тражило је да се Југославији врате три шлепа која су се и даље налазила у експлоатацији Совјетског дунавског државног бродарства (Советское Дунайское государственное пароходство – СДГП). Очигледно да су ствари биле нешто другачије од тога како их је југословенски министар саобраћаја Тодор Вујасиновић приказао у говору приликом

¹¹ АЈ, 331-2-1; АЈ, 331-4, пов. бр. 62; АЈ, КМЈ, I-3-б/610; В. Petranović, S. Dautović, *Jugoslavija, velike sile i balkanske zemlje*, стр. 35–36.

¹² Према подацима из новембра 1945. године склоњене су ознаке са 21 југословенског пловила (АЈ, 331-85, бр. 402; АЈ, КМЈ, I-3-б/610; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*. Зборник докумената, приредили: Љ. Димић, М. Милошевић, Ђ. Борозан, И. В. Бухаркин, Л. В. Внукова, Ј. А. Зеленко, М. К. Кравченко и В. А. Сољански, Београд, 2010, док. бр. 17, стр. 38–39).

отварања Моста Црвене армије 29. новембра 1946. године, када је рекао да „данас нема ниједног објекта који потражујемо од Совјетског Савеза“.¹³

Посебан проблем представљала су и пловила страних застава затечена на мрежи југословенских унутрашњих пловних путева приликом надирања Црвене армије и Народноослободилачке војске Југославије (НОВЈ). Током септембра и октобра 1944. године укупно је затечено 116 пловила, од којих је највише било њемачких (90), затим румунских (10), мађарских (8), словачких (7) и француских (1). Радило се о напуштеним, а неријетко и о оштећеним пловилима. Сва та пловила била су оспособљена и стављена у погон под југословенском заставом. Међутим, у фебруару 1945. године појавила се и Совјетска трофејна комисија, под руководством капетана Слипка, која је истакла да се сва та пловила имају сматрати совјетским ратним плијеном и да се са њих има уклонити југословенска застава. Након оштрог противљења југословенске стране, ипак је договорено да се од свих ових пловила 22 остави Југославији.¹⁴

Међутим, највећи проблем за Југославију, када је повратак рјечног бродовља у питању, представљао је повратак бродова из америчке окупационе зоне у Њемачкој и Аустрији. У јуну 1945. године Главна управа речног саобраћаја (ГУРС) располагала је подацима о пловилима југословенске заставе која су се налазила у америчкој окупационој зони Њемачке и Аустрије. То су била пловила која су се налазила у њемачкој експлоатацији током читавог рата или су одвучена на горњи Дунав пред налетом трупа Црвене армије и јединица НОВЈ. Према првобитним подацима, у америчкој окупационој зони налазило се осам парних бродова (*Бачка, Добро Поље, Југ Богдан, Краљ Твртко, Крф, Љубљана, Рудник и Мачва*), пет путничких бродова (*Авала, Александар I, Прешерн, Фрушка Гора и Карађорђе*), осам моторних бродова (*Вишеград, Апатин, Александра, Драва, Бурлак, Orth, Altenburg и Gambrinus*), једно пловило југословенске морнарице (*Драгор*), 13 танкова и 138 шлепова и других пловних

¹³ АЈ, 331-41, пов. бр. 2005; *Југословенско-совјетски односи 1945-1956*, док. бр. 56, стр. 130-132; *Борба*, 30. новембар 1946, стр. 3.

¹⁴ Совјетска страна, приликом једног разговора у Београду, затражила је 2. јуна 1948. дозволу да извади 14 њемачких потопљених пловила, које је сматрала својим ратним трофејима. Судећи према разговору из октобра 1948. године, совјетски стручњаци су приступили вађењу ових пловила, али и других која су ометала пловидбу на Дунаву (АЈ, КМЈ, I-3-б/610; АЈ, КМЈ, I-3-б/659, *Забелешка о разговору друга Влахова са првим секретаром совјетске амбасаде Ивановим на дан 2. јуна 1948. године*; АЈ, КМЈ, I-3-б/659, *Забелешка о разговору друга Говорушића са секретаром совјетске амбасаде Ивановим на дан 14. октобра 1948. године у 13.30 часова*).

објеката. У питању су била пловила значајних могућности, снаге између 250 и 850 КС. Око 60% свих тих пловила налазило се на сектору Дунава од Линца до Пасауа (у аустријским водама), а око 40% на сектору од Пасауа до Регензбурга (у њемачким водама).¹⁵

Највећи дио ових пловила био је прије рата у власништву Југословенске речне пловидбе (106 пловних објеката). Српском бродарском друштву припадало је 19 пловила, док су остала припадала мањим посједницима: Бродарству *Gutmann & Frank* из Новог Сада (8), Бродарству *Braun & Piry* из Апатина (7), Бродарству *Сима Шулиц* из Панчева (4), Бродарском и багерском акционарском друштву (БИ-БАД) из Београда (3), *Vilpert & Co.* (2), *Kamerer & Metz* (2), *Јанковић* из Бездана (2), *Ehmann & Co.* (1), *Szemery Josip* (1), *Polak Josef* (1), *Ференбах Франц* из Панчева (1), Бродарству Прометне банке из Београда (1), Бродарству Костолачког угљеног мајдана из Београда (1) итд.¹⁶

Чињеница да су се поједина пловила налазила на различитим списковима произлази из оскудности података и немогућности да се утврди гдје су тачно поједина пловила, али и из чињенице да су многа била потопљена, нека префарбавана и да су им мијењани називи. У допису упућеном помоћнику министра иностраних послова ФНРЈ генералу Владимиру Велебиту ГУРС је указивао да су на југословенским реморкерима и путничким бродовима, који су се налазили у америчкој окупационој зони у Линцу и околини, „а који су вијали нашу заставу, Американци исту скинули и истакли америчку заставу“. Осим тога, примјећено је да се на појединим пловилима налази америчка посада. Утврђено је да се на сектору горњег Дунава налазило укупно 178 југословенских пловних објеката, са 280 југословенских бродара и другог особља.¹⁷

Убрзо након завршетка ратних операција југословенски органи учинили су прве кораке у циљу повраћаја ових пловила. У сагласности са америчким властима, са ових пловила су најприје одстрањене стране посаде. Прве захтјеве за повраћај пловила локалним америчким властима упућивали су службеници ГУРС-а, који су били присутни на терену. Први захтјеви били су одбијани под разним изговорима, али је карактеристично да ни америчке окупационе вла-

¹⁵ АЈ, 331-4, бр. 127; АЈ, 331-52, бр. 3265; АЈ, 331-85, пов. бр. 121; АЈ, 331-85, *Реферат Приврат-Перишић*; АЈ, КМЈ, 1-3-6/745, *Питање реституције југословенских пловних објеката из америчке окупационе зоне на горњем Дунаву*.

¹⁶ ДАМСП, ПА, 1948, Дунав, ф-38, досије 8, 38/598; *Статистика пловидбе на рекама и каналима Краљевине Југославије за годину 1931*, Београд, 1932, стр. 57-58; *Статистика пловидбе на рекама и каналима Краљевине Југославије за годину 1936*, Београд, 1937, стр. 35-36.

¹⁷ АЈ, 331-4, бр. 197; АЈ, 331-85, бр. 811.

сти, као ни званични Вашингтон, никада нису поставиле питање југословенског власништва над овим пловилима. Прву званичну представку поводом ових пловних објеката југословенске власти су поднијеле 9. јула 1945. године америчком војном аташеу у Београду, као и Државном секретаријату Сједињених Америчких Држава (САД), преко југословенске амбасаде у Вашингтону.¹⁸

Коначан повратак свих југословенских пловила из америчке окупационе зоне, супротно очекивањима, није постигнут ни до краја 1945. године, већ је пролонгиран. Кружиле су информације, о чему је писала и штампа у Бечу, да је стварни разлог одуговлачења са њиховим повратком америчко становиште о немогућности рјешавања судбине ових пловила изван рјешавања цјелокупног дунавског проблема. Другим ријечима, Американци су у југословенским пловилима видјели неку врсту гаранта одржања своје позиције на Дунаву, макар и кроз уцјену приликом доношења новог дунавског статута. Непоколебљивост совјетског гледишта о Дунаву као изузетном интересу превасходно приобалних држава, унапријед је дисквалификовало САД из било какве знатније улоге на Дунаву. Са циљем очувања своје позиције на Дунаву, америчке окупационе власти у Њемачкој организовале су низ конференција представника заинтересованих бродарстава у покушају нормализовања пловидбе на горњем Дунаву. На неким од ових конференција присуствовали су, као посматрачи, и представници југословенског бродарства, иако оно у том тренутку није имало знатнијег интереса на горњем Дунаву.¹⁹

Југословенска пловила и питање њиховог повратка несумњиво су постали саставни дио хладноратовских „препуцавања“ и надметања између Американаца и Совјета, односно њихов повратак био је „у најтешњој вези са општим политичко-економским проблемима међу савезницима“. Сматрало се да је код америчких војних власти било присутно „срачунато отежавање и одуговлачење реституције наших пловила“. Амерички пуковник Тунолд, који је био надлежан по питању реституције пловила, истицао је да је повраћај пловила „сложено политичко питање, везано за решење питања интернационализације пловидбе на Дунаву“ и савјетовао да Југославија дипломатским средствима, у циљу „убрзања реституције“ помогне „америчанску тезу интернационализације пловидбе на Дунаву“. Слично становиште исказао је и отпавник послова америчке амбасаде у Београду, у разговору са генералом Владимиром Велебитом, рекавши да

¹⁸ ДАМСП, ПА, 1947, Дунав-разно, ф-86, досије 7, 86/347; ДАМСП, ПА, 1947, Дунав-разно, ф-86, досије 7, 86/430.

¹⁹ АЈ, 331-7, пов. бр. 288.

је „питање реституције југословенских бродова на горњем Дунаву тесно везано са интернационализацијом Дунава“, као и да то представља „крупно политичко питање, у којем југословенска влада не заступа исто становиште као влада САД“. Нешто слично је речено на конференцији за новинаре и у Државном секретаријату САД. Наглашено је да је „питање речних лађа део много важнијег проблема – проблема пловидбе на Дунаву“. Врло је карактеристична и формулација коју је употребио један представник америчке дипломатије у Франкфурту на Мајни, рекавши Југословенима: „Ви имате реку, а ми имамо лађе. Ако желите да се служите Вашим лађама, Ви морате да нам изађете у сусрет у погледу саме реке“.²⁰

Прва комисија, коју је Југославија упутила са циљем утврђивања статуса њених пловила, кренула је из Београда 22. августа 1945. године. Ова делегација имала је петнаестодневне разговоре са америчким војним властима у Бечу, а након тога се упутила ка Линцу, а затим ка Франкфурту на Мајни. Иако су са њом комуницирали, Американци су комисију сматрали непожељном, јер је, према њиховом ранијем становишту, реституцију могла обавити само она комисија коју би Југославија послала, тек након што јој Американци упуте званичан позив. Нешто касније тој комисији је било заплијењено дипломатско писмо, којим их је југословенска Влада овластила за учешће у преговорима, а задржавање пловила је настављено упркос свим штетама које је наносило, како Југославији, тако и укупној пловидби на Дунаву. У економском погледу задржавање пловила штетило је обнови и развоју Југославије, али и онемогућавало да се њена транспортна средства на Дунаву ставе на располагање свима којима је то неопходно, а у првом реду Совјетском Савезу. Према неким процјенама, губитак који је Југославија имала због немогућности коришћења својих пловила у периоду од 1. јуна 1945. до 8. новембра 1946. године, износио је око 370 милиона динара, и то када се одбију сви расходи експлоатације, што је за крхку привреду тек ослобођене земље био знатан ударац. Главни управник ГУРС-а Јурај Боначи помињао је у интервјуу дописнику *Ројтерса* Питеру Фирсту губитак у раду од 560 милиона тонских километара, односно око 254.000 тона робе.²¹

²⁰ АЈ, 331-85, пов. бр. 121; АЈ, 331-85, *Реферат друга Јовића о службеном путу у Беч*, ДАМСП, ПА, 1947, Дунав-разно, ф-86, досије 7, 86/347; ДАМСП, ПА, 1947, Дунав-разно, ф-86, досије 7, 86/430; ДАМСП, ПА, 1947, Дунав-разно, ф-86, досије 7, 86/464; ДАМСП, ПА, 1947, Дунав-разно, ф-86, досије 7, 86/497; ДАМСП, ПА, 1947, Дунав-разно, ф-86, досије 7, 86/530; ДАМСП, ПА, 1948, Дунав, ф-38, досије 8, 38/598.

²¹ АЈ, 331-85, *Писмо Светској синдикалној федерацији рада*; АЈ, 331-85, *Интервју Ј. Боначија дописнику Reuters-a*; ДАМСП, ПА, 1947, Дунав-разно, ф-86, досије 7, 86/505.

О проблему повраћаја југословенских пловила из америчке окупационе зоне говорио је и Јосип Броз Тито на обиљежавању четврте годишњице дана који је сматран почетком устанка у Македонији (11. октобар 1941. године). Он је том приликом рекао како „преко 200” југословенских ријечних бродова „још увијек лежи у Линцу на Дунаву“, али да о томе раније није говорио „јавно и гласно“. Истакао је да је „јасно зашто нам не дају те бродове“, а затим поручио: „Ми смо били стрпљиви двије и по године. Били смо стрпљиви кад нас нису признавали, јер смо знали да ће једнога дана да нас признају. Ми смо и сада стрпљиви; нећемо се нервирати и нећемо чинити непромишљене кораке, јер знамо да ће нам једнога дана они то признати“. О истом проблему Ј. Б. Тито је говорио и касније, приликом излагања о спољној политици ФНРЈ, пред Народном скупштином 1. априла 1946. године.²²

Одуговлачење у погледу повраћаја југословенских пловила у првом реду је подразумевало инсистирање на разним, углавном непотребним формалностима, које су југословенски представници, са знатним неговодовањем, морали испуњавати. Састављен је списак свих пловила које Југославија потражује, добављена документација о југословенском поријеклу тих објеката, а прибављена је и сагласност њемачких, аустријских и мађарских бродарстава да су пловила заиста југословенска. Као значајна препрека појавило се и питање надлежности америчких власти из Берлина и Беча за доношење коначне одлуке о повраћају пловила (да ли је надлежна једна од ових власти и која, или је свака надлежна за дио Дунава у границама државе у којој је била смјештена), као и питање обнове моста код Тулна, чија је оштећена конструкција правила знатне тешкоће пловидби. Нарочити проблем за повратак ових пловила лежао је у чињеници да су она, на путу до Југославије, морала проћи кроз совјетску окупациону зону у Аустрији. Управо је то представљало отежавајућу околност у преговорима са Американцима, пошто је код Американаца „постојала бојазан“ да ће ова пловила Совјети зауставити, а можда и конфисковати. Како би елиминисали и ту препреку која је стајала пред југословенским пловилима, чланови комисије за њихов пријем обратили су се молбом капетану I ранга Ђаконову, начелнику Одјељења ратне морнарице совјетског дијела Савезничке комисије за Аустрију, да им изда „једно гарантно писмо“, којим ће потврдити да совјетске власти „немају никаквих претензија“ на та пловила, као и да „неће чинити сметње око њиховог прелаза у ју-

²² Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, XXIX, priredio Milovan Dželebdžić, Beograd, 1989, str. 98; Isti, *Sabrana djela*, XXX, priredio Milovan Dželebdžić, Beograd, 1989, str. 68.

гословенске територијалне воде“. На ову молбу, упућену 29. новембра 1945. године, совјетска делегација је одговорила већ наредног дана, потврдивши да „нема никаквих претензија на југословенске бродове“. Међутим, ни то није било довољно да повратак пловила коначно отпочне.²³

Американци су званичан позив Југославији да пошаље своје представнике за пријем пловила коначно упутили 23. новембра 1945. године, преко своје амбасаде у Београду, истакавши да су САД „спремне да приступе извршењу реституције југословенских пловних објеката са америчке окупационе зоне Дунава“. Југославија је саставила Комисију за реституцију пловног парка, у којој су били стручњаци већ упућени у ово питање (Антон Приврат и Милутин Перишић) и која је посао започела већ 26. новембра и радила све до 8. јануара наредне године. Управо су они у свом извјештају о раду на повраћају пловила у једној реченици изнијели срж проблема: „Реституција нашег пловног парка са америчке окупационе зоне Аустрије и Немачке, не представља интерни акт између Југославије и САД-а, већ има карактер општег економско-политичког проблема међу великим савезницима, у коме Југославија, по мишљењу Американаца, значи само један део интересне сфере Совјетског Савеза у Источној Европи“.²⁴

Повраћај пловила требало је да отпочне крајем 1945, али је због наиласка зиме и леда морао бити пролонгиран за прољеће 1946. године. Након тога главни проблем је била забрана пловидбе до 31. марта 1946. године, како се не би ометали радови на мосту код Тулна. Југословенски стручњаци су сматрали да, „иако постоје извесне сметње, ипак постоји техничка могућност да се југословенски пловни објекти пуштају низводно до Југославије“. Амерички мајор Тунолд децидирано је рекао да „неће дозволити да се радови на мосту успоравају услед пролаза југословенских пловних објеката“, као и да они могу проћи само ако „прелете преко моста“. Почетком марта, међутим, југословенски преговарачи су јавили да је, у разговору са представницима америчких окупационих снага, примјетно „погоршање политичке ситуације и, са тим у вези, неизвесност реституције нашег пловног парка“.²⁵

²³ АЈ, 331-4, бр. 306; АЈ, 331-4, бр. 836; АЈ, 331-85, *Реферат Приврат-Перишић*; АЈ, 331-85, *Извештај Јовић-Брејц о службеном путовању Линц-Регензбург-Пасава*; АЈ, 331-85, *Записник конференције комисије за пријем пловних објеката југословенске заставе на америчкој окупационој зони Дунава одржаној 24. марта 1946. године*.

²⁴ АЈ, 331-85, бр. 44.

²⁵ АЈ, 331-52, бр. 3265; АЈ, 331-85, *Реферат о службеном путовању Приврат-Брејц од 6. до 9. марта 1946. године*; АЈ, 331-85, *Писмо Светској синдикалној федерације*.

У интервјуу датом дописнику *Хеталд трибуна* из Београда, почетком јула 1946. године, члан Политбироа Централног комитета Комунистичке партије Југославије (ЦК КПЈ) Моша Пијаде оптужио је САД због задржавања југословенских бродова, који су „врло драгоцени за успостављање наше трговине“. Он је, том приликом, истакао да се ова пловила задржавају у циљу „вршења пресије“ на Југославију, јер „постоји у Америци мишљење да ће Совјетски Савез, својом контролом Дунава, узети све бродове под контролу“. Моша Пијаде је америчкој јавности поручио да „Југославија нема никаквих намера да затвори реку било којој земљи“.²⁶

За даљи рад око реституције југословенских пловила из америчке окупационе зоне и утврђивања статуса особља на пловилима и самих пловила одређена је Комисија коју су чинили инж. Светислав Јовић, бродски капетан Лука Радимири и капетан Божидар Брејц, као официр за везу. Комисија је радила у сталном сагласју са Војном мисијом ФНРЈ код Контролног вијећа за Њемачку у Берлину, на чијем челу је стајао генерал-лајтнант Јаков Јака Авшич. Комисија је издејствовала неколико важних ствари. На југословенска пловила укрцано је додатно особље, које је због тога стигло из Југославије, Комисија је преузела старање о свим овим пловилима, дата јој је могућност да поправља оштећена и вади потопљена пловила о свом трошку, а на сва ова пловила истакнута је југословенска застава. Тиме је, фактички, Југославија вратила ова пловила у свој посјед.²⁷

Међутим, неспоразуми по питању реституције југословенских пловила чини се да су кулминирали 24. августа 1946. године, када су америчка војна и аустријска цивилна полиција у Линцу упале на пловила са југословенском заставом, извршиле преметачину и похапсиле 18 југословенских бродара, укључујући и чланове Комисије за реституцију. Бродари су пребачени у затвор *Landesgericht* у Линцу. Зимовник у којем су се југословенска пловила налазила опсјели су одреди војне полиције под пуном опремом, а блокаду самог зимовника извршили су и амерички тенкови. Том приликом заплијењена је каса, архива и сва документа (инвентарске књиге, подаци о пловилима и бродарима, као и кореспонденција) која су припадала Комисији за пријем пловних објеката. Југословенска пловила су, затим, пребачена из аустријских у њемачке воде. Ухапшени

цији рада; АЈ, 331-85, *Извештај Комисије за реституцију пловних објеката из америчке окупационе зоне за период од 26. 11. до 29. 11. 1945*; ДАМСП, ПА, 1947, Дунав-разно, ф-86, досије 7, 86/347; ДАМСП, ПА, 1947, Дунав-разно, ф-86, досије 7, 86/530.

²⁶ АЈ, 50-3-6, бр. 572.

²⁷ АЈ, 331-85, *Реферат о службеном путовању*; ДАМСП, ПА, 1947, Дунав-разно, ф-86, досије 7, 86/505.

Југословени задржани су у притвору све до 28. августа, након чега су превезени у Њемачку, гдје им је дозвољено да „још једаред“ виде пловила, покупе „своје личне ствари“, а затим су напустили америчку окупациону зону. Истог дана, према обавијести Јаке Авшича, америчке власти су у Пасауу ухапсиле шефа ДРБ-ове агенције Влаха Антуновића, капетана брода Александра Алфиревића и машинисту Чеду Стојковића, док су просторије агенције биле затворене и запечаћене. Чини се да је управо превлачење југословенских бродова из аустријског у њемачки дио америчке окупационе зоне био главни разлог хапшења југословенских бродара. Бојазан да ова пловила буду пребачена у совјетски окупациони дио Аустрије навела је Американце да их, у вријеме изузетно лоших односа са Југославијом, пребаце дубље у унутрашњост своје окупационе зоне. Хапшење југословенских бродара морамо посматрати и у свјетлу чињенице да су само неколико дана раније југословенске власти обориле један, а натјерале на принудно спуштање други амерички авион, који је прелијетао југословенску територију (9. и 19. августа).²⁸

О понашању Американаца приликом хапшења, испитивању и односу према Југословенима приликом боравка у затвору свједочило је неколико југословенских бродара. Крмар шлепа СБД 67314 Јосип Кнезић свједочио је о питањима која су му Американци поставили, тражећи од њега информације о стању у Југославији, односу нових власти према овим службеницима, његовим политичким ставовима, догађајима у свијету, односима Запад–Исток (са посебним освртом на југословенско обарање америчких авиона), као и о самој личности југословенског предсједника Ј. Б. Тита. Посебно се, приликом саслушања, инсистирало на наводним југословенским плановима о потапању пловила југословенске заставе на горњем Дунаву. Испитивање у вези са наводним плановима о потапању бродова помињао је у опису свог саслушања и Милан Парун, крмар на шлепу ЈРП 26515. Слично су свједочили и бродари Јосип Илеш,

²⁸ Амерички авион је погођен над Љубљаном приликом лета од Беча ка Уди-нама. Принудно се спустио недалеко од Крања, а посада је ухваћена и одведена на испитивање (АЈ, 331-85, *Писмо Светској синдикалној федерацији рада*; АЈ, 331-85, бр. 25674; АЈ, 331-85, *Извештај о заплени благајне, докумената и остале архиве Комисије за пријем пловних објеката у Линцу од стране америчких окупационих власти*; АЈ, 331-85, бр. 2041; АЈ, 331-85, *Телеграм бр. 3373*; АЈ, 331-85, бр. 494; ДАМСП, ПА, 1947, Дунав-разно, ф-86, досије 7, 86/424; ДАМСП, ПА, 1947, Дунав-разно, ф-86, досије 7, 86/430; ДАМСП, ПА, 1947, Дунав-разно, ф-86, досије 7, 86/454; ДАМСП, ПА, 1947, Дунав-разно, ф-86, досије 7, 86/501, Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije*, III, Beograd, 1988, str. 166–167; Бранко Петрановић, *Југославија на размеђу (1945–1950)*, Подгорица, 1998, стр. 527; Bojan Dimitrijević, Dragan Bogetić, *Tršćanska kriza 1945–1954*, Beograd, 2009, str. 30–31).

Иван Брмболић, Миленко Ковачевић, Видоје Поповић, Светислав Јовић и Лука Радимири. Бродски капетан Петар Прцовић свједочио је да му је током саслушања постављено чак и питање о томе „да ли Русија има атомску бомбу“. Након што су пуштени, а по преузимању својих личних ствари, југословенске бродаре претресала је и њемачка полиција на водним путевима (*Wasserschutz Polizei*).²⁹

Нарочито значајан, према мишљењу Американаца, био је инж. Светислав Јовић. На основу свега што су о саслушањима говорили ухапшени југословенски бродари, он је од Американаца посматран као југословенски шпијун и особа од нарочитог повјерења југословенских власти. Оптуживан је да је имао задатак да организује потапање југословенских бродова у случају даљег погоршања југословенско-америчких односа. У том смислу његово свједочанство о третману приликом боравка у затвору довољно илуструје цјелокупну ситуацију у односима двије државе у том тренутку. Од привођења уз пратњу официра који је држао „револвер на готовс“, преко „два потпуно крвава ћебета“ која је добио у хелији, до одлуке да отпочне са штрајком глађу. О томе инж. Јовић каже: „Због нечовечног поступања, како за време хапшења, тако и у затвору и на саслушању, одлучио сам да штрајкујем глађу и нисам јео 72 сата. Онда сам добио зујање у ушима, па сам почео да једем. Бојао сам се да ћу од слабости почети да говорим којешта, а сем тога штрајк глађу није имао ефекта, јер је чувар затвора моје следовање са задовољством јео, не јављајући никоме“.³⁰

Због овог упада на југословенска пловила и хапшења особља, Југославија је упутила протест Американцима због „повреде југословенског државног суверенитета, повреде личне слободе њених грађана и оштећења њене имовине“. Истакнуто је да се на свим овим пловилима вијорила југословенска застава, као и да су, од

²⁹ ДАМСП, ПА, 1947, Дунав-разно, ф-86, досије 7, 86/360; ДАМСП, ПА, 1947, Дунав-разно, ф-86, досије 7, 86/424; ДАМСП, ПА, 1947, Дунав-разно, ф-86, досије 7, 86/427; ДАМСП, ПА, 1947, Дунав-разно, ф-86, досије 7, 86/431; ДАМСП, ПА, 1947, Дунав-разно, ф-86, досије 7, 86/437; ДАМСП, ПА, 1947, Дунав-разно, ф-86, досије 7, 86/446; ДАМСП, ПА, 1947, Дунав-разно, ф-86, досије 7, 86/448; ДАМСП, ПА, 1947, Дунав-разно, ф-86, досије 7, 86/450; ДАМСП, ПА, 1947, Дунав-разно, ф-86, досије 7, 86/501.

³⁰ Инж. Светислав Јовић (1910–1995) дипломирао је на Техничком факултету у Београду. Био је управник Бродоградилшта на Чукарици и начелник Одељења речног и морског саобраћаја при Савезној планској комисији. Радио је и у Одељењу за поморску и речну бродоградњу Министарства народне одбране и као управник Главног уреда за унутрашњу пловидбу Југословенског регистра бродова. Након тога је био професор и декан Саобраћајног факултета у Београду (ДАМСП, ПА, 1947, Дунав-разно, ф-86, досије 7, 86/454; *Прилози за историју речног бродарства Југославије*, приредио Владета Чолић, Београд, 2002, стр. 193–194).

стране америчких окупационих власти, у неколико наврата била призната као југословенско власништво. Такође, на свим пловилима били су југословенски бродари, уредно регистровани и признати код надлежних америчких окупационих власти. Знатна југословенска имовина, која се налазила на овим пловним објектима, била је опљачкана, демонтирана и однијета или једноставно бачена у Дунав. Нестајале су чак и личне ствари ухапшених бродараца.³¹

Због америчког одуговлачења са повраћајем пловила, Југославија се одлучила за постепену интернационализацију овог питања. Проблем реституције југословенских пловних објеката из америчке окупационе зоне Југославија је изнијела на трећем засједању Економско-социјалног савјета Организације уједињених нација (ОУН), које је отпочело рад 11. септембра 1946. године, под предсједништвом југословенског делегата Андрије Штампара. Разлог за изношење овог питања пред Економско-социјални савјет ОУН је, како је то истакао чехословачки делегат Јан Папанек, што се „овде ради о чисто економском проблему, чије ће брзо решење знатно помоћи реконструкцији ЧСР“. Постављање овог питања као посебне тачке на дневни ред засједања, представљало је својеврсни успјех југословенске дипломатије. Делегација САД је сматрала да је ово проблем који треба разматрати пред Савјетом, али „заједно са дунавским питањем“. Подршку југословенском приједлогу дала је и делегација Чехословачке, која је имала идентичан проблем са повраћајем пловила, а уз југословенске захтјеве стала је и делегација СССР-а. Расправа по том питању почела је 25. септембра. Американци су поново покушали условити Југославију учешћем на конференцији у Бечу, која је требало да доведе до нормализације прилика на Дунаву и потпуне успоставе саобраћаја од Регензбурга до Црног мора. Совјетски делегат Феонов сматрао је да је повратак пловила само дјелимично рјешење проблема Дунава и поставио питање о могућем увођењу међународног режима на пловне ријеке у САД, „у којем би узеле учешћа, поред осталих, и СССР и Југославија“.³²

САД су предлагале да на конференцији о Дунаву, заказаној за 1. новембар 1946. године, учешће узму све приобалне државе, четири силе побједнице које имају своју војску на Дунаву и оне државе чији грађани имају своја пловила на Дунаву. Овакав амерички приједлог је чак био и усвојен, пошто је за њега гласало осам земаља

³¹ ДАМСП, ПА, 1947, Дунав-разно, ф-86, досије 7, 86/501.

³² ДАМСП, ПА, 1947, Дунав-разно, ф-86, досије 7, 86/458; ДАМСП, ПА, 1947, Дунав-разно, ф-86, досије 7, 86/464; ДАМСП, ПА, 1947, Дунав-разно, ф-86, досије 7, 86/477; ДАМСП, ПА, 1948, Дунав, ф-38, досије 4, 432083; Jadranka Jovanović, *Jugoslavija u Organizaciji ujedinjenih nacija 1945-1953*, Beograd, 1985, str. 61-62.

(Велика Британија, Канада, Грчка, Белгија, Чиле, Индија, Либан и САД), пет земаља је било против (СССР, Украјина, Чехословачка, Југославија и Куба), а пет уздржано (Француска, Кина, Колумбија, Норвешка и Перу). Оваква одлука Економско-социјалног савјета била је разочаравајућа за Југославију. Она је у потрази за моралном потпором била поражена, али, како је саопштено из југословенске делегације, „у нашим очима то није пораз наше земље, већ пораз Економско-социјалног савета“. Француска је своје учешће на тој конференцији условила учешћем приобалних држава, чланица ОУН.³³

Амерички делегат Винант настојао је да се „иза кулиса“ споразумије са југословенском делегацијом и да југословенске пловне објекте мијења за југословенско учешће на конференцији коју су Американци покушавали организовати. Такође, од Југославије је тражено да обећа да ће утицати да и Совјетски Савез прихвати учешће на тој конференцији. У том случају гарантован је повраћај пловила у најкраћем могућем року. Према мишљењу америчке делегације, повраћај ових пловила не би пуно значео за обнову Југославије и Чехословачке „без уређења самога питања пловидбе на Дунаву, јер сада је саобраћај потпуно укинут“. Југословенски амбасадор у САД Сава Косановић предлагао је да Југославија ипак узме учешћа на тој конференцији, али је то из Београда категорички одбијено. Одбијена је и могућност било каквог утицаја на становиште СССР-а у погледу могуће дунавске конференције. Британски делегат Ноел Бакер потпуно је стао на страну САД у погледу Дунава, сматрајући да је амерички приједлог „постављен на широким линијама, у тону изванредно пријатељском, праведан за све“. Ноел Бакер је истакао да се „од свег срца нада да ће конференција бити сазвана“.³⁴

Делегати Белгије, Перуа, Чилеа и Либана сматрали су да Економско-социјални савјет није уопште надлежан да рјешава проблем Дунава и да се о томе већ расправља на Мировној конференцији у Паризу. Међутим, делегат Либана је истицао да „земље Блиског истока не могу а да се не заинтересују за једно питање које се тиче економске судбине Европе, а нарочито Југоисточне Европе“.

³³ С обзиром на то да приобалне државе нису хтјеле учествовати на конференцији, а због тога ни Француска, до њеног одржавања није ни дошло (ДАМСП, ПА, 1948, Дунав, ф-38, досије 4, 432083; *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije 1946*, II, priredio Đorđe Vasiljević, Beograd, 1985, dok. br. 75, str. 214; Momir Stojković, *Dunavska komisija*, Beograd, 1970, str. 46).

³⁴ ДАМСП, ПА, 1947, Дунав-разно, ф-86, досије 7, 86/458; ДАМСП, ПА, 1947, Дунав-разно, ф-86, досије 7, 86/461; ДАМСП, ПА, 1947, Дунав-разно, ф-86, досије 7, 86/477.

Он је приједлог САД о сазивању конференције о Дунаву назвао „изванредно паметним и разумним“. Делегат Перуа је сматрао да се Југославија за повратак својих пловила мора обратити Међународном суду правде, „пошто се ради о враћању украдених ствари, које држалац неће да врати правом власнику“. У погледу одржавања конференције перуански делегат се питао „каква би била корист за нас да одобримо американски предлог, или који други предлог, ако би заинтересоване странке одлучиле да не дођу на конференцију“. Украјински делегат Медвед жестоко је стао у одбрану Југославије и Чехословачке, рекавши да „једино право које се овде манифестује то је право силе“, као и да је то „жалосно, јер употреба права јачега не може допринети појачању основе УН, оно може само разочарати народе који траже мирну сарадњу у оквиру УН“. Без обзира на то, југословенско-чехословачки приједлог да Економско-социјални савјет ОУН препоручи САД враћање југословенских и чехословачких пловила био је одбијен.³⁵

Ток разговора у погледу дунавског питања на Мировној конференцији у Паризу и на засједању Савјета министара иностраних послова четири велике силе у Њујорку учинио је да се оствари напредак у погледу повратка југословенских пловила. Захваљујући томе, у другој половини новембра 1946. године у Пасау је стигла југословенска делегација коју је предводио, са функцијом делегата ФНРЈ за пријем пловила у америчкој зони Њемачке, управник ДРБ-а Милош Савин, а у којој су још били и представник МИП-а др Милан Златаревић, Радослав Миловић, Стеван Грубор и Џевдет Братовић. Њихов задатак је био да изврше посљедње припреме око повраћаја југословенских бродова. Са собом су повели и 65 бродара, потребних да би се бродови уопште могли покренути и поћи Дунавом ка Југославији. Радослав Миловић је био задужен, као навигациони руководицац, за сектор Линц-Регензбург, Стеван Грубор за сектор Урфар-Мохач, а Џевдет Братовић је постављен за секретара делегације. Прелиминарни разговори са осталим делегацијама савезничких земаља вођени су 20. новембра, а југословенска делегација испоставила је листу од 177 пловила која потражује, од којих је 16 проглашено спорним, пошто је на 14 претендовала и Мађарска, а за два су право полагала и два њемачка власника. Затим је одржана конференција по питању начина повраћаја пловила, разговори о спорним објектима, преглед објеката у сврху утврђивања њиховог техничког стања и израда докумената. Након разговора са Мађарима утврђено

³⁵ ДАМСП, ПА, 1947, Дунав-разно, ф-86, досије 7, 86/461; ДАМСП, ПА, 1947, Дунав-разно, ф-86, досије 7, 86/477.

је да је седам пловила, ипак, југословенско власништво. Додатан проблем, међутим, представљала су пловила југословенске заставе која су била у власништву оних југословенских грађана који нису имали намјеру да се врате у земљу (у већини случајева у питању су били Нијемци и Мађари из Југославије).

Без обзира на све потешкоће и отворена питања, 30. новембра 1946. године Божидар Брејц је потписао реверс за преузимање 160 југословенских пловних објеката, процјењене укупне вриједности од 9,1 милиона марака. Бродови су запловили „ка домовини“ 7. децембра, када су реморкери *Рудник* и *Добро Поље*, са осам шлепова, напустили америчку окупациону зону Њемачке. Југословени су били изненађени неочекиваном предустрељивошћу Американаца, од тренутка када су добили наређење да реституциони процес може отпочети. Настојали су да на све начине помогну Југословенима, што је била велика промјена у односу на пређашње стање. Како је Б. Брејц писао шефу југословенске војне мисије у Берлину, очигледно су настојали „да не буду лично увучени у ово све више политичко, него реституционо, питање“. Истакао је том приликом и разлику у односу Американаца према југословенској делегацији, наспрам односа према делегацијама осталих савезничких земаља које су у то вријеме боравиле у области око горњег Дунава.³⁶

Покрет југословенских пловила у низводном смјеру морао је бити прекинут због наилаaska леда 21. децембра, а особље и пловила, која до тада нису запловила, добило је упутства о формирању зимовника. До тог датума 84 пловила су напустила Њемачку. Осим два пловила која су стигла до Југославије (*Карађорђе* и *Драгор*), остала су се налазила диљем Дунава, од Енгелхарцела до Братиславе. За старање о преосталим пловилима, пошто је делегација отишла натраг за Београд 29. децембра, били су задужени технички референт при делегацији Душан Ђекић и шефови агенција у Регензбургу (Владимир Таминџић) и Пасауу (Влахо Антуновић) за њемачки дио Дунава, Стеван Грубор (шеф агенције у Бечу), Петар Албанезе (технички референт), Иван Грос (шеф агенције у Линцу), Фрања Ебел (чиновник агенције у Бечу) и Миленко Томић, шеф агенције у Братислави, за аустријски и чехословачки дио Дунава.³⁷

³⁶ АЈ, 331-85, бр. 1145; АЈ, 331-85, *Извод из дневника рада мајора Божидара Брејца у вези са преузимањем нашег пловног парка на баварском сектору Дунава у времену од 20. до 30. новембра 1946. године*; АЈ, 331-85, пов. бр. 18; АЈ, 331-85, *Извештај о реституцији*; АЈ, 331-85, пов. бр. 3/47; АЈ, 331-85, пов. бр. 1; АЈ, 331-85, *Извештај о раду делегације за пријем пловила у американској зони*; ДАМСП, ПА, 1947, Дунав-разно, ф-86, досије 7, 86/347.

³⁷ АЈ, 331-85, *Извештај о реституцији*; АЈ, 331-85, *Покрет објеката*; АЈ, 331-83-2.

Јака зима онемогућила је поновни покрет пловила са горњег Дунава све до 11. марта 1947. године. У наредне двије седмице, од поновног отварања пловидбе, реституција је била завршена за сва она пловила која су се могла кретати. На горњем Дунаву остала су још „спорна“ пловила, подављени објекти, објекти на ремонту у бродоградилштима и пловила на утовару. Од Американаца је 17. маја стигао допис у којем обавјештавају југословенску страну да су и „спорна“ пловила припала њој и да их може преузети. Задржавање ових „спорних“ пловила Ј. Авшич је назвао „нимало пријатељским ставом америчких власти“, због чега је „у име здравог разума“ оштро протествовао. Коначној америчкој одлуци о повраћају и „спорних пловила“ Југославији претходило је и подношење меморандума са доказима о власништву Југославије над тим бродовима. За потребе преузимања ових пловила, десет дана касније у Пасау је стигао Божидар Брејц. Ова пловила отпловила су низ Дунав између 28. и 31. маја. Остала је спорна још само радионица *Вулкан*, која је била југословенско пловило трансформисано у радионицу од стране баварског Лојда, као и још пет пловила која су била потопљена, у процесу вађења, или су чекала на оправку. Цјелокупан поступак реституције коштао је Југославију око 330.000 њемачких марака, 1 милион аустријских шилинга и 1,8 милиона чехословачких круна.³⁸

Након реституције свих пловила подунавских земаља Американци су остали присутни на Дунаву захваљујући располагању преосталом имовином баварског Лојда, који је посматран као њихов ратни плијен.³⁹ За управу над баварским Лојдом био је одређен и нарочити амерички комесар, који се трудио да пословање донесе макар минималне приходе којима би било исплаћено особље. Међутим, робе и путника је било врло мало на горњем Дунаву. Упркос томе, Американци су у својој позицији на Дунаву видјели изразит значај, па се чинило да они „уопште не мисле више да се повуку са

³⁸ Под овим трошковима подразумевају се лични издаци (аконтације, путни трошкови и дневнице), поштански трошкови (поштарине, телеграми и телефонски разговори), трошкови транспорта (превоз хране, људства и материјала), социјално осигурање (болнички трошкови, лечење, лијекови и хонорари љекарима), погонски материјал (издаци за моторин, угаљ и мазива), набавка разног материјала и инвентара, оправке објеката, извлачења пловила, издаци за храну и цигарете и трошкови за репрезентацију („нужни издаци за активизирање америчких и локалних власти по разним потребама око спуштања пловила“) (АЈ, 331-85, *Извештај о реституцији*; АЈ, 331-85, *Финансијски извештај*; АЈ, 331-85, *Детаљни преглед трошкова реституције*; АЈ, 331-85, пов. бр. 1; АЈ, 331-85, пов. бр. 4076; АЈ, 331-85, бр. 7362).

³⁹ Преузимање имовине баварског Лојда од стране Американаца правдано је одговором на совјетско преузимање имовине аустријског ДДСГ-а (АЈ, 331-85, *Извештај Јовић-Брејц о службеном путовању Линц-Регензбург-Пасава*).

Дунава“. У Регензбургу је постојала *Danube Field Organization* (ДФО), под америчком контролом, а у америчкој окупационој зони Аустрије *Inland Waterways Branch*. ДФО је настао након расформирања *Inland Waterways Division*-а, са задатком да контролише саобраћај на Дунаву. И друге земље Запада имале су намјеру стећи или сачувати позицију на Дунаву. Представници француског бродарства истицали су намјеру да остану на Дунаву, иако у том тренутку нису располагали ни са једним пловним објектом на тој ријеци. Власници британског друштва за дунавски транспорт (*Anglodanubia*) браћа Бишоф најављивали су „да ће бити много активнији на Дунаву, него што су били пре рата“. Иако су имали намјеру да формално сједиште друштва премјесте из Букурешта у Лондон, управа би се, како је планирано, налазила у рукама континенталне централе, која је требало да буде у Бечу.⁴⁰

Очигледно, реституција пловног парка била је само један од проблема из корпуса дунавског питања након Другог свјетског рата. Основни проблем одређивања новог режима на Дунаву остао је отворен и у наредном периоду, а дунавско питање наставило је да буде још једно поље сукобљавања, најприје у односима Исток–Запад, а затим у односима између Југославије и совјетског блока.

Dr. Milan Gulić
BELGRADE

THE END OF THE SECOND WORLD WAR AND THE ISSUE OF RETURN OF YUGOSLAV RIVER SHIPPING

(Summary)

The strategic importance of Yugoslavia as a state which occupied the central position on the Danube and borders almost 600 kilometers of the river flow, with both banks in the largest part of that flow, as well as its dominant position on the Danube in terms of number of vessels, made it an inevitable target of the powerful armed forces of the Third Reich. Its ambition to transform the Danube into the inner Reich River and a kind of „backbone“ of the

⁴⁰ АЈ, 331-17, *Реферат о ситуацији на горњем Дунаву*; АЈ, 331-85, бр. 811; ДАМСП, ПА, 1947, Дунав-разно, ф-86, досије 7, 86/464.

German „living space“ created the need to master the Yugoslav part of the Danube and the Yugoslav fleet. For exactly three and a half years, German flag fluttered in many Yugoslav ports on the Danube, and the Yugoslav boats cruised along the Danube for the needs of German war economy. The collapse of the German armed forces in Europe found the Yugoslav boats across the Danube, from the Black Sea to Regensburg. Then the struggle of the new Yugoslav government for their return began. Most of these vessels came in the Soviet and American hands, so the negotiations with those two powers that won the war became intense in order to put the vessels on the Danube, which „means life“ for Yugoslavia, as the President of the Provisional National Assembly Dr Ivan Ribar put it, into operation for the purpose of renovation and reconstruction of the war-torn country. Alliance with the Soviet Union has led to return of the boats that were in its hands mostly without major difficulties, but the issue of return of the boats that were located in the American occupation zone of Austria and Germany was far more complex and depended on the relations between the United States and Yugoslavia, and even more on the East-West relations. Complexity of inter-bloc confrontation fully reflected the issue of return of Yugoslav vessels, which was open for two years.

УДК 94:327(497.1:450)"1947/1948"(093.2) ;
341.49(497.1:450)"1947/1948"(093.2)

Мајор др Миљан Милкић, истраживач-сарадник

ИНСТИТУТ ЗА СТРАТЕГИЈСКА ИСТРАЖИВАЊА, БЕОГРАД

E-mail: miljan.milkic@mod.gov.rs

ОДНОСИ ЈУГОСЛАВИЈЕ И ИТАЛИЈЕ У КОНТЕКСТУ ИЗРУЧЕЊА РАТНИХ ЗЛОЧИНАЦА НАКОН ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

АПСТРАКТ: У чланку се анализира покушај југословенске владе да на основу својих међународних права оствари изручење Италијана и југословенских држављана у Италији оптужених за ратне злочине. Писан је на основу архивске грађе из Дипломатског архива, објављених докумената и литературе.

Кључне речи: Југославија, Италија, Други светски рат, ратни злочинци, домаћи издајници.

Кажњавање ратних злочинаца и ратних злочина у Другом светском рату наведено је као један од циљева антифашистичке коалиције.¹ Председник Рузвелт (Franklin Delano Roosevelt) осудио је 25. октобра 1941. немачко убијање талаца у окупираним земљама, а затим је и премијер Черчил (Winston Leonard Spencer Churchill) изјавио да кажњавање ових злочина мора да буде један од циљева рата.² Организовање механизма и формирање институција које би се бавиле питањима ратних злочина почело је 13. јануара 1942. године у палати Сент-Џејмс, када је на састанку представника влада Велике Британије, Белгије, Чехосло-

¹ Ратни злочини су тешка кршења правила међународног хуманитарног права, која због своје озбиљности и нарушавања основних вредности међународног поретка повлаче индивидуалну кривичну одговорност. Vojin Dimitrijević, Vidan Hadži-Vidanović i drugi, *Haške nedoumice. Poznato i nepoznato o Međunarodnom krivičnom tribunalu za bivšu Jugoslaviju*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 2010, стр. 90.

² Veselin Đuretić, *Vlada na bespuću. Internacionalizacija jugoslovenskih protivurečnosti 1941–1944*, Beograd, 1983, стр. 98. (У даљем тексту: V. Đuretić, *Vlada na bespuću*).

вачке, Француске, Грчке, Луксембурга, Холандије, Норвешке, Пољске и Југославије формирана заједничка комисија за ратне злочине и договорено потписивање декларације којом су се владе обавезале да раде на проналажењу криваца у циљу њиховог кажњавања путем „организоване правде“.³ Идн (Antony R. Eden) је 6. августа 1942. сазвао састанак министара иностраних послова избегличких влада и обавестио их да британска влада разматра начела којима се треба руководити у кажњавању ратних злочина. Рузвелт је 21. августа поновио америчку изјаву осуде ратних злочина, а Черчил је 8. септембра изјавио да они који су криви треба да се појаве пред судовима земаља где су починили злочине. Средином октобра 1942, на састанку Лондонске интернационалне скупштине прихваћена је резолуција о ратним злочинима. Након меморандума Форин офиса о ратним злочинима од 29. октобра 1942, савезничке владе почеле су детаљно да разматрају предлог о сазивању међународне комисије. Комисија Уједињених нација за ратне злочине (United Nations War Crimes Commission) основана је 20. октобра 1943. у Лондону и представља прву институцију коју су савезници формирали у циљу процесуирања ратних злочина које су починили припадници сила Осовине.⁴ Састојала се од више поткомисија које су имале задатак да примају материјале о злочинима и да „по стеченом увјерењу стављају виновнике на листу ратних злочинаца“.⁵ Чланице ове организације постале су све државе антифашистичке коалиције осим владе Совјетског Савеза, која је одлучила да не постане члан због неких неслагања са западним владама, а заправо због свог инсистирања да и представници седам совјетских република буду заступљени у Комисији. Ова неслагања донекле су отклоњена Московском декларацијом три велике силе 1. новембра 1943. године и договорено је да се злочинцима суди у земљама у којима су починили злочине, у складу са националним законодавством.⁶ Због тога је функција Комисије постала више консултативна него извршна. Комисија је престала са радом 1949. године.

Међународно законодавство на крају Другог светског рата, као и национална законодавства, није обухватало бројне нове злочине које су починиле државе чланице сила Осовине.⁷ Због тога је Лондонским

³ Исто.

⁴ Effie G. H. Pedaliu, „Britain and the 'Hand-over' of Italian War Criminals to Yugoslavia, 1945–48”, *Journal of Contemporary History*, Vol. 39, No. 4, 2004, p. 504.

⁵ V. Đuretić, *Vlada na bespuću*, стр. 99.

⁶ Milan Koljanin, „Ratni zločini u Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu. Problem utvrđivanja”, *Istorija 20. veka*, 2, 1998, стр. 95. (У даљем тексту: М. Koljanin, „Ratni zločini...“).

⁷ Четврта хашка конвенција о законима и обичајима рата и њен додатак, *Хашки правилник о сувоземном ратовању* из 1907, као и *Женевска конвенција о ратним заробљеницима, рањеним и болеснима* из 1929. године. М. Koljanin, „Ratni zločini...“, стр. 87.

споразумом од 8. августа 1945. године основан Међународни војни суд за суђење ратним злочинцима. Правилником овог суда, као и Законом број 10 Контролног савета за Немачку од 20. децембра 1945. године, предвиђено је суђење за три нове врсте кривичних дела: за злочине против мира, ратне злочине и злочине против човечности.⁸ Резолуцијом Генералне скупштине Уједињених нација од 11. децембра 1946. кодификовано је ново међународно законодавство у овој области и поменути злочини постали су међународна кривична дела.

Југославија је била међу државама оснивачима Комисије Уједињених нација за ратне злочине. Југословенска краљевска влада је већ приликом напуштања земље, априла 1941, истицала потребу да агресори буду примерено кажњени.⁹ Министарство унутрашњих послова краљевске владе донело је 6. јануара 1942. одлуку да се почне са прављењем евиденције о ратним злочинима. Влада је 14. јануара 1942. потписала декларацију Уједињених нација о кажњавању ратних злочинаца, којом су осуђени сви агресори. Средином исте године приступило се прављењу евиденције о злочинима, а 21. октобра 1942. године влада је донела одлуку о формирању посебне комисије. У другој половини 1944. овај рад директно је усмеравала Комисија Уједињених нација за ратне злочине, која је донела начелну одлуку да свака земља на основу својих закона суди злочинцима који се у време ослобађања затекну на њеној територији. У том циљу израђен је и текст Конвенције о екстрадицији. На основу одлуке Комисије Уједињених нација за ратне злочине, прве листе ратних злочинаца требало је закључити до 10. новембра 1944. године. Југословенски представници су до тог датума поднели само четири пријаве против немачких злочинаца, девет против италијанских, једну против мађарских, а окривљено је укупно седам немачких, 13 италијанских и 33 мађарска злочинца.¹⁰ Након формирања заједничке владе, састављене од представника НКОЈ-а и краљевске владе, омогућено је обједињавање ових делатности и формирана је Државна комисија за испитивање злочина окупатора и њихових помагача, која је наставила са радом у ослобођеној Југославији. Југославија је 29. септембра 1945. потписала Споразум о гоњењу и кажњавању ратних злочинаца европских сила Осовине са Статутом Међународног суда правде.¹¹

⁸ Исто.

⁹ V. Đuretić, *Vlada na bespuću*, стр. 97.

¹⁰ Исто, стр. 100.

¹¹ Jadranka Jovanović, *Jugoslavija u Ujedinjenim nacijama 1945–1953*, ISI, Beograd, 1985, стр. 23. (У даљем тексту: (J. Jovanović, *Jugoslavija...*)).

Италијански држављани оптужени за злочине

Чланом 45. Уговора о миру италијанска влада се обавезала да ће предузети све потребне мере да у циљу суђења обезбеди хапшење и предају лица оптужених да су починила или наредила ратне злочине, као и злочине против мира и човечности, или да су у њима саучествовала, као и држављана било које савезничке или удружене земље оптужених да су прекршили законе своје земље вршећи дела издаје или сарадње са непријатељем за време рата.¹² На основу тачке 2 овог члана, Италија је била дужна да на захтев владе једне од чланица Уједињених нација обезбеди да се италијански држављани појаве као сведоци приликом суђења лицима оптужених за ратне злочине. У случају неспоразума приликом примене одредби члана 45 било је предвиђено да се свака заинтересована влада обрати амбасадорима СССР-а, Велике Британије, САД и Француске у Риму ради проналажења решења. Проблем у комуникацији са италијанском владом појавио се одмах након завршетка Другог светског рата због одбијања југословенске владе да прихвати успостављање дипломатских односа са Римом. У вези са питањем ратних злочинаца југословенска влада је директан контакт са италијанском владом успоставила тек након завршетка преговора у потписивању Уговора о миру и обнове дипломатских односа.¹³

Југославија је код Комисије УН за ратне злочине у Лондону до почетка марта 1947. године регистровала укупно 2.104 ратна злочинца, од којих 1.123 Немаца и Аустријанаца, 759 Италијана, док су остали припадали другим народностима.¹⁴ Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача доставила је Правном одељењу Министарства иностраних послова, 31. октобра 1946. године, списак на којем су наведена имена, чин, положај у служби за укупно 41 лице, италијанске ратне злочинце, који су регистровани код Комисије Уједињених нација за ратне злочине у Лондону и за које је југословенска комисија имала податке о њиховом месту боравка.¹⁵ Министарство је замољено да од америчке и бри-

¹² „Указ о ратификацији Уговора о миру са Италијом“, *Службени лист ФНРЈ*, 29. август 1947, стр. 1001–1085.

¹³ Званичан процес успостављања дипломатских односа почео је јануара 1947. одлуком југословенске владе да пошаље италијанској влади промеморију (*aide-memoire*) о својој намери да успостави политичко представништво. Дипломатски архив Министарства спољних послова, Политичка архива, 1947, ф. 48, бр. 41030. (У даљем тексту: ДА МСП, ПА).

¹⁴ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije. Socijalistička Jugoslavija 1945–1988*, III knjiga, Nolit, Beograd, 1988, стр. 166. (У даљем тексту: В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*).

¹⁵ ДА МСП, ПА, 1947, 55, 13001.

танске владе затражи да својим командама у Италији издају наређење да наведена лица изруче југословенским властима. Наведено је да већина наведених злочинаца заузима високе положаје у државном италијанском апарату. Вршилац дужности начелника Правног одељења Министарства иностраних послова Драгутин Ђурђев доставио је тај списак југословенској амбасади у Лондону 11. новембра 1946. године, уз инструкцију да амбасада нотом достави списак Форин офису.¹⁶ Наведено је да препис ноте треба доставити амбасади у Вашингтону.

Саветник др Сергије Макиедо из амбасаде у Вашингтону доставио је 27. фебруара 1947. године Политичком одељењу Министарства копију ноте примљене од Стејт департмента, као одговор на југословенску ноту од 4. децембра 1946. године, којом се протествовало због неиспоручивања италијанских ратних злочинаца.¹⁷ Стејт департмент на почетку ноте подсећа југословенску владу да савезничка војна власт више не функционише у Италији, осим у провинцијама Удине и Јулијска крајина, те да је с обзиром на ову околност савезничком врховном команданту дата инструкција да представнике држава чланица Уједињених нација саветује да захтеве за изручење ратних злочинаца упућују директно италијанској влади. Југословенска влада се даље упућује да би било корисно да директно постигне одговарајући споразум са италијанском владом по питању ратних злочинаца. Амбасада у Лондону доставила је 27. марта 1947. године Политичком одељењу Министарства иностраних послова препис ноте Форин офиса од 24. марта 1947, као одговор на ноту амбасаде од 8. јануара, предате на основу инструкције Министарства дате телеграмом од 7. јануара.¹⁸ У ноти коју је Форин офис 27. марта 1947. упутио југословенској амбасади у Лондону, као одговор на ноту амбасаде послату на основу инструкције Министарства од 7. јануара, а која је примљена у Београду 28. марта, британски премијер Атли (Clement R. Attlee) позива се на своје ноте по питању италијанских ратних злочинаца, чије је изручење била тражила југословенска влада, од 27. новембра 1946. и од 8. јануара 1947.¹⁹ Атли је поменуо и ноту која је била послата југословенском амбасадору 31. октобра 1946. године, у којој је било објашњено да су услови италијанског примирја из 1943. делимично постали ван употребе и да су их догађаји превазишли. Даље се наводи да је то чињенично стање било признато од мини-

¹⁶ ДА МСП, ПА, 1947, 55, 13001/46.

¹⁷ ДА МСП, ПА, 1947, 55, 45152.

¹⁸ ДА МСП, ПА, 1947, 55, 46171.

¹⁹ ДА МСП, ПА, 1947, 55, 45960.

стара иностраних послова СССР-а, САД, Француске и Велике Британије када су са Италијом потписали ревидиране услове примирја у Паризу, 16. маја 1946. године. У уводу ревидираних услова се између осталог каже: „С обзиром да су услови примирја тиме делимично постали обсолвентни или су их догађаји превазишли“.²⁰ Атли је указао да иако ови ревидирани услови примирја никада нису правно ступили на снагу, декларација четири министара тачно је описала ситуацију која је фактички постојала. Ова ситуација била је призната од извесног броја влада Уједињених нација које су поставиле своје дипломатске представнике ради директних преговора са италијанском владом по питањима која представљају њихов интерес. Савезничка војна управа била је укинута и вођење послова било је пренето на италијанску владу за целу Италију, са изузетком Јулијске крајине и Удина. У овим измењеним околностима за савезничког врховног команданта постало је незгодно да разматра са италијанском владом питање изручења ратних злочинаца тражених од других влада Уједињених нација и услед тога су дате инструкције да ова питања стране заинтересоване владе чланице Уједињених нација треба да третирају директно са италијанском владом. Атли је навео да су од јануара 1946. британске власти у Италији обезбедиле изручење италијанских ратних злочинаца тражених ради суђења у вези са злочинима почињених против британских држављана посредством одговарајућих италијанских власти. Атли је изразио претпоставку да је таква пракса била прихваћена и од других влада Уједињених нација са задовољавајућим резултатом. Констатовао је да „за жаљење је да југословенска влада није нашла пута да постави једног дипломатског представника у Италији као што су то урадиле остале Уједињене нације и да је као последица тога питање изручења италијанских злочинаца које тражи Југославија остало тако дуго нерешено“.²¹ На крају је изразио наду да ће, након што је један југословенски отпавник послова постављен у Италији, ово питање бити решено на задовољавајући начин, као последица директних преговора између две владе.

Карактеристичан је пример југословенског захтева за изручење италијанског држављанина Ђузепеа Бастијанинија (Giuseppe Bastianini), који је југословенска делегација у Саветодавном већу за Италију упутила 30. јануара 1947. Врховној савезничкој команди.²² Команда је одговорила 6. фебруара да су комбиновани шефови штаба одлучили да се све молбе за изручење италијанских ратних зло-

²⁰ Исто.

²¹ Исто.

²² ДА МСП, ПА, 1947, 55, 46790.

чинаца решавају директно са италијанском владом. Након оваквог развоја догађаја, помоћник начелника 1. регионалног одељења Б. Хаџипанзов обавестио је 19. априла 1947. године Државну комисију за утврђивање ратних злочина да ће Министарство иностраних послова ускоро покренути код италијанске владе питање изручења Бастијанинија, као и свих других италијанских ратних злочина.

Југословенски амбасадор у Лондону Љубомир Леонтић обавестио је 15. јануара 1947. године Министарство иностраних послова да је на основу акта Министарства упутио ноту Форин офису тог дана и пружио податке о месту боравка регистрованих италијанских ратних злочинаца, тражећи да се ти подаци доставе војним властима у Италији са инструкцијама да наведене злочинце изруче југословенским властима.²³ Препис ноте достављен је амбасади у Вашингтону ради предаје истоветне ноте Стејт департменту. Препис ноте био је достављен југословенском делегату у Риму, као и Државној комисији у Београду. Секретар В. Перендија из амбасаде у Вашингтону доставио је Политичком одељењу Министарства, 19. марта 1947, копију ноте Стејт департмента од 17. марта, која је примљена као одговор у вези са актом Министарства од 11. новембра 1946, а на основу ноте амбасаде ФНРЈ у Лондону од 15. јануара 1947. године, којом је достављена листа од 40 Италијана оптужених за ратне злочине.²⁴ У ноти се наводи да овакав захтев треба да буде упућен италијанској влади и подсећа се југословенска влада да је у ноти Стејт департмента од 25. фебруара 1947. указано на овакав поступак. Америчка влада наведени списак ипак је предала америчким војним властима у Италији због могућности да неко од тих лица живи у Сједињеним Америчким Државама, на територији под контролом савезничких војних власти, или на италијанској територији која је и даље под управом савезничких власти. На крају ноте констатовано је да је југословенска влада већ обавештена да ће савезничке војне власти пружити сваку могућу помоћ државама чланицама Уједињених нација по питању особа које су под њеном јурисдикцијом, а оптужене су за ратне злочине. Амбасада у Лондону доставила је 8. априла 1947. Министарству препис ноте Форин офиса од 1. априла 1947, која је упућена као одговор на југословенску ноту од 15. јануара 1947, по питању списка од 40 Италијана ратних злочинаца чије је изручење Југославија тражила.²⁵ Примерци ноте достављени су југословенском представнику у Риму и Државној ко-

²³ ДА МСП, ПА, 1947, 55, 6478.

²⁴ ДА МСП, ПА, 1947, 55, 46112.

²⁵ ДА МСП, ПА, 1947, 55, 46816.

мисији у Београду. Министар Атли у ноти понавља став британске владе, који је већ раније изречен приликом комуникација у вези са истом темом, да све захтеве за ратне злочинце треба упутити директно италијанској влади, са којом је југословенска влада имала дипломатске односе. У другом делу ноте указује се да подаци изнети у списку за италијанског генерала Гамбару (Gastone Gambara) нису тачни и да он никада није био под британском заштитом и да на основу сазнања британских власти он живи у северној Италији. Наведено је да је британска влада расположена да пружи сваку помоћ у привођењу правди свих ратних злочинаца који се крију на територији која је још увек под њеном јурисдикцијом, као што је Зона А Јулијске крајине, и у том циљу дата је инструкција да британске војне власти пронађу капетана Антонија Пависича (Antonio Pavisich), уколико је на територији под британском контролом.

Председник Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача др Душан Недељковић обратио се 17. марта 1947. Министарству иностраних послова у вези са актом овог министарства од 17. децембра 1946, који је достављен Делегацији за ратне злочине у Лондону.²⁶ У прилогу акта др Недељковић је доставио концепт додатне одлуке за италијанског држављанина Паола Спинелија (Paolo Spinelli), који је био регистрован код Комисије Уједињених нација у Лондону на листи италијанских злочинаца бр. 15, под редним бројем 431, као и један примерак оригиналне одлуке Земаљске Комисије НР Хрватске против Спинелија, с молбом да се ове одлуке доставе амбасади у Лондону. Вршилац дужности шефа Другог одсека саветник Д. Говорушић доставио је 22. марта 1947. ове податке, преко амбасаде у Лондону, Делегацији за ратне злочине.²⁷

У белешци која је састављена у Министарству иностраних послова 28. марта 1947. разматра се у чијој је надлежности предаја ратних злочинаца који се налазе на територији Италије.²⁸ Наводи се да је обавеза италијанске владе да предаје ратне злочинце била предвиђена у члану 29 Протокола о измени услова примирја од 9. новембра 1943. године, док се у тексту ревизије примирја са Италијом од 16. маја 1946. не говори о обавези Италије да предаје ратне злочинце. Једино тачка 8 овог текста говори о обавези италијанске владе да сарађује у хапшењу и предаји лица која су Комисија Уједињених нација или Међународни војни суд означили као ратне злочинце или за неопходне сведоке у вези са ратним злочинима. У бе-

²⁶ ДА МСП, ПА, 1947, 55, 44886.

²⁷ Исто.

²⁸ ДА МСП, ПА, 1947, 55, 55/792.

лешци се констатује да је у тексту ревизије примирја заиста наведено да постоји искључива надлежност италијанске владе и да њој треба да се обраћају друге државе. Уговор о миру предвиђа такође искључиву надлежност Италије, док је само у случају спора надлежна конференција четири амбасадора у Риму. У параграфу 3ц ревидираног текста примирја наводи се да ово не важи за провинцију Удине и Јулијска крајина.

Начелник 1. политичког одељења Министарства иностраних послова Јоже Брилеј тражио је 1. априла 1947. године да Државна комисија за ратне злочине достави списак свих италијанских ратних злочинаца које Југославија треба да тражи од италијанске владе, са потребним доказним материјалом и назнаком одлуке те комисије, као и одлуке Комисије УН за ратне злочине.²⁹ Навео је да Министарство не располаже свим потребним подацима о италијанским ратним злочинцима, а намерава ускоро да затражи од италијанске владе изручење свих италијанских ратних злочинаца које је Комисија УН за ратне злочине унела у листу ратних злочинаца. Председник Комисије Душан Недељковић одговорио је 4. априла 1947. да ће Државна комисија у неколико наредних дана спремити и доставити списак свих италијанских ратних злочинаца који су на захтев Југославије регистровани код Комисије УН за ратне злочинце.³⁰ У даљем тексту др Недељковић објашњава да италијанској влади није потребно достављати доказе на основу којих се тврди да је неко лице ратни злочинац, већ само треба доставити списак. Као разлог наводи да „не би требало дозволити италијанској влади да она може поново да се упушта у оцењивање доказа и евентуално одбијање изручења у случајевима где надлежно међународно тело тј. Комисија УН за ратне злочине, већ својом регистрацијом злочин и злочинца утврдила“. Брилеј је 11. априла потврдио Државној комисији за ратне злочине да је Министарство сагласно са мишљењем да италијанској влади не треба достављати доказе *prima facie*.³¹ Навео је да је довољно да Државна комисија достави Министарству иностраних послова списак италијанских ратних злочинаца који су, на захтев те комисије, регистровани код Комисије УН за ратне злочине, заједно са кратком ознаком кривичног дела, листом и редним бројем под којим је злочинац регистрован код Комисије УН. Замолио је да се списак достави што брже како би се код италијанске владе што пре покренуо поступак за изручење италијанских ратних злочинаца.

²⁹ ДА МСП, ПА, 1947, 55, 45788.

³⁰ ДА МСП, ПА, 1947, 55, 46380.

³¹ Исто.

Државна комисија доставила је 16. априла 1947. године Министарству иностраних послова списак са укупно 747 имена италијанских ратних злочинаца, који је састављен према листама злочинаца Комисије УН за ратне злочине.³² На списку, на коме је било и 6 неидентификованих лица, била су наведена имена свих италијанских ратних злочинаца које је Државна комисија до тада регистровала код Комисије УН. У тренутку када је тај списак био састављен, код Комисије УН налазило се још неколико југословенских захтева за регистровање југословенских ратних злочинаца, који још нису били решени и који су се односили на „мање злочинце“. У објашњењу које је Државна комисија упутила уз списак, наведено је да ће у контакту са италијанском владом бити довољно да се наведе листа и редни број Комисије УН за ратне злочине, као и да ће Комисија из овог потпуног списка за неколико дана издвојити списак са око 60 имена за које је сматрала да су „најкрупнији и најинтересантнији те да првенствено треба инсистирати на њиховом изручењу“. Тај списак достављен је Министарству иностраних послова 21. априла 1947. године, на 6 страна, са укупно 60 имена италијанских држављана „које треба првенствено тражити, када о томе буду поведени преговори и постигнуту споразуми са италијанском владом“.³³ На списку је наведено и име Тадео Орландо (Tadeo Orlando), регистрован на листи бр. 15, под редним бројем 362, одлука Ф. бр. 268, а наведена је његова функција за време рата.³⁴ Акиле Мараца (Achille Marazza), регистрован на листи „А“ бр. 12, редни број 129, одлука Ф. бр. 212, није било на овој листи најтраженијих ратних злочинаца, већ је његово име било само на великом списку.³⁵ Орландо и Мараца били су на високим положајима у италијанској влади. Тадео Орландо је у првој влади Пјетра Бадолја (Pietro Badoglio) најпре био подсекретар у Министарству рата, од 15. новембра 1943. до 11. фебруара 1944, у време када је министар био Антонио Сориће (Antonio Sorice), а затим и министар рата.³⁶ На истом положају остао је и у другој Бадолјовој влади, од 22. априла до 8. јуна 1944. године. Акиле Мараца био је подсекретар у Министарству образовања у влади Феруђо Парија (Ferruccio Parri), од 21. јуна до 8.

³² ДА МСП, ПА, 1947, 55, 47091.

³³ ДА МСП, ПА, 1947, 55, 47223.

³⁴ „Division General Comander of the Granatieri di Sardegna div. Acting Commander XI Army Corps operating in Sloveni and Croatia.“ *Исто*.

³⁵ На списку су наведени подаци: „Marazza A. Maggiore Aitante, 23th Rgt. Fant. 'Como', 'Isonzo' div. u Črnomlju 1942–1943. Mass murder and other crimes.“ *Исто*.

³⁶ <http://www.governo.it/Governo/Governi/badoglio1.html> (17. јануар 2012).
<http://www.governo.it/Governo/Governi/badoglio2.html> (17. јануар 2012).

децембар 1945.³⁷ На истом положају остао је у првој влади Алђиде де Гасперија (Alcide de Gasperi), од 10. децембра 1945. до 1. јула 1946. године, у другој влади Де Гасперија био је подсекретар у Министарству правде, у четвртој влади Де Гасперија, од 31. маја 1947. до 23. маја 1948, био је подсекретар у Министарству унутрашњих послова, у шеестој влади Де Гасперија, од 27. јануара 1950. до 19. јула 1951, био је министар рада.³⁸

У оквиру припрема југословенске владе да проблем ратних злочинаца изнесе пред Уједињене нације, помоћник министра иностраних послова Владимир Велебит је 4. маја 1947. године обавестио Министарство иностраних послова да је материјал о италијанским ратним злочинцима који је спремио Лео Матес неупотребљив јер не садржи чињенице.³⁹ Тражио је од Министарства да пошаље нов материјал са конкретним садржајем, уколико је потребно да се Уједињеним нацијама преда меморандум по том питању. На седници колегијума Министарства иностраних послова одлучено је да Велебит буде обавештен о томе да у вези са питањем италијанских ратних злочинаца не предузима ништа, јер је већ раније одлучено да ће питање „расељених лица и издајника и колаборациониста“ бити изнето пред Савет безбедности.⁴⁰ У том тренутку била је у току израда меморандума са намером да се то питање изнесе пред Савет безбедности до краја маја 1947. године. На 91. пленарној седници Генералне скупштине Уједињених нација о питању изручења ратних злочинаца др Милан Бартош је одржао говор 23. септембра 1947. године.⁴¹ Југословенска делегација претходно је поднела Генералном комитету питање под насловом „Препоруке које треба дати да би се обезбедило изручење ратних злочинаца, издајника и

³⁷ <http://www.governo.it/Governo/Governi/parri.html> (17. јануар 2012).
http://www.governo.it/Governo/Governi/de_gasperi1.html (17. јануар 2012).
http://www.governo.it/Governo/Governi/de_gasperi2.html (17. јануар 2012).
http://www.governo.it/Governo/Governi/de_gasperi4.html (17. јануар 2012).
http://www.governo.it/Governo/Governi/de_gasperi6.html (17. јануар 2012).

³⁸ ДА МСП, ПА, 1948, 72, у досијеу 16 налазе се разна документа из јануара 1948. о доказивању кривице за ратне злочине Орланду и Мараџи. У оквиру овог досијеа налазе се издвојена документа „Материјал о италијанским ратним злочинцима“.

³⁹ ДА МСП, ПА, 1947, 55, 48123. На полеђини овог телеграма 8. маја је написано да треба обавестити Велебита „о изради меморандума који ће на време бити донет и предат у Њујорк“.

⁴⁰ Исто. Забелешка састављена у Одељењу за међународне организације 8. маја 1947. године. На крају Забелешке руком је написано да је предата другу Златаревићу који путује у Њујорк.

⁴¹ *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, 1947, II, (ur. Miloš Spaić), Jugoslovenski pregled, Beograd, 1986, стр. 216–217.

квислинга државама где су починили злочине“. Делегација је сугерисала да се ово питање упути не Правном, већ Комитету за политичка и безбедносна питања. Како је рекао Бартош, заштита ратних злочинаца и њихово неизручење, чак и у случају када је њихова кривица несумњива, може да нашкоди добрим међународним односима. Бартош је индиректно прозвао италијанску владу када је рекао да се у неким државама ратним злочинцима „дозвољава да заузимају важне положаје“. Много директнији био је члан југословенске делегације др Алеш Беблер, који је у свом говору 31. октобра 1947. године на пленарној седници Генералне скупштине Уједињених нација о изручењу ратних злочинаца указао да су прошле две и по године од краја рата, а да ниједан једини Италијан – ратни злочинац није изручен Југославији, као ни Етиопији.⁴² Подсетио је да су оптужени за ратне злочине слободни, а неки од њих заузимају и службене положаје.

Велебит је 22. октобра 1947. године тражио од посланства у Риму да провери и хитно одговори да ли је тадашњи подсекретар у Министарству за унутрашње послове Мараца у периоду 1942/1943. године био мајор у 23 пешадијском пуку „Комо“ (Сомо) дивизије „Изонцо“ (Isonzo).⁴³ Након што је Велебит 25. новембра 1947. године поновио свој захтев,⁴⁴ југословенски посланик у Риму Младен Ивековић је 28. новембра 1947. обавестио Министарство да је Мараца био у 23 регименти дивизије „Изонцо“ (Isonzo militare 59) и да је у Југославији био од 9. септембра 1942. до 5. маја 1943. године.⁴⁵

Заступник начелника 1. регионалног одељења Лазар Латинковић обратио се Државној комисији 27. октобра 1947. године и навео да Министарство иностраних послова сматра потребним да укаже на активност бившег италијанског дипломате Карла Умилта (Carlo Umilta).⁴⁶ Даље се наводи да је он служио италијанској политици припремања агресије на Југославију, најпре као конзул у Сплиту од 1922. до 1924, затим две године као шеф одсека за Југославију у италијанском Министарству иностраних послова, а затим од 1930. до 1939. као италијански конзул у Загребу. Умилта је након окупације Југославије био цивилни комесар за област Косова и Метохије, а зиме 1942/43. постављен је за цивилног комесара у Санџаку и на тој дужности остао је до пролећа 1943. године. Умилта је у Италији објавио своје успомене под називом „Југославија и Албанија“, где, како је на-

⁴² Исто, стр. 319–323.

⁴³ ДА МСП, ПА, 1947, 55, 420855.

⁴⁴ ДА МСП, ПА, 1947, 55, 424327.

⁴⁵ Исто.

⁴⁶ ДА МСП, ПА, 1947, 55, 421259.

вео Латиновић, износи неистине и клевете, као и да основа италијанске политике према ФНРЈ треба да буде распиривање сукоба, као и распиривање сукоба између Југославије и Албаније. „Сматрамо да би требало испитати његову делатност за читаво време његовог боравка у нашим крајевима, а нарочито за време окупације, како би га на темељу прикупљених података могли прогласити за ратног злочинца.“ Из Државне комисије, 15. новембра 1947. године, обавестили су Министарство иностраних послова да не располажу подацима о активностима Карла Умилта, његову књигу нису успели да набаве и предлажу да Министарство покуша да је набави или уколико је већ има да је преда на коришћење Комисији.⁴⁷ У акту је даље напоменуто да је потребно набавити све публикације које потичу од разних бивших високих италијанских окупационих функционера. У Комисији су сматрали да су такве публикације посебно биле потребне у том тренутку, када је у току била кампања око изручења италијанских ратних злочинаца путем непосредних преговора са италијанском владом, као и за припреме за евентуално суђење. Хаџипанзов је 22. новембра 1947. године доставио Државној комисији књигу Карла Умилта „Југославија и Албанија“ и у вези са набавком других публикација из Италије обавестио да ће се Министарство обратити аташеу за штампу у Риму да доставља такве публикације и књиге.⁴⁸

Председник Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача др Душан Недељковић доставио је Одељењу за међународне организације Министарства, 2. новембра 1947. године, кратак опис злочина и главне личне податке за све италијанске злочинце који су наведени на списку који је саставила Комисија.⁴⁹ Начелник 1. регионалног одељења Брилеј доставио је посланству у Риму 5. новембра 1947. листу италијанских ратних злочинаца чије изручење одмах треба тражити, као и опис дела за свакога посебно.⁵⁰ Објашњено је да изручење треба тражити на основу члана 45. Уговора о миру, али да материјалну основаност оптужбе може да испита само југословенски суд, а не италијански, да регистрација код Комисије УН за ратне злочине није никакав услов приликом тражења италијанских ратних злочинаца, као и да ће се југословенска влада вероватно ограничити на тражење оних који су регистровани. Брилеј је навео да југословенски држављани уопште нису регистровани код Комисије Уједињених нација, „према томе

⁴⁷ ДА МСП, ПА, 1947, 55, 423417.

⁴⁸ Исто.

⁴⁹ ДА МСП, ПА, 1947, 55, 421130.

⁵⁰ Исто.

код њих регистрација не долази у обзир“. Навео је да југословенска влада одлуке југословенске Комисије сматра оптужбом на основу члана 45. Уговора о миру. Југословенска влада је такође сматрала да је Италија, по члану 45, на захтев Југославије дужна да врши и претходно хватање и затварање оних чије изручење Југославија тражи. Брилеј је објаснио да ове чињенице и ставове треба употребити у појединим приликама. Сматрао је да уколико Италијани траже нека објашњења у вези са захтевима које је поднела југословенска влада, може да се тражи да наведено лице притворе док југословенска влада одговори. Брилеј је напоменуо да се могу водити преговори у циљу олакшавања и убрзања изручења, али они не смеју да ограниче права која Југославија има на основу Уговора о миру, нити се због њих може одлагати изручење. Брилеј је послао и изглед обраска захтева за изручење који је утврдила југословенска влада и најавио да ће у најскорије време послати сличан материјал за домаће издајнике.⁵¹ На крају је тражио да у југословенском посланству припреме ноту са захтевом за изручење ратних злочинаца са списка који је достављен у прилогу акта, али да ноту предају тек након што приме посебну инструкцију. Приложени списак под називом „Списак италијанских ратних злочинаца регистрованих код Комисије УН за ратне злочинце у Лондону чије изручење треба првенствено тражити од италијанске владе“ садржи 42 имена. На том списку нису Орlando и Мараца, а прва тројица на списку су Марио Роата (Mario Roatta), Марио Роботи (Mario Robotti), Алесандро Пирцио Биролли (Alessandro Pirzio Bioroli), на крају списка је датум 15. октобар 1947. године. Истог дана, 5. новембра 1947, Брилеј је посланству у Риму послао допуну акта, у којој је навео да је посебно важно да у ноти не треба нигде навести какве доказе има југословенска влада и где се ти докази налазе.⁵² Као разлог за такав став навео је да је основно полазиште југословенске владе да Југославија није дужна да италијанској влади даје било какве доказе, чак ни оне *prima facie*. Инструкцију југословенском посланству у Риму да од италијанске владе захтева предају италијанских, југословенских и свих осталих

⁵¹ „Технички би форма тражења по нашем мишљењу била ова: НН је одлучио бр... од ... Државне комисије оптужен за следећа дела... (односно: за дела описана у прилогу ове ноте) Будући да наведена дела имају критерија ратних злочина (односно злочина против човечности) тражимо да он на основу члана 45. Уговора о миру изручи. Напомињемо да је исти регистрован код КУН листа бр... ред. бр.... Молимо Вас да опише дела прегледате и да квалификацију вршите сами (изоставивши прописе које је Комисија навела) на основу Повеље Нинбершког суда, чији текст Вам прилажемо. Исто тако изоставите пасусе који се односе на то да односни није спречавао усташе и четнике у вршењу злочина“. Исто.

⁵² Исто.

ратних злочинаца који су наведени у листама које је саставила југословенска влада упутио је Велебит, 1. децембра 1947. године.⁵³

На основу извода из одлука Комисије против италијанских ратних злочинаца Тадеа Орланда и Акиле Мараца, које је Државна комисија 14. децембра 1947. године доставила Одељењу за извршење међународних уговора Министарства иностраних послова,⁵⁴ министар иностраних послова Станоје Симић је сутрадан податке за Орланда и Марацу доставио посланству у Рим и навео да ће Министарство накнадно доставити податке за остале ратне злочинце како би од италијанске владе тражили њихову предају.⁵⁵ Наредног дана Симић је тражио да Посланство у Риму посебном нотом одмах затражи изручење Орланда.⁵⁶ Међутим, истог дана министар Симић је обавестио Посланство да претходни телеграм „не важи“ и да је новом нотом потребно тражити предају Мараце.⁵⁷ Симић је сутрадан, 17. децембра, тражио да посланство у Риму обавести о датуму предаје нота за изручење Орланда и Мараце.⁵⁸ Ивековић је 20. децембра 1947. јавио да су ноте предате 18. децембра.⁵⁹ Истога дана Ивековић је посетио Зопија (Vittorio Zoppi), директора Политичког одељења, и скренуо му пажњу на ноте. Зопи је избегавао сваку изјаву о ставу италијанске владе, али је нагласио да ће југословенски захтев за изручење Орланда и Мараце изазвати бурне коментаре у италијанској и међународној јавности.

До коментара у италијанској јавности дошло је након што су италијански листови почетком децембра пренели вест Радио Београда да

⁵³ ДА МСП, ПА, 1947, 55, 424330.

⁵⁴ ДА МСП, ПА, 1947, 55, 425907.

⁵⁵ ДА МСП, ПА, 1947, 55, 425780.

⁵⁶ Наведено је да је Орландо, као командант дивизије „Гранатиери ди Сардења“ (Granatieri di Sardegna), био „извршилац и саучесник злочина извршених над становништвом и имовином окупираних области Југославије путем убистава, масовних покоља, затварања и депортације становништва паљења кућа, пљачке и уништења имовине, убијања заробљеника и талаца, починио је ратне злочине као и злочине противу мира и човечанства или је у овима био саучесник према члану 5 тачка б и ц Повеље Међународног суда у Нирнбергу“, као и да је код Комисије УН у Лондону регистрован као злочинац на листи 12, редни број 149. У телеграму је наведено да је ова дивизија до краја септембра 1942. била у саставу 11. армијског корпуса са седиштем у Љубљани. Даље се у телеграму наводе примери почињених злочина јединица дивизије Granatieri di Sardegna „што су их извршили под командом генерала Орланда и по његовим упутствима и наређењима“. ДА МСП, ПА, 1947, 55, 426043.

⁵⁷ Наведени су подаци о његовој служби за време рата, злочини које је починио, а који су већ наведени у ранијем телеграму Министарства, и као пример се наводе злочини које су починиле јединице његове дивизије. ДА МСП, ПА, 1947, 55, 426045.

⁵⁸ ДА МСП, ПА, 1947, 55, 426260.

⁵⁹ Исто.

ће југословенска влада тражити изручење Орланда. Због притиска који су вршили италијански комунисти и прозивали Орланда као злочинца, италијанско министарство одбране објавило је 4. децембра 1947. у листу „Il Popolo“ коминике у коме наводи да Орландо није био у Далмацији, већ да је био командант „славне дивизије“ „Гранатиери“ у Љубљани.⁶⁰ Према информацијама које је Ивековић доставио 19. децембра, у коминикеу се наводи да су разне комисије које је именovalo Министарство рата утврдиле да Орландо није учествовао у злочинима, да је ушао у састав италијанске владе након што су га савезници репатрирали из заробљеништва и да је као министар рата спровео прву „реорганизацију и афирмацију италијанске војске“.⁶¹

Посланик Ивековић тражио је 19. децембра 1947. године информацију о томе да ли Министарство сматра „опортуним да преко нама наклоњене италијанске штампе лансирамо вест о тражењу изручења ратних злочинаца Мараце, Орланда и компаније“.⁶² Симић је 20. децембра 1947. одговорио да је покретање такве кампање потребно и веома важно.⁶³ Најавио је да ће Министарство послати документовани материјал првом поштом.

О питању италијанских ратних злочинаца разговарали су помоћник министра спољних послова Велебит и италијански посланик Martino (Enrico Martino), 31. децембра 1947. године.⁶⁴ Martino је рекао како је њима, италијанским антифашистима, тешко да нека страна држава суди италијанским грађанима за наводна дела, квалификована као ратни злочин. Велебит је одговорио да његову аргументацију сматра потпуно погрешном и да би свим антифашистима требало да буде у интересу да се фашисти и ратни злочинци процесуирају, без обзира да ли су грађани ове или оне државе. Велебит је окарактерисао да је неиздавање ратних злочинаца политичка линија италијанске владе, јер се она не ограничава само на неиздавање ратних злочинаца италијанске народности, већ и ратних злочинаца Југословена, „где свакако правна свест италијанског народа не може да представља препреку“. Велебит је рекао да ће југословенска влада истрајати у свом захтеву за изручење ратних злочинаца. Martino је на овом састанку предао списак уговора за које италијанска влада пита да ли ће бити задржани на снази или не.

У Дирекцији за информације владе ФНРЈ 9. јануара 1948. одржана је конференција за штампу са домаћим и страним новинари-

⁶⁰ ДА МСП, ПА, 1947, 55, 426633.

⁶¹ Исто.

⁶² ДА МСП, ПА, 1947, 55, 426198.

⁶³ Исто.

⁶⁴ ДА МСП, ПА, 1948, 65, 48502.

ма, коју је водио Ешреф Бадњевић, опуномоћени министар у Министарству иностраних послова.⁶⁵ На питање шта југословенска влада мисли о изјави члана Комисије Уједињених нација за ратне злочинце у Лондону поводом захтева југословенске владе да се изруче италијански ратни злочинци Мараца и Орlando, Бадњевић је одговорио да влада ФНРЈ не може да дозволи никакву ревизију одлуке којом су Мараца и Орlando регистровани као („ноторни“) ратни злочинци на листи Комисије Уједињених нација. Бадњевић је навео да су документи о ратним злочинима која су Орlando и Мараца починили или у њима учествовали својевремено били довољни да убеде чланове ове комисије у исправност југословенских оптужби. Према Бадњевићевим речима, од тада не само да се нису појавили никакви нови моменти који би били у супротности са југословенским оптужбама већ ни сам Мараца није побио истинитост оптужби. На крају је рекао да уколико се иза такве изјаве крије покушај да се „ноторни ратни злочинци Орlando и Мараца оперу, онда је ова Комисија у опасности да се потпуно дискредитује“.

У Дирекцији за информације владе ФНРЈ, 21. јануара 1948. године, Јован Вукмановић, помоћник начелника Одељења за штампу у Министарству иностраних послова, одржао је конференцију за штампу представника Министарства иностраних послова са домаћим и страним новинарима.⁶⁶ На питање да ли има неких нових детаља о изручењу ратних злочинаца Орlando и Мараца, Вукмановић је рекао да је „још 18. децембра 1947. године посланство ФНРЈ у Риму предало италијанском Министарству иностраних послова ноту са захтевом да се на темељу одредаба Уговора о миру са Италијом изруче југословенским властима ратни злочинци Орlando и Мараца. До сада није примљен никакав одговор од италијанске владе нити су предузети било какви кораци против наведених ратних злочинаца. Напротив, они још увек заузимају високе и одговорне положаје.“ Вукмановић је даље рекао да је дивизија „Гранатиери ди Сардења“, којом је командовао Орlando, извршила безброј ратних злочина, од стрељања ратних заробљеника, бораца НОВЈ, стрељања талаца и невиних лица, пљачкања и паљења читавих насеља, до масовних хајки на цивилно становништво. Неки од докумената и заплењена архива дивизије непобитно показују да највећу одговорност за све те злочине сноси ратни злочинац Орlando. Вукмановић је нека од докумената ставио на увид новинарима. Говорио је о то-

⁶⁵ *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, 1948, (ur. Čedomir Štrbac), Jugoslovenski pregled, Beograd, 1989, стр. 15–19.

⁶⁶ *Исто*, стр. 28–31.

ме да јединице 23. пука „Комо“ , као и јединице читаве пешадијске дивизије „Изонцо“ , у чијим се командама налазио Мараца, нису нимало заостајале у вршењу ратних злочина за дивизијом „Гранатиери ди Сардења“. Даље су наведени злочини које је починила ова дивизија.

На конференцији за штампу представника Министарства иностраних послова са домаћим и страним новинарима 29. јануара 1948. године, у Дирекцији за информације владе ФНРЈ, Јован Вукмановић је на питање о карактеру говора грофа Сфорце (Carlo Sforza), министра иностраних послова Италије, на конгресу Републиканске партије у Напуљу, у коме се Сфорца задржао на питању изручења ратних злочинаца Југославији, рекао да говор показује јасну намеру италијанске владе и Де Гасперија да не испуне Уговор о миру у једној његовој битној тачки, у члану 45.⁶⁷ Тај члан обавезивао је италијанску владу да обезбеди изручење ради суђења оних лица која су починила или наредила ратне злочине или су у њима учествовала и то изручење оним земљама у којима су злочини почињени. Вукмановић је подсетио да овај члан представља примену општег савезничког принципа установљеног у току рата по питању ратних злочинаца и њиховог кажњавања. Међутим, према речима Вукмановића, министар иностраних послова Италије говорио је против члана 45, тако и против самог принципа изручивања и кажњавања ратних злочинаца уопште. Сфорца је у току говора отворено порицао победницима право да суде ратним злочинцима и питао се да ли је Нирнбершки суд ичему служио. Министар Симић је 26. маја 1948. од посланства у Риму тражио да достави препис ноте совјетског амбасадора, као одговор на став италијанске владе по питању ратних злочинаца изражен у Сфорцином говору у Напуљу, као и препис ноте коју је посланство предало 27. новембра.⁶⁸

Председник Републике Италије донео је 26. фебруара 1948. „Указ са законском снагом којим се регулише изручење ратних злочинаца држављана Савезничких и удружених сила“.⁶⁹ Према овом декрету, екстрадиција је могла да се одобри само на основу повољног решења Апелационог суда у Риму. Уколико суд одлучи да не треба изручити то лице, полиција га може држати под надзор за евентуалност да земља која га тражи поднесе то питање амбасадорима Француске, Велике Британије, САД и СССР-а, као што је и предвиђено у тачки 3, члан 45. Уговора о миру. Ивековић је из Рима,

⁶⁷ Исто, 1948, стр. 38–39.

⁶⁸ ДА МСП, ПА, 1948, 74, 47214.

⁶⁹ ДА МСП, ПА, 1948, 74, 412835.

8. марта 1948, питао Министарство да ли југословенска влада намерава да предузме нове кораке поводом ослобађајуће пресуде генерала Роате „и других фашистичких злочинаца“.⁷⁰ Министар Симић је на акту руком написао: „нећемо, пошто је Роата ослобођен од стране италијанског суда за кривична дела учињена у Италији“. Овај одговор послат је посланику Ивековићу 11. марта 1948.⁷¹

Југословени оптужени за ратне злочине

Поред изручења италијанских грађана оптужених за ратне злочине, југословенска влада је од италијанске владе очекивала и изручење југословенских држављана оптужених за ратне злочине и издају. Због непостојања дипломатских односа са Италијом, југословенска влада је захтеве упућивала преко америчке и британске владе. Чињеница је да се након Другог светског рата међу расељеним лицима и избеглицама у Италији налазио велики број лица оптужених за ратне злочине и издају, чије је изручење Југославија тражила.⁷² Према неким подацима, у читавој Европи је почетком 1946. у избегличким логорима било око милион људи, а међу њима је било и ратних злочинаца, квислинга и сарадника марионетских режима које је формирала нацистичка Немачка.⁷³ Англо-америчке окупационе власти у Италији, Аустрији и Немачкој пружале су подршку овим људима, настојале да реше проблем њиховог статуса и држављанства, али су и ометале проналажење, хапшење и изручење ратних злочинаца и колаборациониста. Решавање овог проблема покренуто је и у Уједињеним нацијама, када је представник Велике Британије 23. јануара 1946. поднео у Трећем комитету Генералне скупштине предлог о оснивању нове међународне организације за пружање помоћи избеглицама и расељеним лицима, иако се до тада овим питањем бавила UNRRA.⁷⁴ Суштина британског предлога, који је подржавала америчка влада, била је стварање посебног режима заштите ових лица од евентуалне одговорности пред земљама њиховог порекла, уз захтев да се овим лицима признава статус политичких дисидената са правом азила.⁷⁵ Југословенска делегација у УН признавала је потребу за стварањем нове међународне

⁷⁰ ДА МСП, ПА, 1948, 72, 46453.

⁷¹ Исто.

⁷² В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, стр. 166.

⁷³ Ј. Jovanović, *Jugoslavija...*, стр. 96.

⁷⁴ Исто, стр. 97.

⁷⁵ Исто.

организације која би се бавила проблемом расељених лица, али је била против признавања статуса дисидената. На основама британског захтева формирана је Међународна организација за избеглице (IRO) и усвојен њен устав, који је ступио на снагу 1. јуна 1947. године.⁷⁶ Југословенска делегација гласала је против Устава IRO, а др Милан Бартош је објаснио да је за владу ФНРЈ несхватљив овакав начин решавања питања расељених лица.

Југословенска влада настојала је да преко свог представништва код савезничких власти у Италији (Југословенске делегације у Саветодавном већу за Италију) пронађе ратне злочинце у избегличким логорима. Шеф југословенске делегације Словен Смодлака имао је прилике да на седницама Саветодавног већа, у директној комуникацији са савезничким војним властима, износи југословенске захтеве.

Трагање за ратним злочинцима у избегличким логорима у Италији довело је до инцидента са трагичним последицама. Вршилац дужности генералног конзула ФНРЈ у Напуљу и члан југословенске делегације при Саветодавном већу за Италију Вицко Глунчић убијен је 25. јануара 1947. у логору за расељена лица број 38, у Еболију, у близини Напуља, док је југословенски аташе Јосип Енгел тешко рањен.⁷⁷ У близини Напуља налазило се неколико логора у којима су била смештена расељена лица. У наведеном логору било је смештено неколико хиљада усташа, четника, љотићеваца и недићеваца, који су према тумачењу југословенских власти били ратни злочинци. Представници југословенских власти у Напуљу обратили су се савезничким војним властима у Италији да им дозволе да посете ове логоре у циљу репатријације свих лица која су изразила жељу да се врате у Југославију. Савезничке војне власти у Казерти обавестиле су југословенско представништво да може да пошаље своје делегате у ове логоре, као и да није потребно да воде са собом никакву заштиту јер су расељена лица без оружја. Југословенска влада је за напад и убиство оптужила „четничке злочинце“, који су били запослени као стражари канцеларије команданта логора. Глунчић и Енгел су пренети у једну напуљску болницу, где је Глунчић преминуо између 25. и 26. јануара, а Јосип Енгел је дуго био у критичном стању. Југословенска влада је за овај тешки инцидент сматрала одговорним британске војне власти у Италији, наводећи

⁷⁶ Исто, стр. 97–104.

⁷⁷ Саопштење Танјуга поводом убиства вршиоца дужности генералног конзула ФНРЈ у Напуљу и члана југословенске делегације при Савезничком саветодавном већу за Италију Вицка Глунчића, Рим, 27. јануар 1947. године. *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, 1947, I, (ur. Vladimir Milovanović), Jugoslovenski pregled, Beograd, 1985, стр. 96–97.

да је то „један од најтежих догађаја који се до данас десио у међусобним односима између наших и енглеских органа власти“.⁷⁸ Југословенска влада је у свом саопштењу навела да су Глунчић и Енгел нападнути у присуству британског мајора и неких других британских војних лица, који су у сваком случају били дужни да их заштите као службене представнике владе Федеративне Народне Републике. Навела је да ће код британске владе предузети кораке у циљу кажњавања злочинаца и спровођења детаљне истраге.

Влада ФНРЈ и влада Велике Британије потписале су 8. септембра 1947. године „Споразум о југословенским расељеним лицима“.⁷⁹ На основу овог споразума, обе владе преузеле су обавезу да улажу заједнички и појачан напор како би постигле коначно решење целокупног питања југословенских расељених лица и колаборациониста под британском контролом. Посланик Младен Ивековић доставио је Министарству иностраних послова, 13. септембра 1947, закључке са састанка који је одржан 11. септембра 1947. између представника југословенског посланства и представника Припремне комисије међународне организације за избеглице (Preparatory Commission IRO) у просторијама Комисије.⁸⁰ Тема састанка била је репатријација југословенских грађана из логора под заштитом и надлежношћу ове установе. Ивековић је сматрао да је постигнут задовољавајући успех, да треба очекивати да ће Комисија испунити обавезе које је преузела, као и да ће рад на репатријацији моћи лакше да се одвија. Он је замолио Министарство иностраних послова да интервенише код Комитета за социјално старање при влади ФНРЈ, како би Министарство иностраних послова, на основу закључака са састанка, могло да преузме све потребне мере у циљу повратка што већег броја логораша у Југославију. Ивековић је посебно указао на хитност предузимања потребних активности како се не би губило на времену, јер је добар део југословенских грађана из Италије већ почео да емигрира у земље Јужне Америке. Као активности које је потребно спроводити Ивековић је навео: да Комитет за социјално старање започне са што редовнијим одашиљањем до-

⁷⁸ Изјава помоћника министра иностраних послова владе ФНРЈ др Владимира Велебита поводом убиства вршиоца дужности генералног конзула у Напуљу и члана југословенске делегације при Савезничком саветодавном већу за Италију Вицка Глунчића, Београд, 27. јануар 1947. године. У изјави се наводи да је Глунчевић, са дипломатским рангом конзула, југословенски делегат при Саветодавном већу. Савезничка комисија је 4. јануара 1946. „службено узела на знање ову његову функцију“. Исто, стр. 98.

⁷⁹ ДА МСП, ПА, 1947, 55, 418419.

⁸⁰ ДА МСП, ПА, 1947, 55, 418047.

маће штампе у Италију, што до тада није био случај; да се одмах одабере и упути једна група од 5–6 бивших репатрираца из италијанских логора, која би извршила обилазак логора и дошла у контакт са својим познаницима и утицала на њихов повратак. Нагласио је да би Комитет требало тим људима да обезбеди потребна новчана средства за материјално издржавање током боравка у Италији, као и да им обезбеди пасоше и визе. Препоручио је да се у најскорије време пошаље једна група од 6 до 8 чланова, састављена од мајки или најближе родбине емиграната који се налазе у логорима у Италији. Сматрао је да приликом избора треба водити рачуна да буду заступљене особе из свих крајева (Хрватска, Словенија, Црна Гора, Србија). Навео је да би велики ефекат за репатријацију имало ако би се упутила и мања група свештеника православне, римокатоличке и исламске вероисповести, која би такође извршила обилазак логора. Ивековић је сматрао да би било корисно да се главне тачке закључака састанка са *Припремном комисијом међународне организације за избеглице* објаве преко радија, нарочито у емисијама за емиграцију. Тражио је да се посланству хитно пошаље већи број фотографија о обнови земље, нарочито о обнови порушених села одакле потиче емиграција, као и да се предузму и остале мере наведене у закључцима конференције. На крају је навео да је на основу закључака конференције и сагласности добијене од представника Припремне комисије међународне организације за избеглице, југословенска делегација за репатријацију при посланству почела одмах да обилази логоре, а да ће посланство предузети све потребне мере.

Током састанка са министром Сфорцом 4. августа 1947. године, Ивековић је обећао да ће у року од 24 сата доставити посебне промеморије са предлозима југословенске владе за решавање питања репатријације југословенских држављана и хапшење и предају југословенским властима југословенских ратних злочинаца.⁸¹ Сфорца је обећао да ће све одмах испитати и учинити све што је у његовој моћи и закључио да је споразумевање могуће и потребно. Ивековић је 13. августа 1947. доставио Министарству иностраних послова копију писма упућеног 5. августа 1947. министру спољних послова Сфорци у вези са разговором који је са њим водио 4. августа.⁸² Навео је да је сматрао да је повољан моменат да се од Министарства иностраних послова Италије тражи доказ добре воље за решавање оних питања која до тог тренутка италијанска влада није решавала „ни беневоолентно ни експедитивно“. Због тога је пред Сфорцу, поред пи-

⁸¹ ДА МСП, ПА, 1947, 54, 415093.

⁸² ДА МСП, ПА, 1947, 54, 415596.

тања повратка инсталације ROMSA (Rafineria Oli Minerali, S. A) и репатријација, поставио и проблем ратних злочинаца.

На састанку са Мартином, 12. септембра 1947, помоћник министра Владимир Велебит говорио је о потреби да се у вези са скорим ступањем на снагу Уговора о миру са Италијом приступи активностима и преговорима у вези са бројним питањима која проистичу из Уговора.⁸³ Навео је питање држављанства, опција, граница, конвенција, репарација, са чиме се Мартино потпуно сагласио. Велебит је посебно инсистирао на питању изручења ратних злочинаца југословенских и италијанских држављана. Истакао је како у том правцу није ништа учињено и да за две године од завршетка рата Југославији није изручен ниједан ратни злочинац Италијан. Велебит је рекао да ти фашистички злочинци представљају још већу опасност за италијанску демократију него за Југославију, те да италијанска влада и сама има интерес да их изручи. Мартино се у принципу сагласио, али је и истакао да су „југословенска тражења покаткада преобухваћена“. Велебит је инсистирао на принципу и говорио да решавању проблема треба приступити отворено и искрено, макар и неугодно, јер једино се правилним рашчишћавањем узајамних односа и рачуна може доћи до солидног и стабилног мира, што је Мартино у целости прихватио. Разговор је завршен уз обострану сагласност да је потребно учинити све како би што пре расправила сва међусобна питања и дошло до што боље суседске и пријатељске сарадње. Информацију о овом разговору Министарство је послало поштом у Рим 12. септембра.⁸⁴

Ивековић је 4. октобра 1947. године обавестио Министарство спољних послова о свом разговору са директором Политичког одељења Зопијем.⁸⁵ Разговарали су о репатријацији и ратним злочинцима. Зопи је изнео став да ће се репатријација одвијати без проблема и према договору између југословенског посланства и италијанског Министарства спољних послова. Нагласио је да ће сви југословенски држављани који не буду хтели да се врате, бити смештени на Липаре под строги режим. У вези са решавањем питања југословенских ратних злочинаца, Зопи је рекао да италијанска влада намерава да то питање реши са Југославијом на сличан начин како је то постигнуто између ФНРЈ и Велике Британије за ратне злочинце у Аустрији. Зопи је рекао да би то требало регулисати обичним договором, а не формалним и писменим споразумом. Младен Ивековић је у извештају Министарству

⁸³ ДА МСП, ПА, 1947, 50, 418089.

⁸⁴ Исто.

⁸⁵ ДА МСП, ПА, 1947, 50, 419285.

навео да сматра да би требало форсирати писмени споразум и затражио инструкције у вези са тим. На крају извештаја Ивековић је на основу Зопијевог излагања навео закључак да италијанска влада нема намеру да решава питање италијанских ратних злочинаца. У одговору југословенском посланству, који је 18. октобра 1947. упутио Велебит, наводи се да је италијанска влада на основу члана 45. Уговора о миру дужна да изручи сва лица која југословенска влада оптужи због ратних злочина, као и југословенске држављане оптужене због издаје и колаборације.⁸⁶ На основу истог члана Уговора, италијанска влада је била дужна да врши и хватање и затварање осумњичених. Једини услов за покретање изручења било је постојање југословенске оптужбе за поменуто кривична дела, док је материјалну основаност оптужбе могао да испита само југословенски суд, а не италијански. У објашњењу Министарства иностраних послова даље се наводи да регистрација код Комисије Уједињених народа није услов за изручење, али да је југословенска влада спремна, уколико италијанска влада уредно испуњава своју дужност изручења, да своје захтеве ограничи само на тражење оних лица која су регистрована у Лондону. Ратни злочинци југословенски држављани нису уопште били регистровани код Комисије, тако да овај предлог није важио за њих. Министарство је сматрало да преговори са италијанском владом треба да служе само за олакшање и убрзање изручења, а не за ограничавање права из Уговора о миру. У оквиру таквог принципијелног става биле су могуће извесне концесије, уколико би се показале потребним, али никако ограничења или одрицања права из Уговора о миру, као ни омогућавање да неко избегава те обавезе. Велебит је на крају навео да ће посланству послати одлуке југословенске Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, али је дао инструкцију посланству да код италијанске владе тражи изручење директно на основу Уговора о миру, без обзира на стање преговора о начину изручења. Додао је да југословенска влада одлуке Државне комисије сматра оптужбом у смислу члана 45. Уговора о миру.

Током разговора са послаником Мартином, 8. октобра 1947. године, Велебит је рекао да италијанска влада није учинила ништа у вези са репарацијама и изручењем ратних злочинаца.⁸⁷ Указао је да су то значајна питања у којима треба да се огледа воља за продубљивањем пријатељских односа. Ивековић је 18. октобра 1947. године из Рима обавестио Министарство да је директору Политичког одељења италијанског Министарства иностраних послова Зопију још једном

⁸⁶ Исто.

⁸⁷ ДА МСП, ПА, 1947, 50, 420004.

поставио питање ратних злочинаца и скренуо му пажњу на говор југословенског делегата пред Организацијом Уједињених нација.⁸⁸ Зо-пи је рекао да је италијанска влада озбиљно приступила решавању питања југословенских ратних злочинаца и да ће за који дан позвати представника посланства на заједничку конференцију по том питању. Што се тиче италијанских ратних злочинаца, поново је замолио Ивековића да за сада не инсистира на том питању због тешке политичке ситуације у Италији. Ивековић је одговорио да ће југословенска влада морати ово питање да постави пред четворицу амбасадора.

У дискусији о ратним злочинцима и издајницима, која је вођена током разговора посланика Ивековића са опуномоћеним министром Зопијем 18. децембра 1947, Ивековић је рекао да до тог дана Италија није предала ни једног ратног злочинца нити издајника Југославији и да италијанска влада по том питању не показује ни мало добре воље.⁸⁹ Као доказ за то навео је ноту којом је италијанска влада обавестила да ће питање изручења ратних злочинаца решавати италијански судови. Подсетио је Зопија да је југословенска влада нотом саопштила италијанској влади да је такав став у супротности са одредбама Уговора о миру са Италијом и да га никада неће прихватити. Зопи је рекао да ни италијанска влада неће одустати од свог става и додао да је тај свој став италијанска влада саопштила и влади СССР-а, али да они ништа нису одговорили, већ је протествовала само југословенска влада. Ивековић је у забелешци са овог разговора у загради написао да је совјетски амбасадор у Риму упознат са овим југословенским ставом и да је са њим у потпуности био сагласан. У току даљег разговара Ивековић је интервенисао у циљу да италијанска влада испуни обећање, које је и нотом потврдила, да ће ухапсити двадесетак ратних злочинаца југословенских држављана који су се спремали да из Италије побегну у Аргентину. Навео је да италијанска влада даје обећања, али да до тог дана није извршено ниједно превентивно хапшење „југословенских издајника“. Зопи се извињавао и рекао је да је он са своје стране предузео све да се хапшења изврше, те да је то одговорност министарства унутрашњих послова. Ивековић је покренуо питање италијанских ратних злочинаца које Југославија тражи од Италије. С обзиром на то да су ноте са захтевом за хапшење Орланда и Мараце биле послате истог дана када је вођен овај разговор, Зопи их није видео, али је, како наводи Ивековић, био видно изненађен због таквог захтева. Није хтео да дâ било какву изјаву,

⁸⁸ ДА МСП, ПА, 1947, 55, 420674.

⁸⁹ ДА МСП, ПА, 1947, 49, 426603.

рекавши да су таква питања у надлежности италијанске владе. Додао је да ће југословенско тражење Орланда, Мараца и других изазвати бурне коментаре у италијанској и међународној јавности. Ивековић је нагласио да југословенска влада сматра ово питање врло важним за односе са Италијом.

Током разговора са генералним директором Економског одељења Министарства иностраних послова Грацијем (Grazi), 5. јануара 1948. године, посланик Ивековић је рекао да питање ратних злочинаца треба да буде повезано са питањем риболова, као и да сва друга питања треба да буду решавана заједно, што је италијанска влада начелно прихватила.⁹⁰ Ивековић је поменуо неколико случајева „југословенских издајника“ чије је изручење југословенска влада тражила, а које италијанска влада и даље не жели да ухапси, већ им омогућава да напусте Италију. Генерални секретар италијанског Министарства иностраних послова Францони (Francesco Franzoni) рекао је Ивековићу, 13. јануара 1948, да су питања ратних злочинаца и издајница које југословенска влада тражи од Италије веома тешка и да он лично не види како би се могла решити на задовољавајући начин када влада ФНРЈ тражи чак и високе функционере италијанских министарстава.⁹¹ Навео је да је ситуација у том тренутку била другачија у односу на ситуацију непосредно након Другог светског рата и да неке ствари треба заборавити у интересу мира, у интересу стварања добрих односа, у интересу стварања поверења. Ивековић је рекао да је питање ратних злочинаца принципијелно питање коме влада ФНРЈ посвећује пуну пажњу и да она жели управо у интересу мира и у интересу стварања добрих односа да реши то питање у оквиру међународних прописа и обавеза које је на себе преузела и Италија потписивањем Уговора о миру. На састанку са Ивековићем, 14. јануара 1948, Сфорца је у вези са питањем ратних злочинаца и издајника поновио аргументе које је Ивековићу дан раније саопштио Францони.⁹² Рекао је да јавно мњење Италије не допушта да се то питање реши на начин како захтева влада ФНРЈ. Додао је да намерава у најскорије време да о томе дâ једну изјаву и да се нада да ће се тиме ствари поставити на задовољавајући начин.

Током разговора са Сфорцом, 25. маја 1948, Ивековић је покренуо низ питања о односима између две земље након образовања нове италијанске владе и тражио хитно изручење неких ратних злочинаца на

⁹⁰ ДА МСП, ПА, 1948, 65, 4763.

⁹¹ ДА МСП, ПА, 1948, 65, 41463.

⁹² Исто.

челу са „ушастим кољачем“ Бранком Рукавином, који се у том тренутку налазио у затвору.⁹³ Сфорца је све забележио и обећао да ће се одмах за сва питања лично заинтересовати. Поред других тема о којима је 24. септембра 1948, током прве званичне посете, разговарао са новим шефом Политичког одељења Министарства иностраних послова Гвидотијем (Guidotti), посланик Ивековић је покренуо и питање изручења ратног злочинца Бранка Рукавине.⁹⁴ Као и током последњег разговора са генералним секретаром Зопијем, Ивековић је и од Гвидотија тражио да се поступак убрза, јер је југословенска влада доставила сву потребну документацију и одлуку југословенске комисије за ратне злочине. Гвидоти је одговорио да је југословенски захтев проследио италијанском Министарству правде са пропратним дописом у којем је наведено мишљење италијанског Министарства иностраних послова да постоји довољан доказ за одлуку надлежног италијанског суда, који треба да одлучи о предаји. Рекао је да је за њега лично предмет потпуно јасан и да овог ноторног злочинца безусловно треба предати Југославији. Додао је да лично прати овај предмет и да ће се даље интересовати за развој догађаја. Ивековић је о изручењу Бранка Рукавине разговарао са Зопијем 6. децембра 1948. године, када га је подсетио на његово обећање да ће учинити све да Рукавина буде изручен Југославији.⁹⁵ Зопи је био изненађен да ово питање није већ решено и рекао да је повољно мишљење за изручење Рукавине дао и државни подсекретар у Министарству унутрашњих послова Акиле Мараца, чије изручење Југославија такође тражи. Обећао је да ће одмах сазнати где се налази предмет Рукавине и да ће известити Ивековића.

Однос италијанске владе према ратној прошлости

С обзиром на чињеницу да је била немоћна у настојању да издејствује изручење италијанских грађана осумњичених за ратне злочине у Југославији, југословенска влада је са негодовањем прихватала вести о додели разних одликовања италијанским јединицама, ратним заставама и појединцима за заслуге током Другог светског рата. Ивековић је 5. априла 1948. обавестио Министарство иностраних послова да је претходног дана у Риму одржана војничка и карабињерска парада поводом обнављања, како је навео, „злогласне Орландове дивизије“ „Гранатиери ди Сардења“.⁹⁶ Навео је да су

⁹³ ДА МСП, ПА, 1948, 63, 413998.

⁹⁴ ДА МСП, ПА, 1948, 65, 425912.

⁹⁵ ДА МСП, ПА, 1948, 65, 430726.

⁹⁶ ДА МСП, ПА, 1948, 75, 49152.

дефиле примили министар војске и генерални секретар министарства војске Орландо, да је то прва послератна војничка парада која је требало да покаже обнову италијанске војске и наоружања, као и војничку и полицијску снагу режима уочи избора. Ивековић је 30. јуна 1948. обавестио Министарство иностраних послова да је за 5. јул 1948. заказана свечаност на којој ће, у присуству представника владе, парламента и дипломатског кора, председник италијанске републике доделити одликовања неким батаљонима Финансијске страже (Guarda di Finanza).⁹⁷ Навео је да у позивници генерала Палигре (Palligra) стоји да ће одликовања бити додељена за учешће у рату у Албанији и Еритреји 1940–1945. године. Ивековић је подсетио да је раније јавио о једној сличној паради. Посебно је напоменуо да КПИ ниједном није осудила „ове глорификације освајачког рата“, да је сам лидер италијанских комуниста Тољати (Palmiro Togliatti) присуствовао паради 2. јуна, када је неки официр добио одликовање за подвиге у рату 1942. године.⁹⁸

Италијански посланик Мартино дошао је 10. јула 1948. у Министарство иностраних послова и Брилеју упутио протест због чланка „Постицање на убиства и пљачку“, који је објавио лист *Борба* у броју од 6. јула.⁹⁹ Чланак је написан поводом доделе одликовања заставима разних италијанских војних јединица које су се бориле на простору Југославије, Украјине и Русије и у њему се наводи да је ту у питању храброст берсаљера, алпинаца и црних кошуља који су „храбро“ убијали невино становништво, а бежали главом без обзира испред бораца Црвене армије и Народноослободилачке војске. Мартино је у протесту нагласио да не може да прихвати да се вређа италијански војник, који ништа није крив и који је само слушао своје старешине. Брилеј се оправдавао тиме да није читао чланак, да ће Мартиноу упутити одговор након што прочита чланак, али да југословенска влада заступа схватање да је неприхватљиво вређање „другог народа па и италијанског народа“. Мартино је рекао да о садржини чланка није обавестио своју владу, а да уколико добије инструкцију да протестује, да ће одговорити да је већ лично интервенисао и да је писање *Борбе* осуђено од југословенског Министарства иностраних послова. Међутим, Брилеј је нагласио Мартину да ће добити одговор након што у Министарству прочитају чланак и додао да треба имати у виду и то да је југословенска влада узалудно тражила изручење ратних злочинаца, „који су без сумње одговорни за

⁹⁷ ДА МСП, ПА, 1948, 75, 417883.

⁹⁸ Исто.

⁹⁹ ДА МСП, ПА, 1948, 65, 428948.

злочине о којима је реч у чланку“. Martino је одговорио да су то врло осетљиве ствари и да је он сам био повређен коминикеом Информбироа, с обзиром на то да лично познаје хероизам југословенских партизана.

Југословенско посланство у Риму упутило је италијанском Министарству иностраних послова протестну ноту због тога што је 18. октобра председник Републике Италије Луиђи Еинауди (Luigi Einaudi) доделио одликовања „Ал валор милитаре“ („Al valor militare“) неким јединицама италијанске полиције за ратна дела почињена у рату 1941–1943. на подручју Југославије.¹⁰⁰ Свечаности су присуствовали председник Сената Иваное Бономи (Ivanoe Bonomi), потпредседник парламента Фускини (Fuschini), министар иностраних послова Сфорца, министар унутрашњих послова Шелба (Mario Scelba),¹⁰¹ министар народне одбране Паћарди (Randolfo Pacciardi), министар јавних радова Тупини (Turini), државни подсекретар Министарства унутрашњих послова Мараца. Били су присутни и представници карабињера, страни војни аташеи. У ноти се скреће пажња на чињеницу да су у последње време у неколико наврата додељена одликовања Републике Италије јединицама и појединим припадницима италијанских оружаних снага за учествовање у рату против антихитлеровске коалиције и против Југославије. Указује се да такво награђивање не само да вређа народе Југославије, него представља и подстицај за обнову агресивних и фашистичких тенденција у Италији, „што се противи слову и духу Уговора о миру чије је обавезе на себе Италија преузела“. У ноти се даље наводи да имајући у виду наведене чињенице, посланство у име владе ФНРЈ улаже влади Републике Италије најформалнији протест против додељивања одликовања „Ал валор милитаре“ „елементима италијанске војске и полиције који су се на тако окрутан начин огрешили о животна права и интересе народа Југославије учествујући у ратним операцијама“. Ивековић је 29. јануара 1948. обавестио да су скоро сви листови, осим комунистичких и социјалистичких, објавили вест Танјуга о југословенској протестној ноти италијанској влади поводом одликовања полицијских батаљона, а да коментара још увек нема.¹⁰² Ивековић је 13. новембра 1948. обавестио Министарство иностраних послова да је италијанска влада нотом од 9. новембра одговорила на ноту југословенске владе.¹⁰³ У ноти се наводи да ита-

¹⁰⁰ ДА МСП, ПА, 1948, 75, 427894.

¹⁰¹ Шелба је био премијер од 10. фебруара 1954. до 22. јуна 1955. године.

¹⁰² ДА МСП, ПА, 1948, 75, 427894.

¹⁰³ ДА МСП, ПА, 1948, 75, 429161.

лијанско Министарство иностраних послова не може да прихвати протест југословенске владе заснован на вредновању које италијанска влада не може никако прихватити. Опште је мишљење да је дужност војника сваке војске да верно, без дискусије, извршава борбена наређења претпостављених. Даље се говори о верности, традицији и пожртвовању. У вези са делом у југословенској ноти у коме се наводи да су одликовања супротна Уговору о миру, у ноти се подсећа да је италијанска влада осудила сваку политику и акт агресије, те да додељивање ових одликовања представља начин „ликвидације болне прошлости“. Ивековић наглашава да нота не садржи уобичајене закључне комплименте. Поповић је 17. новембра 1948. послао посланству инструкцију да италијанском министарству иностраних послова упуту ноту у којој ће навести да је југословенска влада са изненађењем примила одговор италијанске владе на југословенску протестну ноту.¹⁰⁴ Даље се наводи да југословенска влада сматра да је награђивање и одликовање оних који су својим учешћем у агресивном рату извршили небројане злочине у Југославији несхватљив начин „ликвидације болне прошлости“ о којој је реч у италијанској ноти. Наводи се да објашњења која је дала италијанска влада, заправо не могу да буду схваћена другачије него као санкционисање и величање „срамне агресије фашистичке Италије против Југославије“. Уз истицање да је овакав став италијанске владе у противности са Уговором о миру, у ноти се наводи да Југославија у целисти одбија наводе дате у одговору италијанске владе и остаје при протесту израженом у ноти југословенског посланства од 27. октобра 1948. године. Југословенско посланство у Риму предало је ноту са овим садржајем 19. новембра 1948. и копију текста ноте доставило Министарству 25. новембра.¹⁰⁵ Нотом од 1. децембра 1948. италијанско Министарство одбило је ову ноту, „како по форми тако и по суштини“.¹⁰⁶

Ивековић је 20. октобра 1948. обавестио Министарство иностраних послова да је претходног дана одржана свечаност предаје одликовања од стране председника Републике Италије полицијским одредима за „херојска дела“ почињена 1941–1943. године у Црној Гори и Хрватској и да то представља нови скандал који показује „систематско развијање милитаристичког и фашистичког духа у италијанској војсци и полицији“.¹⁰⁷ Даље је навео да су преко Тан-

¹⁰⁴ Исто.

¹⁰⁵ ДА МСП, ПА, 1948, 75, 429916.

¹⁰⁶ ДА МСП, ПА, 1948, 75, 431572.

¹⁰⁷ ДА МСП, ПА, 1948, 75, 427012.

југа пренети детаљи церемоније. Подсетио је да су последњих месеци одржаване сличне церемоније и да је совјетска влада уложила протестну ноту. Ивековић је навео да ће истог дана разговарати са Сфорцом и предложио да искористи ту прилику и усмено протестује. Додао је и да сматра да би требало предати протестну ноту. Поповић је 21. октобра 1948. одговорио Ивековићу рекавши да треба да уложи протест.¹⁰⁸ Међутим, Ивековић је телеграмом од 4. новембра 1948. обавестио Министарство да информација коју је послао у телеграму од 20. октобра није тачна и да су одликовања подељена за борбу против Немаца.¹⁰⁹ Обавестио је да је маршал Месе (Messe) смењен са места шефа Одељења за унапређења и додељивање одликовања и пензионисан. Ивековић је навео своју претпоставку да није искључено да је Месе смењен у вези са протестним нотама југословенске и совјетске владе, јер министар војни Паћарди покушава да „републиканизира своје министарство“.

Ивековић је 2. новембра 1948. обавестио Министарство иностраних послова да се у част 30. годишњице победе код Виторија Венета (Vittorio Veneto) 4. новембра припрема велика војничка парада и да ће председник италијанске републике поделити још једну серију одликовања за учествовање у рату против СССР-а и Југославије.¹¹⁰ Ивековић констатује да то значи да се италијанска влада не обазире на протестне ноте Југославије и СССР-а. Питање изручења италијанских држављана осуђених за ратне злочине у Југославији остало је отворено и наредних година. Током разговора са Мартином, 24. маја 1951. године, помоћник министра Матес је рекао да би југословенска влада могла да захтева изручење великог броја ратних злочинаца који живе на слободи у Италији и чак имају функције у јавном животу, али да она то не чини због одржавања добросуседских односа.¹¹¹

Југославији је био изручен 121 ратни злочинац из Другог светског рата, којима је суђено пред југословенским судовима. Међу овим ратним злочинцима било је 115 Немаца и Аустријанаца, али ниједан Италијан.¹¹² Иако су током Другог светског рата савезничке владе биле јединствене у ставу да ратни злочинци за почињене злочине морају сносити одговорност у земљама у којима су их извршили, англоамеричке војне власти нису предале Југославији ниједног италијанског ратног злочинца.

¹⁰⁸ Исто.

¹⁰⁹ ДА МСП, ПА, 1948, 75, 428547.

¹¹⁰ ДА МСП, ПА, 1948, 75, 428350.

¹¹¹ Архив Југославије, фонд 836, (КМЈ), I-3-b/347.

¹¹² В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, стр. 166.

Закључак

Питање изручења лица оптужених за ратне злочине представља једно од многобројних питања која су оптерећивала југословенско-италијанске билатералне односе након Другог светског рата. Италијанска влада је одбијала да прихвати оптужбе на рачун својих грађана за почињена кривична дела током Другог светског рата, док је бројна питања у билатералним односима са Југославијом настојала да решава њиховим међусобним условљавањем. Значајну улогу у решавању питања изручења ратних злочинаца из Италије имале су савезничке војне власти у Италији. Због свог одбијања да успостави дипломатске односе са Италијом, југословенска влада је до краја 1946. године била приморана да своје интересе остварује преко англоамеричких војних представника у Италији. Међутим, савезничке власти благонаклоно су гледале на њихово спасавање и пребацивање из Италије у Шпанију, Северну и Јужну Америку. Податак о томе да Југославији није изручен ниједан Италијан оптужен за ратне злочине указује на неуспешност југословенске дипломатије, али и о сложеним међународним околностима.

Major Dr. Miljan Milkić

Research Assistant

Institute for Strategic Research, Belgrade

YUGOSLAVIA'S RELATIONS WITH ITALY IN THE CONTEXT OF EXTRADITION OF WAR CRIMINALS AFTER THE WORLD WAR II

(Summary)

The issue of extradition of persons indicted for war crimes is one of the many issues that burdened the Yugoslav-Italian bilateral relations after the Second World War. The Italian government refused to accept the charges against its citizens for crimes committed during World War II, while seeking to resolve many issues in bilateral relations with Yugoslavia by their mutual conditioning. Allied military authorities in Italy played an important role in resolving the issue of extradition of war criminals from Italy. For refusing to establish diplomatic relations with Italy, the Yugoslav government was forced

to exercise their rights through Anglo-American military representatives in Italy by the end of 1946. However, the Allied governments were sympathetic to their rescue and transfer from Italy to Spain, North and South America. The fact that not a single Italian accused of war crimes was extradited to Yugoslavia points to the failure of the Yugoslav diplomacy, but also to the complex international circumstances.

Прилози и истраживања

УДК 355.48(497.11)"1916"(093.2) ;
355.48-058.65(498.8)"1916"(093.2)

Др Никола Б. Поповић

Дописни члан Академије наука и умјетности

Републике Српске – Бања Лука

E-mail: nikola.popovic@mail.ru

ГУБИЦИ 1. СРПСКЕ ДОБРОВОЉАЧКЕ ДИВИЗИЈЕ У БОРБЕНИМ ОПЕРАЦИЈАМА У ДОБРУЦИ 1916. ГОДИНЕ*

АПСТРАКТ: Прва српска добровољачка дивизија, у саставу 47. руског корпуса, а у садејству са румунском војском, учествовала је у борбеним операцијама у Добруци против здружених оружаних снага Немачке и Бугарске од краја августа до почетка новембра 1916. године. На основу прворазредних извора утврђено је да је добровољачка дивизија у свом саставу имала 19.012 људи, а губици (погинули, рањени, нестали) су износили 10.254 човека (погинулих 748, рањених 8.300, несталих 1.206).

Кључне речи: српска војска, руска војска, румунска војска, бугарска војска, Добруца, погинули, рањени, нестали.

Добровољачки покрет Срба, Југословена у Русији у својој почетној фази био је самоникао, самосталан, али није могао да се самоорганизује и самостално наступи било као политички или војни субјект. Тај организациони део посла, на молбе добровољаца (потенцијалних), обавиле су српска и руска влада, политичке и војне власти.

* Рад написан је на основу прворазредних извора, оригиналних докумената и сви су објављени у зборнику документа: *Југословенски добровољци у Русији 1914–1918* (приредио др Никола Б. Поповић), изд. Удружење добровољац, Београд, 1977.

Једна од најранијих вести о добровољцима, али веома карактеристична и сликовита, потиче од др Мирослава Спалајковића, српског посланика на двору Романових у Петрограду. Она гласи: „Многи Срби из Босне и других крајева Аустро-Угарске, војници које су Руси заробили, моле ме да издејствујем да се упуте у Србију. Пре него бих ма шта предузео молим за упутства.“ Телеграм (бр. 521) носи датум 16. новембар 1914. године (по стл. к).¹ Наредних дана покренуто питање нашло је на позитиван пријем код меродавних руских власти те је Спалајковић могао (21. децембра) да јави: „У вези мога телеграма бр. 521 Велики Кнез одобрио је да се пусте заробљеници из српских земаља Аустро-Угарске. Ако желите употребити их за борбу јавите ми, те да учиним даље кораке“.

Даљи кораци били су: до 10. октобра 1915. године (до ступања Бугарске у рат против Србије) у Србију, Дунавом, превезено је око 3.500 добровољаца из Одесе, а потом се прешло на организовање војних јединица; прва јединица била је стражарска чета, а завршено је стварањем корпуса. Официрски кадар обезбедила је српска Врховна команда.

По наредби врховног команданта српске војске регента Александра, од 11. фебруара 1916. године, пуковник Стеван Хаџић је са групом официра дошао у Одесу 10. априла 1916. године. Наредбом бр. 19, 16. априла саопштио је: „Од досадашњег команданта Српског добровољачког одреда примио сам команду над до сада формираних 1, 2, и 3. пешадијским пуком. Под данашњим, у име Бога почиње дејствовати, Српска добровољачка дивизија“.

С. Хаџић, елитни српски официр, Београђанин, овако је видео добровољце: „Војници ове дивизије сви су Срби, са врло незнатним изузетком. Као војнички материјал врло су добри, Босанци су најбољи. Они су засад у већини. Но да се овако повољан војнички материјал и обучи у најпотребнијој мери, потребно је да бар још 7–8 недеља прођу у интензивној настави“.

Ово је Хаџић написао 2. маја (писмо Н. Пашићу, председнику српске владе), а 14. јула, вероватно после двомесечне обуке, био је још задовољнији. Тако знамо да је стекао утисак да је „занствена спрема код војника добра... да војници чине утисак да ће за најкраће време бити потпуно способни за све борбене задатке“.

Одлуком руске врховне команде (популарно Ставка) 1. српска добровољачка дивизија укључена је у руски 47. корпус руског југозападног фронта, те је командант фронта 16. јула наредио да се дивизија до 21. јула транспортује на фронт Рени–Исмаил. Месец дана

¹ Сви датуми су по старом календару, онако како су написани у оригиналним документима и наведеном зборнику докумената.

касније (15. августа) дивизија је почела превозење из Ренија на фронт у Добруци.

Ватрено крштење, први дан борбених операција у Добруци, дивизија је имала 24. и 24. августа код Добрича, у саставу источне групе 3. румунске армије, а против здружених бугарско-немачких трупа, којима је командовао чувени немачки генерал Макензен. Већ 28. августа командант С. Хаџић известио је команданта Српског добровољачког корпуса генерала Михаила Живковића о губицима поверене му дивизије: губици 1. бригаде око 18 официра – 1.200 војника, губици 2. бригаде – рањен командант 2. бригаде, командант 1. батаљона 4. пука и још 10 официра, погинула 2 официра и 46 војника, рањено 814 војника. Саопштивши ове податке, С. Хаџић је тражио попуњу официра и 2.000 војника „како би се дивизија одржала у бојној способности за даље операције“.

Под утиском ових губитака С. Хаџић је, с дозом благог оправдавања, М. Живковићу саопштавао и следеће: „Овом приликом подвлачим: да је од свих трију дивизија (19. румунска и 61. руска и 1. српска) само 1. српска дивизија напредовала и заузела терен, док су се друге дивизије бориле у месту“. И даље: „Данас ми је командант корпуса лично саопштио благодарност рускога цара на храбром држању дивизије“.

После завршене прве фазе борбених операција у Добруци, командант С. Хаџић обавестио је престолонаследника Александра да је 1. српска добровољачка дивизија у борбама 24, 25. и 31. августа, 1, 3, 4, 5, 6, 7. и 8. септембра највише допринела да операције у Добруци добију повољан обрт за будућу офанзиву добруџанске војске. Том приликом саопштио је и губитке: официра рањених 27, погинулих 20 и рањених, погинулих и несталих редова и подофицира 4.965. Додао је да је 8. септембра добио попуњу 6 официра и 2.000 војника.

Нова фаза борбених операција 1. српске добровољачке дивизије збила се од 19. до 23. септембра, у садејству са 61. руском и 19. румунском дивизијом. Операције су се одвијале на територији: село Енџе Махале – Меџидија – Амзача. Губици су били огромни (квалификација генерала М. Живковића), судећи по размерама попуне коју је тражио С. Хаџић – 163 официра и 6.000 војника.

Командант С. Хаџић (штаб дивизије) сачинио је преглед губитака од 25. августа до 16. октобра 1916. године. Документ носи датум 28. октобар. Изгледа овако:

УДК 355.48(497.11)"1916"(093.2) ;
355.48-058.65(498.8)"1916"(093.2)

Др Никола Б. Поповић

Дописни члан Академије наука и умјетности

Републике Српске – Бања Лука

E-mail: nikola.popovic@mail.ru

ГУБИЦИ 1. СРПСКЕ ДОБРОВОЉАЧКЕ ДИВИЗИЈЕ У БОРБЕНИМ ОПЕРАЦИЈАМА У ДОБРУЦИ 1916. ГОДИНЕ*

АПСТРАКТ: Прва српска добровољачка дивизија, у саставу 47. руског корпуса, а у садејству са румунском војском, учествовала је у борбеним операцијама у Добруци против здружених оружаних снага Немачке и Бугарске од краја августа до почетка новембра 1916. године. На основу прворазредних извора утврђено је да је добровољачка дивизија у свом саставу имала 19.012 људи, а губици (погинули, рањени, нестали) су износили 10.254 човека (погинулих 748, рањених 8.300, несталих 1.206).

Кључне речи: српска војска, руска војска, румунска војска, бугарска војска, Добруца, погинули, рањени, нестали.

Добровољачки покрет Срба, Југословена у Русији у својој почетној фази био је самоникао, самосталан, али није могао да се самоорганизује и самостално наступи било као политички или војни субјект. Тај организациони део посла, на молбе добровољаца (потенцијалних), обавиле су српска и руска влада, политичке и војне власти.

* Рад написан је на основу прворазредних извора, оригиналних докумената и сви су објављени у зборнику документа: *Југословенски добровољци у Русији 1914–1918* (приредио др Никола Б. Поповић), изд. Удружење добровољац, Београд, 1977.

Енџе Махале – Искача – 5. новембар – 16. октобар

2	102	Свега
36	595	1.567
<u>1</u>	<u>831</u>	
39	1.528	

Укупно губитака

Официра		Војника		Свега
Погинуло	35	Погинуло	684	9.227
Рањено	195	Рањено	6.048	
Нестало	<u>1</u>	Нестало	<u>2.264</u>	
	231		8.996	

Саопштавајући податке о губицима, командант пуковник С. Хаџић навео је узроке толиког броја избачених из строја. Најкраће речено, без образложења, узроци су: „(1) непријатељ у живој снази вазда био јачи, (2) нисмо имали резерве, (3) тукли нас надмоћнијом артилеријом, (4) наша артилерија слаба, (5) непријатељ користио аеростате и аероплане, (6) имао светлеће ракете, (7) бацали летке“.

Према извештају пуковника Андоновића, српског војног изасланика у румунској Врховној команди, 1. српска добровољачка дивизија учествовала је у бојевима 34 дана, а губици су били око 53% избачених из строја. Истовремено је саопштавано да су губици 61. руске дивизије и 10. и 19. румунске дивизије били 70%, а 114. руске дивизије 90% избачених из строја.

Извори су сагласни да се 1. српска добровољачка дивизија у Добруџи борила храбро, самопрегорно, лавовски.

Сви наведени подаци о губицима 1. српске добровољачке дивизије потичу од њеног команданта, пуковника С. Хаџића. Саопштавао их је у току борбених операција, по службеној дужности, али и као образложење за попуну дивизије. Да ли је командант, можда, преувеличавао или умањивао губитке? Нема основа ни за једну претпоставку јер никако му у прилог није могло ићи страдање, избацивање из строја великог или превеликог броја војника, а смањивање

вањем губитака слабио би молбу за попуну, а као амбициозном официру (оптуживали су га да жуди за генералским чином) у првом плану му је био успех на фронту.

У разматрању јачине и губитака 1. српске добровољачке дивизије, ваља знати да је она у Добруцу кренула са 15.988 и да је добила попуну 2.400 људи. Када се у Исмаилу спремао за превоз у унутрашњост Русије, 18. новембра 1916. године, дивизија је имала 418 официра и 10.735 војника. Укупно 11.153.

У Вознесенску, 28. фебруара 1917. године, бројно стање 1. српске добровољачке дивизије било је следеће:

Официра	386
Санит. официра	28
Војн. чиновника	29
Подофицира	948
Каплара и редова	13.455
Укупно:	14.846

У време борбених операција у Добруци генерал Војин Максимовић био је начелник штаба 1. српске добровољачке дивизије, у чину мајора. Двадесет година касније, 19. септембра 1936. године (н. к.), приликом обележавања 20-годишњице ових борби, у Официрском дому у Београду одржао је предавање у коме је саопштио своја сазнања о губицима дивизије у борбеним дејствима у Добруци.

Тако је, по В. Максимовићу:

Официра – рањено 42, нестало 203

Подофицира и војника – погинуло 718, рањено 6.047, нестало 1.321

Свега: официра 245, подофицира и војника 8.086.

У процентима око 50 одсто. У компетентност и обавештеност генерала В. Максимовића не можемо сумњати, али с обзиром на то да је говорио на пригодној свечаности, могуће је да је извршио благо умањење људских жртава.

Истовремено, генерал В. Максимовић је навео да су непријатељски губици у Добруци били око 14.800 избачених из строја. Као успех операција у Добруци истакао је да је непријатељ морао да са Солунског фронта повуче 4 бугарске пешадијске, 1 коњичку, 2 турске и 1 немачку дивизију.

Губицима 1. српске добровољачке дивизије у борбеним дејствима у Добруци бавио се и пуковник Младен Лукићевић, главни администратор у корпусу у Одеси.² Он је то радио вероватно по службеној дужности. Своје резултате саопштио је 1. септембра 1917. године. Дакле, имао је довољно времена за непристрасно изучавање.

По М. Лукићевићу, укупно бројно стање дивизије са попунама од 7. септембра до 26. октобра, било је следеће:

Официра	555
Подофицира и војника	18.457
Свега:	19.012

Губици:

Официра	
Погинуло	42
Рањено	300
Нестало	–
Свега:	342

Подофицира и војника

Погинуло	706
Рањено	8.000
Нестало	1.206
Свега:	9.912

Укупно (пог. нест. рањ.) официра и војника 10.254.

Дакле, по мишљењима три меродавне личности, али саопштеним у различито време, губици су различити (8.086 : 10.254). Ипак, разлика се може разумети имајући у виду време прикупљања података. Чини се да је М. Лукићевићев извештај најприближнији стварним губицима 1. српске добровољачке дивизије у борбеним операцијама у Добруци, октобра 1916. године.

² М. Лукићевићеву табелу о губицима и националном саставу добровољаца објавио је: Александар С. Јовановић, *Узроци великих губитака 1. Српске добровољачке дивизије у Добруци 1916, у: Добровољци у ослободилачким ратовима Срба и Црногораца*. Зборник радова са научног скупа одржаног у Кикинди 11. и 12. априла 1996, Институт за савремену историју, Београд, 1996, стр. 125–134.

Dr. Nikola B. Popović
Associate member of Academy of Sciences and Arts
Republic of Srpska – Banja Luka

CASUALTIES OF THE SERBIAN VOLUNTEER DIVISION IN COMBAT OPERATIONS IN DOBRUDJA IN 1916

(Summary)

First Serbian Volunteer Division, part of 47th Russian Corps, in conjunction with the Romanian Army, has participated in combat operations in Dobrudja against joint armed forces of Germany and Bulgaria from the end of August to early November 1916. On the basis of the first-rate sources it was revealed that the volunteer Division consisted of 19 012 men, and the losses (killed, wounded, missing) were 10 254 (killed 748, wounded 8 300, missing 1206).

УДК 94(497.113 Сомбор)"1918" ;
323.1(497.113)"1918"

Др Саша Марковић

ПЕДАГОШКИ ФАКУЛТЕТ, СОМБОР

E-mail: milnik.markovic@gmail.com

СОМБОР ТОКОМ ВОЈНО-ПОЛИТИЧКИХ ПРЕВИРАЊА 1918. ГОДИНЕ¹

АПСТРАКТ: Након пробоја Солунског фронта, ослобађања територије Краљевине Србије и појављивања антантине коалиције, у којој је замахом ентузијама уместо бројем предњачила српска војска, на границама Аустроугарске монархије ситуација је постала крајње сложена. Војни слом био је очигледан, а њему је допринела и све учесталија појава дезертера и њихов неконтролисани поход, те пљачка која га је пратила. У таквој ситуацији становништво Војводине (Баната, Бачке и Барање) окренуло се било каквом наговештају стабилизације и политике сигурности. Појавила су се два национално дивергентна покрета, која су покушала да реше ситуацију у своју корист. Један је предвођен новом владом Мађарске, са Михаљом Карољијем на челу. Његова намера била је да након признања војног слома, под патронатом Антанте, а уз помоћ мађарског и немачког становништва, среди цивилне и административне прилике у Војводини и сачува је у саставу нове Мађарске. Други покрет спонтано и организационо одговорно стварали су Срби, уз помоћ других словенских народа Војводине, пре свих Буњеваца и Словака. Ослоњцем на војску

¹ Овај текст настао је као резултат рада на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, број 47024, „Друштвени односи Срба и Хрвата, национални идентитет и мањинска права са аспекта европских интеграција“.

Краљевине Србије, они су стварали Народне одборе. Становници Сомбора и околине у тим данима, октобра и новембра 1918. године, такође су се суочавали са крајње напетом војно-политичком ситуацијом, али и показали националну посвећеност и политичку зрелост.

Кључне речи: Сомбор, Срби, Војводина, уједињење, Мађарска.

Октобар 1918. године на територији Аустроугарске монархије био је време тектонских друштвених поремећаја, чија ће последица бити трајни нестанак овог царства. Војводина, под којом су се тада подразумевале области Банат, Бачка и Барања, био је простор који је доживљавао деструкцију монархије у целини, али и простор који се у новонасталој ситуацији суочавао са сопственим специфичним проблемима. Ригидна Угарска политика налазила се пред потпуним фијаском. У тој катаклизми искључивог државног пројекта, рађала се нада националног остварења немађара, преваходно Срба.

Политички, али и шири друштвени положај словенских народа у Војводини пред почетак Првог светског рата био је обележен потпуном дискриминацијом. Иако је вишенационална демографска структура становништва Угарске условљавала демократизацију друштва као *conditio sine qua non* њеног опстанка, становништво Угарске било је готово подељено по односу броја мађарског и немађарског живља. У другој половини XIX века и почетком XX века постојала је тенденција пораста броја Мађара, а смањења броја становника других народности.² У таквој структури, крхка мађарска већина ослањала се на асимилаторску националну политику. Проблем мађаризације становништва, пре свих Срба, али и осталих не-

² „Државни пописи становништва (редовно спровођени од 1869. сваке десете године) тек су од 1880. бележили националну припадност. На основу упоређења пописа из 1851. (који је такође бележио националну припадност), може се закључити да је број Мађара у Мађарској (без Хрватске) у односу на укупно становништво од 11.609.000, био око 40%, док је њихов проценат по попису из 1880. износио 46,7% (од свеукупног становништва од 13.749.603), док је њихов проценат 1900. по попису износио 51,4% (од 16.838.255), а 1910. по последњем попису пред Први светски рат удео Мађара у целокупном становништву Мађарске износио је 54,5% (18.264.533)... У посматраном раздобљу (1880–1910) број Мађара је порастао за око 34%, док је припадника народности у просеку порастао за 17%...“ Број Срба, у односу на целокупно становништво износио је 3,1%. *Magyarország története, VI, 1148–1152; Magyarország története, VII, 414; Magyarország története, VII/1, 414.* Цитирано према: Тибор Пал, *Мађарско политичко јавно мњење и српско питање на Балкану 1903–1914*, докторска дисертација, Филозофски факултет, Нови Сад, 2010, стр. 79 и 80.

мађара, постао је основни изазов политичкој елити.³ Демографска слика Војводине у овом периоду рефлектовала је ситуацију на државном нивоу, али је имала и специфичност концентрисане српске популације.⁴ Осим Срба, у Војводини су живели и Словаци, Буњевци, Хрвати,⁵ Румуни, Словаци, Русини и др⁶

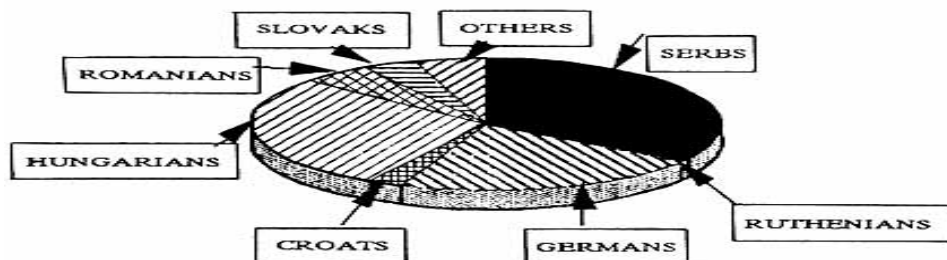
Одлука мађарске политичке елите да свој стратешки став за-
снива на хегемонском национализму била је, изузев код малобројних
интелектуалних дисидената и понеких неартикулисаних политич-
ких група, консензусалног карактера. Последица тога била је стра-
начка искључивост и нарастајући национални антагонизам. Таква
ситуација легализована је кроз законску регулативу и њен ослонац
био је режим и његов репресивни апарат. Истовремено, Угарска се
трудила да прикрије стварно стање и Европи прикаже своју одлуч-

³ „Мађарски државници, на челу са Апоњијем, веровали су да ће се на основу овога школског закона све националне мањине Угарске у времену од 40 година потпуно помађарити.“ Димитрије Кириловић, *Помађаривање у бившој Угарској*, Нови Сад, 1935, стр. 58.

⁴ Vladimir Đurić, Slobodan Ćurčić, Saša Kicošev, The Ethnic Structure of the Population in Vojvodina, The ethnic structure of the population before World War I will be illustrated by the 1910 census data. This census registered only seven nationalities which presented 95.2% of the province population. Particularly predominant were: the Serbs (33.8%), Hungarians (28.1%), and Germans (21.4%); <http://www.rastko.rs/istorija/srbi-balkan/djuric-curcic-kicosev-vojvodina.html>.

⁵ У бројним историографским радовима, често по аутоматизму долази до идентификације Буњеваца и Хрвата. Иако је пред распад Аустроугарске монархије постојала и таква политичка тенденција, она није била једина. Поред ње постојао је и концепт аутохтоног идентитета и српског порекла. Опширније: Саша Марковић, „Буњевци у Аустро-Угарској монархији“, *Право и Политика*, број 2, Нови Сад, 2011.

⁶ <http://www.rastko.rs/istorija/srbi-balkan/djuric-curcic-kicosev-vojvodina.html>.

У време присаједињења Краљевини Србији, Војводина је имала 1.365.596 становника – Срба и Хрвата (односно Буњеваца и банатских Хрвата по тадањем начину изјашњавања – примедба С. М.) било је 502.415 (36,8%), Мађара 376.107 (27,7%), Немца 316.107 (23,1%)... Никола Гађеша, „Демографске и социјалне прилике у време присаједињења Војводини Краљевини Србији 1918“, *Зборник радова Војводина у време присаједињења Краљевини Србији 1918. године*, Музеј Војводине, Институт за историју Филозофског факултета у Новом Саду, Нови Сад, 1993, стр. 49–56.

ност на путу ка демократизацији друштва, једном својеврсном медијском популаризацијом вредности за које се залагала, оличеним у мађарском космополитском национализму.⁷ Иако превентивно откривена, ова идеја је, с обзиром на то да је носила социјалне привилегије и статус, била озбиљна претња.

Иза таквог мондијалистичког декора крио се озбиљан проблем који је проистицао из сумњичавости, огорчења и отклона према националним и традиционалним вредностима сопственог народа. На то су упозоравали многи истакнути интелектуалци тога времена, попут Вељка Петровића. „...Зађите само у Сомбор, Нови Сад, Суботицу, Темишвар и друге вароши угарске, па запитајте гдје им се деца школују, загледајте у кућу колико има српских књига и листова, прислушајте како се у њиховим кућама говори“.⁸ Политички галиматијас био је препознат у својеврсном преплитању реалности и фикције. Страначки програми и њихове прагматичне активности доприносили су омаловажавању било каквог зрелијег приступа, штавише поспешивали су илузорност политичке идеје. Угарска, уосталом као и читава монархија, заглибила се пред Први светски рат у муљ сопственог национализма, који је од бројне популације немађарских народа у Угарској створио или принудне политичке послушнике, или политичке отпаднике.

Нелојалност мађарској националној идеји представљана је као покушај деструкције грађанске државе, а прихватање припадности јединственој мађарској политичкој нацији –термин за овај концепт је „државни национализам“⁹ – власт је тумачила као цивилизацијски гест и стимуланс квалитета како индивидуалног живота, тако и

⁷ То је заправо идеја националне унификације вишенационалне структуре становништва Угарске кроз пројекат мађарског политичког народа. Само један мањи део мађарске политичке елите видео је у томе великомађарску идеју асимилације, док је већина њих тај пројекат доживела као цивилизацијску вредност. Опширније: Оскар Јаси, *Народносно питање и будућност Угарске*, Тискара Хунгарија, Суботица, 1914; Оскар Јаси, *Узроци и последице кризе у Угарској*, Штампарија Стеве Миленковића, Велика Кикинда, 1912; Оскар Јаси, *Будућност Монархије: пропаст Двојне монархије и сједињене подунавске земље*, Књижара Зорана Стојановића, Сремски Карловци, 1996.

⁸ Вељко Петровић, чланци „Српска интелигенција у Угарској“ и „Искрена реч из омладине“, објављени у *Србобрану*, 1904, цитирано из Вељко Петровић, *Времена и догађаји*, Матица српска, Нови Сад, 1954, стр. 519. и 521.

⁹ Опширније: Hugh Seton-Watson, *Nations and states: an enquiry into the origins of nations and the politics of nationalism*, Boulder : Westview Press, 1977; Hugh Seton-Watson, Seton-Watson, Christopher, *The making of a new Europe: R. W. Seton-Watson and the last year of Austria-Hungary*, Seattle: University of Washington Press, 1981; Ситон-Ватсон, Хју, *Нације и државе*, Глобус, Загреб, 1977; R. V. Siton-Vatson i vojvodansko pitanje: 1906–1914, Зборник Матице српске за историју, Нови Сад, број 3, 1971, стр. 147–151.

друштва у целини. Истовремено, Словени Војводине били су у великој мери организационо фрагментисани и склони кокетирању са актуелном влашћу.¹⁰

Отпочињањем ратних дејстава августа 1914. године, и иначе национално неуравнотежена и искључива политика попримила је размере легислативне дискриминације немађарског становништва. У Угарској је ступио на снагу Закон о ванредним мерама, који је као последицу имао замирање свих националних активности како у вези са страначким радом, тако и на културном и уметничком пољу.¹¹ Срби из Војводине били су мобилисани, али су и многи истакнути јавни и културни радници били конфирнирани и интернирани.¹² Завладао је страх и атмосфера неизвесног ишчекивања вести о исходу војних операција на фронтовима. Многи истакнути српски јавни радници оставили су писмене забелешке о тим данима и осећањима. „Тих дана сам осетио шта је то смртни страх и шта то значи гледати смрти у очи. Остављени и напуштени од свију, опкољени и нападнути од нахушкане светине у ово ратно време и у ову узбуђеност и без помоћи власти, могли смо доиста и главом платити“.¹³

У складу с тим Мађари и немађари, пре свих Срби, доживљавали су позитивна или негативна национална осећања. И у Сомбору, у којем су живели и Срби, и Буњевци и Мађари, различито су се доживљавале вести са фронта. „Што је српска војска боље напредовала у Босни, што је она снажније одбијала нападаје на Црни Врх и линију Дрине, тиме су Мађари постајали мекши и приступачнији. А чим је српска војска код Романије сузбијена, чим су Руси изгнани из Карпата приликом првог упада њиховог и опет се појављује охолост

¹⁰ „При томе се немађарски народи... и сами радвајају, те заузимају ставове, како који, за отцепљење, за слободу, за национално-језичка права, или пак пристају уз владајућу мађарску класу и партије... Јавља се невероватно шаренило политичких концепција и организација: од листова и фракција до странака.“; Арпад Лебл, *Грађанске партије у Војводини 1887–1918*, Филозофски факултет, Нови Сад, Институт за историју, Нови Сад, 1979, стр. 329. Видети и: Арпад Лебл, *Политички лик Васе Стајића, изабрани политички и идеолошки списи*, Прогрес, Нови Сад, 1963.

¹¹ „Тако је замро скоро сваки политички живот...“; Арпад Лебл, *Грађанске партије у Војводини...*, стр. 124.

¹² „Тихомир Остојић је 21. септембра 1914. године конфиниран у Бају, затим у Стони Београд, а млађи чиновници су мобилисани.“; Живан Милисавец, *Матица српска*, Нови Сад, 1965, стр. 131. „Васа Стајић ће свој рад да настави на робији у Араду и Сегедину или у Илави...“; Арпад Лебл, *Политички лик Васе Стајића*, Нови Сад, 1963, стр. 287. „На почетку Првог светског рата и ја сам, са већим бројем српских јавних радника Војводине био ухапшен и депортиран у арадске казамате као политички сумњив“; Никола Милутиновић, *Аутобиографија*, Рукописно одељење Матице српске (у даљем тексту РОМС), М 18453.

¹³ Трива Милитар, *Бележница*, РОМС, М 14606.

њихова, те ево данас када се очекује пад Ваљева и опет нас плаше неким покољем. Необорива је истина дакле, да је наша срећа и наш напредак тесно спојен са срећом и напредком наше браће Срба у Србији. Што је њима боље и нама је лакше, што они боље напредују и наше стање се побољшава, а што је њима горе и теже и нама је горе и теже“.¹⁴

Еуфоричност победе или сакривена потиштеност, подстакнуте догађајима на фронту, сведочили су о континуитету једне неуспешне политике. Национална доминација и политичка нивелација народности, као оличење предратне идеологије монархије, у новонасталим ратним околностима нису изгубиле на континуитету. Штавише, од тријумфалног исхода ратних операција очекивао се и тријумфалан исход, не обазирјући се на још продорнији антагонизам националног питања, већ уздајући се у силу и одлучан државни апарат.

Тек понекад је примећена лојалност Срба монархији била подвргнута самокритичним тоновима. „Први дани рата су били, вероватно, одвратна позорница кукавичлука и подлости код Срба у Угарској. Волим што од тога ништа не видех... Ви познајете, драга сестро, српски народни понос. Неко је гледао на Хрвате, Словенце, Словаке, па је испевао стихове: Нико нема што Србин имаде. Према овим суседима нашим, наша национална свест је можда јача и крепча је кохезија међу члановима наше нације. А ја ипак мислим да је наше друштво 1914. углавном било престрављено, да је уз мало више просвећене храбрости могло чак јефтиније проћи мушки се држећи. Нека би исто толико казни пристигло Србе у Угарској, али би бар биле образложене; или бар осуђени се не би осећао одбачен од свог народа.“¹⁵ Једини предратни интелектуалац из Војводине који је успео да емигрира у Женеву и да активно политички учествује у остварењу југословенске државне идеје био је већ поменути књижевник из Сомбора Вељко Петровић. Он је био члан Југословенског одбора и, колико су му могућности и утицај дозвољавали, бринуо је о својим истакнутим сународницима.¹⁶

¹⁴ О првим данима рата, по сећањима др Јована Јоце Лалошевића, Историјски архив Сомбор, Ф-56, инв. број 549.

¹⁵ Васа Стајић, *Учешће српског друштва у мојој судбини*, РОМС, М 8.756. „Ми смо кукавице којима је српство само на језику, а када би требало делом, па и главом и крвљу посведочити то – онда се одричемо и имена свог.“; О првим данима рата, по сећањима др Јована Јоце Лалошевића, Историјски архив Сомбор, Ф-56, инв. број 549.

¹⁶ „У извештају читам да је Васа здрав, а да су и његови. Ви се за њих не брините, ја ћу, нарочито, одовуда, моћи да водим даље бригу о њима.“; Писмо Вељка Петровића Јоци Лалошевићу, 10. јануар, 1918. године, РОМС, 9682.

Кулминација подређености и политичког нихилизма¹⁷ преки- нута је октобра 1918. године, када је међународна војно-политичка ситуација изненада постала много извеснија за Антанту, а неизве- снија за Централне силе. Пробој Солунског фронта, даље војно на- предовање савезника и њихово избијање на границе Монархије условили су анархистичке активности широм царства и појаву тзв. „зеленог кадра“¹⁸, односно паравојних јединица које су чиниле де- зертери са фронта, којима је свега била доста. Изненада створен по- литички вакуум био је интерстање које наговештава крај царства и отвара алтернативу за афирмацију дотад потиснутих националних права и Срба у монархији. Којим правцем ће даље ићи геополитич- ки положај Војводине увелико је било одређено војним присуством Краљевине Србије на јужнословенским просторима Аустроугарске. Она је уливала сигурност и куражила будуће потезе Срба, али и Бу- њеваца, Словака и Русина из Војводине. Протагонисти организова- нијег и радикалнијег иступа Војвођана, иако су били различитог по- литичког идентитета, изражавали су јединство о нужности раскида државно-правних веза са Угарском, али и различитост ставова о на- чину отцепљења – да ли да се оствари интеграцијом јужнословен- ског покрета у преосталом делу монархије или директним припаја- њем Србији.¹⁹

Препознато је да су у јесен 1918. године политичка збивања у Војводини добила обележје покрета за национално ослобођење и отцепљење Словена од Угарске.²⁰ С обзиром на бројност и нацио- нални потенцијал интелигенције, Срби су предводили ову борбу. Политичка ситуација била је неизвесна упркос одлучној војној по- беди савезника. Предстојала је врло сложена дипломатска игра и

¹⁷ О тадашњим приликама у Војводини уверљиво је писао и књижевник Милан Кашанин који се чудило „да се не мичу они славни политичари око бивше Заставе и Браника...Где су сада?“ Писмо Милана Кашанина Тихомиру Остојићу од 22. октобра 1918, РОМС, 5544.

¹⁸ Опширније: Богумил Храбак, *Дезертерство, зелени кадар и правратна анархија у југословенским земљама 1914–1918*, Нови Сад, 1990.

¹⁹ Ранко Кончар, Саша Марковић, *Vojvodina beetwen Serbian and Yugoslav option during the establishment of the Kingdom SCS*, тематски зборник радова са ме- ђународног скупа „Yugoslavia through Time. Ninety Years since the Formation of the First State of Yugoslavia“, *Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, Ljubljana*, 2009, str. 93–105.

²⁰ Кркљуш Љубомирка, „Повест присаједињења Бачке, Баната и Барање и Срема Краљевини Србији 1918. године“, *Летопис Матице српске*, свеска 6, 2008, стр. 1421–1429; Кркљуш Љубомирка, „Војводина у време присаједињења Краље- вини Србији 1918. године“, *Зборник радова Присаједињење Војводине Краљевини Србији 1918*, Нови Сад, 1993, стр. 13–24.

српска унутарстраначка борба.²¹ „Сам политички положај Војводине остао је нерешен. Будућност и судбина те наше покрајине остали су отворено питање а та неизвесност је широм отварао врата свима преварантима а према нашим националним идеалима непријатељски расположеним тенденцијама.“²² У оваквим историјским околностима било је потребно обезбедити што ширу сагласност пре свега словенског становништва Војводине за једну идеју чија је политичка реалност била извеснија. Упркос постојању одређених контаката присталица Радикалне странке са новоформираном владом Угарске,²³ који се могу тумачити у оквиру политичке предострожности, војно-политичка ситуација и одлучност Краљевине Србије одредили су карактер политичке атмосфере. „Ми Срби из Угарске“, писао је тада *Глас*, „хоћемо да смо слободни људи, хоћемо да ујединимо свој дух и своју душу са духом свог југословенства.“²⁴

Срби, али и Буњевци, Словаци, Румуни и Русини, почели су да формирају своје народне одборе, често и мешовитог састава, у зависности од локалног распореда етичке структуре становништва. Идентичне одборе формирали су и становници мађарске националности, уз значајну подршку Немаца, али и понеких истакнутих становника несрпског порекла. Њихова намера је била да Војводину очувају у саставу мађарске државе. У Суботици²⁵ је крајем октобра основан мешовити Српско-буњевачки народни одбор. У Панчеву су у оснивању Одбора учествовали и Срби, и Мађари, и Немци и Румуни, али је временом дошло до националне поделе услед различитих политичких интереса.²⁶ Одбор у Новом Саду претежно је био састављен од представника Срба и био је најзначајнији током присаједињења Војводине Краљевини Србији. На његовом челу био је Јаша

²¹ Писмо Јоце Лалошевића Тихомиру Остојићу: „Сад тек осећамо какав је губитак што немамо наших новина, те се не знамо оријентисати.“; Јоца Лалошевић из Сомбора Тихомиру Остојићу, 29. 10. 1918, РОМС, 5671.

²² Јоца Лалошевић, *Наше ослобођење и уједињење*, Историјски архив Сомбор, фонд 57, инв. број 448, 1928; *Наше ослобођење и уједињење, Књижевни север*, књ. 5, св. 1, Суботица, 1929.

²³ „Срби у Угарској немају никаквих екстериторијалних тежњи, да радо остају у државном склопу уже Угарске, али да траже да им се зајемче потпуна равноправност и слобода културног развоја.“ Коста Милутиновић, *Војводина између Београда и Загреба*, Старине, књ. 53, Загреб, 1966, стр. 341.

²⁴ Душан Попов, *Српска штампа у Војводини 1918–1941*, Матица српска, Нови Сад, 1983, стр. 13.

²⁵ Опширније: Јосо Шокчић, *Суботица*. Пре и после ослобођења, Суботица, 1938.

²⁶ Међу члановима одбора били су и: Душан Дуда Бошковић, Никола Милутиновић, Штефан Граф, Мунћан Мунтеану и други. Магистратски скупштински записник од 28. 10. 1918. Ванредна седница, бр. 33, Архив Панчево.

Томић, лидер Радикалне странке.²⁷ Својеврсно двовлашће доводило је политичку ситуацију до конфликтног усијања, што је једино могла да прекине надолазећа савезничка, пре свих српска војска.

И у Сомбору је ситуација била слична. Предратни Сомбор, са више од 30.000²⁸ становника, био је административни, привредни и културни центар Бач-Бодрошке жупаније (*Bács-Bodrog vármegye*).²⁹ То је простор данашње западне Бачке, који једном делом прелази на простор данашње Републике Мађарске. Град Сомбор био је и значајно средиште српске грађанске интелектуалне елите. У њему су пред Први светски рат стварали и Лаза Костић и Вељко Петровић, Исидора Секулић, Васа Стајић и многи други. Стожер духовног и ширег друштвеног окупљања била је задужбина патријарха српског Георгија Бранковића, Препараднија у којој се налазила учитељска школа, која је 1912. године обележила век континуираног образовног и културног рада.³⁰ Овај расадник српске друштвене мисли није могао да буде незапажен од власти и на сваки начин је држан под надзором. Отуд је учешће становника овог града и околине у наступајућим данима присаједињења Војводине Краљевини Србији и стварања југословенске државе било веома битно.

Крајем октобра, 25. по старом календару, а 5. новембра новом календару 1918. године, формирано је Народно веће Срба и Буњевца у Сомбору. „Из Сомбора јављају да су тамо прекјуче Срби и Буњевци одржали свој збор и донели одлуку, да примају Вилзоново начело о самоопредељењу народа и на основу тога желе да уреде

²⁷ Српски народни одбор у Новом Саду основан је 21. октобра (по старом календару) 1918. године. „Др Игњат Павлас позвао је Одбор да се конституише. Једногласно су изабрани за председника Јаша Томић, за потпредседника Аркадије Варађанин и др Игњат Павлас, за секретара Мита Ђорђевић и др Милан Петровић...“; *Први записник седнице Српског народног одбора у Новом Саду* од 21. октобра 1918; Архив Војводине (у даљем тексту: АВ), Ф. 76, Народна управа за Банат, Бачку и Барању, Нови Сад (1918–1919), 3-1.

²⁸ „1901. године Сомбор је имао 29.600 становника.“; *Споменица ослобођења Сомбора 1918–1938*, Сомбор, 1938, стр. 24. Сомбор је 1910. године имао 30.593 становника: 11.881 је говорило српски језик, 10.078 је говорило мађарски, 6.289 буњевачки и 2.181 немачки језик; А. Ј. Р. Taylor, *The Habsburg Monarchy 1809–1918*. Видети и: Милан Војновић, *Сомбор – илустрована хроника*, 1999; Драгољуб Продановић, *Сомбор упрохујалом времену*, Прометеј, Нови Сад, 2004.

²⁹ Површина жупаније била је 10.362 km², а у време задњег пописа пре њеног расформирања (1910. године) Бачко-бодрошка жупанија имала је 812.400 становника (густина 78,4 ст./km²). По попису из 1910. године 363.518 (44,75%) становника жупаније говорило је мађарски језик, 190.697 (23,47%) и 145.063 (17,86%) српски језик. Опширније: Egeza László & Szacsay Péter, *Bácska és Bácság*.

³⁰ Опширније: *Две стотине година образовања учитеља у Сомбору: 1778–1978*, уредили Радомир Макарић и Стеван Васиљевић, Сомбор, 1978.

судбину јединственог српско-буњевачког народа. Изабрали су извршни одбор од 25 лица. Радујемо се овом родољубивом покрету Срба и Буњеваца сомборских.”³¹

Ово веће формирано је уз подршку једног одреда српске војске, који је под командом мајора Николе Илића и у „делиријуму одушевљења“³² присутних, стигао у Сомбор 13. новембра 1918. године³³. Мајор Илић је том приликом истакао: „Српска војска на врхунцу својих победа доноси Вам слободу, најдрагоценије и најузвишеније признање што Вам је могла пружити за ваше вековне патње и борбе... На ове речи народ је у свом безграничном одушевљењу пробио кордон и мајор је имао једва толико времена да изда заповест за искрцавање... Први који је искочио из вагона био је сомборац добровољац Марко Бења, Србин-буњевац, како је он сам себе називао“.³⁴

Војска је град предала на управу Народном одбору Срба и Буњеваца, о чему је састављен записник. „На позив долази Лајош Клајнер, начелник града Сомбора, коме Никола П. Илић српски краљевски мајор изјављује, да је град заузео и да административну власт предаје овом одбору са свим правима муниципалног већа, с тим да се од сада у свему има равнати према упутствима и расположењима Народного одбора Срба и Буњеваца у Сомбору... По прочитању потписано Пешад. Мајор Никола П. Илић с. р., Лајош Клајнер с. р., Јоца Лалошевић с. р. Претседник Н. О. Срба и Буњеваца, Павле Терзин с. р. Тајник“.³⁵

Овом чину претходио је покушај мађарске власти да негира значај и улогу Народного одбора Срба и Буњеваца тако што је намеравала да преда град српској војсци, надајући се континуитету угарске власти. „Вест да српска војска долази у Сомбор чуо је и велики жупан др Балог Ерне. Он је учинио још један и последњи покушај и позвао је претседника др Јоцу Лалошевића на договор како да се дочека срп-

³¹ *Српски лист*, бр. 2, 26. октобар 1918.

³² *Споменица ослобођења Сомбора 1918–1938*, Сомбор, 1938, стр. 8.

³³ О формирању овог већа (одбора) обавештен је и Српски народни одбор у Новом Саду. Овај одбор је на својој од 27.октобра (по старом календару) то и констатовао. „Изасланици Сомбора извештавају да се тамо образовао Српски народни одбор: председник др Јоца Лалошевић, потпредседник Стеван Маглић, тајници Павле Терзин и Душан Темеринац. Организација је спроведена заједно са Буњевцима“, *Десети записник седнице Извршног одбора одељења Српског народног одбора у Новом Саду од 27. октобра 1918*; Архив Војводине (у даљем тексту АВ), Ф. 76, Народна управа за Банат, Бачку и Барању, Нови Сад (1918–1919), 3-10.

³⁴ *Ослобођење Сомбора 13. новембра 1918*, преузимање власти, Историјски архив Сомбор, Ф-56, инв. број 571.

³⁵ *Споменица ослобођења Сомбора 1918–1939*, Сомбор, 1938, стр. 8, 9; *Записник вођен у Сомбору, 1–14, новембра 1918, на седници Народного већа Срба и Буњеваца у Сомбору*, Историјски архив Сомбор, Ф-56, инв. бр. 571.

ска војска. Он је као експонент мађарске владе, а с обзиром на то да војна конвенција још није потписана и да српска војска долази тобоже само да помогне одржати ред и личну имовну сигурност, пошто се аустроугарска војска повукла, изразио жељу да би волео да и он учествује у дочеку са целим званичним апаратом и да његова власт остане и даље призната и недирнута.... Претседник народног већа кратко и јасно му је доznaчио да учешће његово и мађарског званичног апарата у дочеку српске војске није пожељно и да је Народно веће Срба и Буњеваца у Сомбору учинило већ потребно расположење да оно само дочека српску војску. Ова одлучна реч др Јоце Лалошевића, као одлука Срба и Буњеваца, деловала је на великог жупана – као великог Маџара – поражавајуће и увредљиво“.³⁶

Веће, односно Одбор, одговорно је преузело организацију цивилне власти и чинило је то правовремено и одлучно. На челу Народног већа, касније Народног одбора, налазио се Јоца Лалошевић. „Чим су објављене познате Вилсонове тачке, по којима се сваком народу има признати право самоодређења, у кући др Јоце Лалошевића састају се на поузданички договор истакнути Сомборци: Павле Терзин, Милан Мандровић, Стеван Маглић, Урош Ковачић, Димитрије Бокшан, др Коста Бугарски и др Ненад Бугарски, те решавају да се хитно сазове народни збор, ради организовања Народног одбора Срба и Буњеваца у Сомбору. Збор је за два дана сазван на велико запрепашћење властодржаца уз огромно учешће Срба и Буњеваца и одржан у свечаној Сали градске куће. Народни Одбор је са великим одушевљењем основан. Једногласно су изабрани за председника др Јоца Лалошевић, за потпредседника Стеван Маглић и Антун Бошњак, за тајника Павле Терзин и један извршни одбор од 15 лица“.³⁷

У самом Сомбору најпре се организовала група Буњеваца који су подржавали сарадњу са Мађарском, а које је предводио др Иван Паштровић. Једно време радили су паралелно са Народним већем, па и преузимајући Већу неке истакнуте појединце. „Буњевачко веће је конституисано у Градској кући на ноћ између 4. и 5. новембра 1918. године. Др Михајло Јелић и др Иван Паштровић, повлачећи се из Београда као аустроугарски полицијски официри, похитали су у Сомбор да онемогуће започету сарадњу Срба и Буњеваца, те су сазвали збор. На њему је др Иван Паштровић говорио о новонасталим

³⁶ Ослобођење Сомбора 13. новембра 1918, преузимање власти, Историјски архив Сомбор, Ф-56, инв. број 571.

³⁷ Јован Лалошевић, *Ослобођење Сомбора*, Историјски архив Сомбор, Ф-56, инф. бр. 572;

Поводом овог догађаја одштампан је летак: *Браћо Срби и Буњевци*, на ћирилицы и латиници.

политичким моментима у Мађарској, инсистирајући да и сомборски Буњевци, попут Мађара, укажу поверење влади Михаља Каролија“.³⁸ То је могло да има несагледиве негативне последице по српске националне интересе и југословенску државу у формирању, па је одлучном акцијом, без обзира на врло луцидан отпор, било спречено.

Ситуацију је додатно закомпликовала понуда Михаља Каролија, вође парламентарне опозиције у Угарској, а потом и председника нове Мађарске владе, која се односила на демократизацију власти и уступке народностима, али уз услов да се очува територијални интегритет Угарске. Намера ове владе била је да очува територијалну целовитост државе, а легислативно упориште за ову политичку активност био је споразум Мађарске са Антантом, којим је прецизирано војно присуство савезника, али и предвиђало административно очување целовитости мађарске територије.³⁹ Отуд је Кароли, у више наврата током октобра и новембра, истицао своју одлучност у раскиду предратне империјалне политике Угарске и за отпочињање процеса демократизације државе, који би уважавао националну шароликост. Овакви иступи мађарске владе градили су простор за егзистенцију промађарске опције у вези са питањем политичке будућности простора Војводине. Формирањем нове мађарске владе, у којој је водећу реч имао Кароли, значајна пажња, пре свега декларативно, ради опстанка државе, посвећена је словенским народима. „Но послушајте ви нас: сви смо ми такви људи који смо се увик за интетрес пука борили, који смо увик проповидали братство и једнакост Буњеваца, Немаца, Румуна, Словака и Срба, те који смо од господа старе Угарске, због тога нашега уверења много патили“.⁴⁰ Кароли је понудио неким српским политичарима из Војводине (Јаши Томићу, Кости Хаџију⁴¹) и портфеље у будућим министарствима. Иако је било двоумљења, нико није прихватио ту понуду.

³⁸ Миленко Бељански, *Сомбор и буњевачки национални препород (1870–1945)*, Сомбор, 1971, стр. 27.

³⁹ Војна конвенција о примирју, потписана је између делегата команде савезничких војних снага и представника нове владе Мађарске, 13. новембра 1918. године. Одредбама Конвенције целокупна цивилна управа са администрацијом у Банату, Бачкој и Барањи остала је у надлежности мађарске владе.

⁴⁰ Политички памфлет угарске владе Михаила Каролија, *Свима народима немађарског језика пучке републике! Буњевци, Нијемци, Румуни, Саси, Срби, Словаци!; Историјски архив, Сомбор; Лични фонд Ђорђа Антића, Ф-56, инв. бр. 370.*

⁴¹ У неким радовима помиње се да је понуда била упућена и Јоци Лалошевићу. „Михаљ Кароли... понудио је неким војвођанским политичарима (Јаши Томићу, Кости Хаџију и Јоци Лалошевићу) и портфеље у том будућем министарству“. Љубомирка Кркљуш, Лазар Ракић, *Војводина и стварање југословенске државе*, у монографији Драга Његована, *Присаједињење Срема, Баната, Бачке и Барање Србији 1918*, Музеј Војводине, Нови Сад, 2001, стр. 235. Лалошевић није добио никакву

Ова политичка конфузија и својеврсна склоност ка превртљивости рефлектовала се и у Сомбору. „Властодршци, збуњени у првим неочекиваним еланом народнога одушевљења и брзином и енергијом акције Народног Одбора, нерадо су гледали рад Народног Одбора Срба и Буњеваца у Сомбору, те су предузели све мере да га разбију, или бар да му рад канализирају у правцу, који би њима годио. Интригама својим приволеше потпредседника Антуна Бошњака, да иступи из нашег Народног одбора, те да у друштву са др Иваном Паштровићем, тадањим сомборским адвокатом, оснује засебно Буњевачко веће. Али то Буњевачко Веће оста недоношче. Догађаји муњевитом брзином својом прегазише и овај покушај интриганата, да се унесе раздор у наше редове или да се заустави неумитан ток историје“.⁴² Ова струја, дакле, није однела превагу, штавише њена идеја сарадње са Мађарима на изградњи нове мађарске државе морала је да устукне пред српском националном идејом и државотворном југословенском амбицијом.

Из Сомбора су потицали предлози конкретне акције, уз врло разбориту процену друштвеног тренутка. „Данас доживљујемо историјски значајно време, ради се о будућности и судбини целог народа“.⁴³ У оваквој атмосфери рођена је и идеја о институционалном организовању и легислативном и демократски упоришном преузимању власти у Војводини. Био је дат предлог да се организује политички скуп на нивоу надстраничне конференције, а ради консензуса о циљевима националног покрета. Намера такве конференције била би формулисање стратешког интереса у околностима које су наступиле распадом Аустроугарске монархије и упадом савезничке, а тиме и српске војске на њене територије, као и прокламованим принципима америчког председника Вудроа Вилсона о праву на самоопредељење. „...То би се могло тек онда учинити, када би се виђенији људи... из свих бивших странака састали, разбистрили појмове, изменили мисли, те онда заузели јединствено становиште“.⁴⁴

Образлажући ове идеје у писму Тихомиру Остојићу, истакнутом српском политичару из Новог Сада, Лалошевић је скренуо пажњу и на околност да је и нова мађарска влада прихватила Вилсоново становиште и сматрао је да је то добра околност да се о свом

директну понуду, али постоји могућност да му је Коста Хаџи понудио место које је њему било намењено, али је он то одбио. Лазар Ракић, *Радикална странка у Војводини, 1902–1919*, Филозофски факултет, Нови Сад, 1983, стр. 184–185.

⁴² Јоца Лалошевић, *Ослобођење Сомбора*, Историјски архив Сомбор, Ф-56, инф. бр. 572.

⁴³ Писмо Јоце Лалошевића Тихомиру Остојићу, 12. 10. 1918, РОМС, 5672.

⁴⁴ Исто.

праву на самоопредељење изјасни и српски народ. „Ево и наша влада је примила за основ преговарања Вилсоново начело о самоодређењу народа, држим дакле да не би било никаквих препрека са стране власти да се и ми састанемо те констатујемо шта ћемо и како ћемо. Ја не знам како ваше власти у Новоме Саду, али држим да би се овде у Сомбору таква конференција могла одржати“.⁴⁵ Овом приликом, а ни у каснијој нама доступној преписци Лалошевић није био децидиран и изричит у ставу на који ће се начин присаједињење остварити. Тихомир Остојић је у коментару на поменуто Лалошевићево писмо то приметио и у свом одговору од 16. октобра 1918. забележио да „се слаже са идејом збора (односи се на конференцију коју помиње Лалошевић – примедба С. М.). Али пре свега треба доћи у везу са Загребом и сачекати декларације Хрватско-српске коалиције“.⁴⁶

До краја новембра већи део Војводине био је испреплетан мрежом народних одбора који су, без обзира на искушења, деловали поприлично организовано, кохерентно и посвећено. Таквом заједништву увелико је допринела и амбиција Мађара, али и политичка неодлучност Немаца. Становништво Војводине налазило се у политичкој квадратури круга оивиченој политичким вољама Срба, Буњеваца, Хрвата, Словака и Русина, са једне, те Мађара, Румуна и Немаца, са преосталих страна.

Припреме за доношење политички утемељене одлуке о начину уласка Војводине (Баната, Бачке и Барање) у састав нове југословенске државе обављене су у Новосадском одбору 17. новембра 1918. године. Сам ток седнице и припремне конференције или претконференције биле су изузетно напете будући да је тада дошло до „судара“ двеју концепција о уједињењу. Једна је била за присаједињење Војводине Краљевини Србији, а друга за повезивање Војводине са Народним вијећем Словенаца, Хрвата и Срба у Загребу, а потом стварање јединствене јужнословенске државе са Краљевином Србијом. Овом приликом, испоставиће се, одлучујућу улогу имали су представници Народног одбора из Сомбора. Док се Петар Коњовић залагао за улазак у нову државу „преко Загреба“, Лалошевић се приклонио предлогу Јаше Томића о директном присаједињењу Краљевини Србији. „На дневном реду ове конференције била је свега једна тачка и то да се реши куда се прикључити након отцепљења. Прву реч је добио Петар Коњовић као изасланик из Загреба. Он је према директиви, а на основу изјаве Момчила Нинчића, министра иностраних послова предложио да се Војводина прикљу-

⁴⁵ Исто.

⁴⁶ Исто.

чи Загребу, односно Хрватској а не Београду односно Краљевини Србији. Овај предлог је пропраћен бурним негодовањем. Настаје жучна дебата у којој су најактивнији били Јаша Томић, који је тврдио, да му је Нинчић рекао да се Војводина прикључи Србији. Др Жарко Миладиновић и такорећи сви остали били су мишљења да се Војводина прикључи Србији. Дебата је достигла врхунац када је др Стјепан Матијевић⁴⁷ делегат из Суботице /заступник Буњеваца/ подржао предлог из Загреба односно Петра Коњовића... Настаје жучна дебата. По многима ова дебата беше први знак сукоба 'великосрпске' и 'југословенске' идеје, која се протеже кроз свих 23 године постојања Југославије⁴⁸.

„Деловање Народног вијећа Словенаца, Хрвата и Срба у Загребу Лалошевић је сматрао политикантски несигурним и за Војводину непотребним, а оклевање које се јављало доживљавао је као дефетизам који угрожава српску и југословенску националну идеју. Управо та процена га је све више удаљавала од принципијелног става његових колега из демократске опције у Војводини. Лалошевић је кориговао свој став о становишту других чланова демократског круга политичара из Војводине о начину уласка Војводине у нову државу. За њега питање присаједињења Војводине Краљевини Србији није био контекст 'ускогрудог шовинизма'⁴⁹, а Војводина није била пуки 'објекат

⁴⁷ „Др Стипан Матијевић... Истицао се на политичком пољу као присталица бивше Радикалне странке и као њезин претставник је био дуго година члан градског одбора. Активно учествује у раду многих патриотских, културних, хуманих и других друштава; био је председник Буњевачке матице у Суботици, и један од оснивача и главних сарадника Југословенско-национално просветног друштва 'Иван Антуновић' у Суботици“, Трива Милитар, *Биографије – Др Стипан Матијевић*, РОМС, М 14656.

⁴⁸ *Припреме за Велику народну скупштину 25. новембра 1918*, Историјски архив, Сомбор, Ф-56, инв. бр. 577. Иако је ово, испоставиће се, био крупан политички проблем у записницима са седница Српског народног одбора, он се не помиње. Посредно у записнику са двадесет седме седнице од 11. новембра 1918. сазнајемо о карактеру размимотицања и релативном значају који је влада Краљевине Србије придавала том питању. „Потпредседник др Игњат Павлас реферише о свом путу у Београд, поводом извиђаја шта је истина у исказу министра Нинчића, да ли оно што је рекао Јаша Томић, или оно што је рекао Петру Коњовићу и другима. Др Павлас уверио се, да је министар заиста рекао Јаши Томићу, да Народна скупштина Баната, Бачке и Барање непосредно преко Београда ради на ослобођењу и оцепљењу од Угарске, а са друге стране, да је заиста рекао и Петру Коњовићу и др да глас нашег народа из ових крајева пренесе Загребачко Народно Вијеће у Београд и на мировну конференцију, због који је навода избио неспоразум у претконференцији, која је била 4. новембра о. год. у Новом Саду. Министар је зато рекао, једно и друго, да би оставио одрешене руке Великој народној Скупштини у Новом Саду, да у овом отвореном питању заузме своје становиште“, *Двадесет и седми записник седнице Српског народног одбора у Новом Саду* од 11. новембра 1918; АВ, Ф. 76, Народна управа за Банат, Бачку и Барању, Нови Сад (1918–1919), 3-27.

⁴⁹ Наводи се односе на погледе Вељка Петровића, који је у писму Васи Стајићу од 29. новембра 1918. образложио свој поглед на савремену политичку ситуацију, а чије мишљење су делили, углавном, демократски кругови српских полити-

анексије и рекомпензације⁵⁰ и присаједињење није био чин негирања Војводине као 'интегралног дела југословенске целине'⁵¹, већ политички прагматичан начин националног остварења српског народа као интегративног дела југословенства у светлу повољних међународних политичких, дипломатских и војних околности. Овај став приближавао га је погледима Јаше Томића⁵².

Тријумф националних идеја остварен је на „Великој народној скупштини Срба, Буњеваца и осталих Словена у Банату, Бачкој и Барањи“, одржаној 25. новембра 1918. године. Прихватајући учешће на овој скупштини, Народно веће Срба и Буњеваца из Сомбора послало је у Нови Сад делегацију од 19 чланова. „Изабрани су: др Јоца Лалошевић, др Мартин Матић, др Коста Бугарски, Петар Коњовић (композитор), Стеван Маглић, др Миленко Петровић, Сима Павков, Никола Пелагић-Раданов, Миливој Каракашевић, Божа Борђошки, Пајица Коњовић, Бена Бошњак, Антун-Тоника Бошњак, Пера Фирањ, Шима Јозић, Карло Лого, Н. Стипанковић, Ђура Канурић и Милутин Гавриловић.“⁵³

„Најзад дође велики историјски дан 25/12/ новембра 1918. На Великој Народној скупштини коначно и сјајно је победила теза Јаше Томића. Тој победи много је допринео и г. Блашко Рајић⁵⁴ топлим и фулинантним патриотским говором пледирајући за предлог Јаше Томића. И тако је уз неописано одушевљење донешена резолуција.“⁵⁵ У раду скупштине учествовало је 757 посланика. Међу њима је било 578 Срба, 84 Буњевца, 62 Словака, 21 Русин, три Шокца, два Хрвата, шест Немаца и један Мађар.⁵⁶ Бројност делегата и њихов организо-

чара којима је и Лалошевић још увек припадао. Писмо Вељка Петровића Васи Стајићу од 29. новембра 1918, РОМС, 8682.

⁵⁰ Исто.

⁵¹ Исто.

⁵² Саша Марковић, *Политичка биографија Јована Јоце Лалошевића*, Педагошки факултет, Сомбор, 2011, стр. 113, 114.

⁵³ *Споменица ослобођења Сомбора, 1918–1938*, Сомбор, 1938, стр. 11.

⁵⁴ „Своју подршку Резолуцији, Рајић је касније образложио тврдњом да је она сигурније обезбеђивала ослобођење од Угарске, но југословенска опција“, Петар Пекић, *Повијест ослобођења Војводине*, Суботица, 1939, стр. 136. О учешћу Буњеваца у овим догађајима видети: Саша Марковић, *Буњевци Војводине у политичком животу Краљевине СХС, Југославије, 1918–1941*, Буњевачки информативни центар, Суботица, 2010.

⁵⁵ Јоца Лалошевић, *Наше ослобођење и уједињење*, Историјски архив Сомбор, фонд 57, инв. број 448.

⁵⁶ У својој монографији о Радикалној странци Лазар Ракић наводи следеће податке: „На овој скупштини било је заступљено 211 општина са 757 посланика од којих је било: Срба 578, Словака 62, Хрвата 39, Русина 21, Немаца 6 и Мађара 1“; Лазар Ракић, *Радикална странка у Војводини 1902–1919*, Филозофски факултет, Нови Сад, 1983, стр. 193. Простим сабирањем броја посланика и оквирног броја уочљива је разлика од 50 посланика више у корист укупног броја. Примедба С. М.

ван долазак у Нови Сад илустровао је солидну организацију, пре свега српског становништва, али и потпуно одсуство несловенског живља. У околностима које су постојале, организација избора скупштинских представника није могла да испоштује демократску изборну процедуру, већ се ослањала на већинску политичку вољу словенског становништва, понајпре Срба у Војводини.⁵⁷ Одлукама скупштине⁵⁸ Војводина је присаједињена Краљевини Србији и формиран су нови органи управе – Велики народни савет и Народна управа.⁵⁹ Састав ових органа управе, у политичком смислу, био је показа-

⁵⁷ „Избори за Велику народну скупштину били су далеко од демократичних. Припадници несловенских мањина нису имали право гласа. Шта више чак ни сви Словени нису учествовали у избору посланика“, Зоран Јањетовић, *Деца царева, па-сторчад краљева*, Београд, 2005, стр. 126.

⁵⁸ Одлуке Велике народне скупштине:

1. Молимо владу братске Србије да на Конференцији о миру заступа наше интересе.

2. Прикључујемо се Краљевини Србији која својим досадашњим радом и развитком ујемчава слободу, равноправност и напредак у сваком правцу не само нама, него и свим словенским па и несловенским народима који с нама живе.

3. Овај наш захтев хоће да помогне уједно и тежњу свију Југословена, јер је и нама искрена жеља да српска влада, удружена са Народним вијећем у Загребу учини све да дође до остварења јединствене државе Срба, Хрвата и Словенаца под вођством краља Петра и његове династије.

4. И зато да би ова скупштина помогла са своје стране остварити јединствену државу свију Срба, Хрвата и Словенаца, бира два члана који ће стојати на услузи српској влади: Јашу Томића (Нови Сад) и Блашка Рајића (Суботица) и бира два члана који ће стајати на услузи Народном вијећу у Загребу: др Јована Манојловића (Суботица) и Васу Стајића (Нови Сад).

Допунске Одлуке:

5. Несрпским и несловенским народима, који остају у нашим границама обезбеђује се свако право, којим желе да као мањина очувају и развијају своје биће. А исто тако, захтева скупштина ова, да се оним Србима, Буњевцима и Шокцима, који и даље остају изван наших граница у другим државама, обезбеди право заштите мањина, њихов народни опстанак и развитак на начелу реципроцитета.

6. Банат, Бачка и Барања у границама које повуче Антантна балканска војска, проглашавају се данас 12–25. новембра 1918. на Народној скупштини у Новом Саду, на основу узвишеног начела народног самоопредељења, отцепљени како у државноправном тако и у политичком погледу од Угарске. Због тога Народна скупштина поставља Велики народни савет којем је извршни орган Народна управа. Народни савет чине 50 чланова изабраних из ове Народне скупштине. Народни савет доноси потребне уредбе и наредбе, поставља Народну управу и врши надзор над њом; Одлуке Народне Скупштине Срба, Буњеваца и осталих словена у Бачкој, Банату и Барањи, донесене 12 (25) новембра 1918. у Новом Саду; *Српски лист* бр. 17 од 14. новембра 1918. Д. Његован (2001), *Присаједињење Срема, Баната, Бачке и Барање Србији 1918*, документи и прилози, Музеј Војводине, Нови Сад, стр. 49–56. О присаједињењу Војводине Краљевини Србији видети: *Споменица ослобођења Војводине 1918*, РОМС, М 7417. Опширније и: Саша Марковић, *Политичка биографија Јована...*, стр. 115.

⁵⁹ Одлуке Велике народне скупштине биле су у супротности са одредбама Војне конвенције о примирју, потписане између делегата команде савезничких

тељ постигнутог страначког компромиса и уједињења око акутних проблема са којима се територија Војводине суочавала, а у намери њеног словенског становништва да се уједини са Краљевином Србијом.⁶⁰ Јоца Лалошевић, као истакнут и признат поборник уједињења, али и заговорник поштовања политичких права свим становницима Војводине,⁶¹ постао је председник Народне управе. „Из Сомобра су у Велики народни савет ушли: Живко Терзин, др Мартин Матић, др Иван Абрамовић, др Јоца Лалошевић, Петар Коњовић (није живео у Сомбору, али је Сомборац) и Стева Маглић...⁶² После два дана Велики народни савет на својој трећој седници изабрао је ову Народну управу: 1) председништво и политички послови: повереник др Јоца Лалошевић (Сомбор), заменик Петар Коњовић (Сомбор)“.⁶³

Приоритет рада Народне управе било је чврсто повезивање са Београдом, као једина постојећа подршка делатности Народне управе. „Да се обавести српска Влада у Београду са молбом да Народну Управу прихвати и да учини нужне кораке, да нам српска војска даде нужну помоћ.“⁶⁴ Ова сарадња са Београдом требало је да обједини војно-политичка садејства и на формирању националне територије и онемогући, пре свих Мађарској, али и Румунији као земљи која је победник у рату и која има уговорне бенефиције са во-

војних снага и представника нове владе Мађарске, 13. новембра 1918. године. Одредбама Конвенције целокупна цивилна управа са администрацијом у банату, Бачкој и Барањи остала је у надлежности мађарске владе.

⁶⁰ „Народна управа чијој су бризи поверени јавни послови у оном прелазном стању састављена из најразнороднијих елемената, а на основи партијске слоге, лута без правца у хаосу нових проблема. Сама изгледа једва чека, да пребаци свој терет на вичнија и јача плећа“, Душан Поповић, *Војводина после уједињења*, РОМС, М 7528.

⁶¹ „По његово политичко схватање карактеристична је она парола проглашена његовом иницијативом у данима нашег Ослобођења да: 'Несрпским и несловенским народима, који остају у нашим границама обезбеђује се свако право, којим желе да као мањина очувају и развијају своје народно биће'“, Александар Моч, „Некролог Јоци Лалошвићу“, *Глас Матице Српске*, Нови Сад, 15. јануар, 1935, Историјски архив, Сомбор, Ф-57, инв. бр. 22.

⁶² *Записник седнице Великог народног савета* од 11. новембра 1918; АВ, Ф. 76 Народна управа за Банат, Бачку и Барању, Нови Сад (1918–1919), 3 – Велики народни савет – записници; *Споменица ослобођења Сомбора, 1918–1938*, Сомбор, 1938, стр. 13.

⁶³ „Приступа се избору Народне Управе за Банат, Бачку и Барању према одлуци Народне скупштине. Једногласно се бирају ови народни повереници и заменици за одсеке: Председништво и политички послови – Народни повереник: др Јован Лалошевић, заменик: Петар Коњовић...Просвета (школа и црква) – народни повереник: привремено до сталног попуњења: др Јован Лалошевић, заменик: др Милан Петровић“, *Записник седнице Великог народног савета* од 14. новембра 1918; АВ, Ф. 76 Народна управа за Банат, Бачку и Барању, Нови Сад (1918–1919), 3 – Велики народни савет – записници.

⁶⁴ *Записник вођен на пленарној седници Народне Управе у Новом Саду*, 21. новембра 1918; АВ, Ф.76, 4, бр. 1.

дећим силама Антанте, да преузму значајну територију Војводине. „Да се путем срп. Владе у Београду управи протестна нота на све савезничке владе, као и на румуњску владу ради румуњских претензија, које су изражене нарочито... у погледу Баната.“⁶⁵ До краја марта 1919. године, када је демисионирана, Народна управа успела је да оствари свој политички циљ, а то је било политичко повезивање Војводине и Краљевине Србије. И без обзира на повремене несугласице, ово је био заједнички и јединствени пројекат Срба из Војводине, неостварив без учешћа сународника из Краљевине Србије. Краљ Александар Карађорђевић, уважавајући улогу коју су српски политичари и становници Сомбора имали током ових дана стварања нове државе, већ јула 1919. посетио је град⁶⁶ и одао му почаст и захвалио на пожртвованости за остварење националне идеје.

Dr. Saša Marković

Faculty of Education, Sombor

SOMBOR DURING MILITARY AND POLITICAL EBULLITIONS IN 1918.

(Summary)

In the Austro-Hungarian Empire Sombor was the centre of the Bačka-Bodrog County or the centre of administration, economy and culture of a broader region, whose greater part presently occupies the territory of Western Bačka. The town housed a significant number of Serbian intellectuals

⁶⁵ Записник вођен на пленарној седници Народне Управе у Новом Саду, 21. новембра 1918; АВ, Ф.76, 4, бр. 1. Колико је питање Баната било важно за Лалошевића, видљиво је и из једне шифроване депеше коју му је упутио министар Прибићевић 12. јануара 1919. Лалошевићева забринутост била је и мотивисана стварањем тзв. Банатске републике 31. октобра 1918. године као дело немачких социјалдемократата Темишвара са др Оттом Ротом на челу. Министар у овој депеши реагује на Лалошевићев предлог да се средиште Народне управе премести из Новог Сада у Темишвар. „Поводом нашег предлога да се Управа пресели из Новог Сада у Темишвар, морам нагласити да се пре свега има решити питање, да ли ће се Бачка, Банат и Барања централно управљати из Београда, или ће и даље остати посебна управа за те крајеве. Ово питање ће се решити као хитно. Али све када би и остала посебна Управа, не би се могла премештати у Темишвар из важних политичких разлога да друго сад не спомињем“, шифорвана депеша министра унутрашњих дела Светозара Прибићевића председнику Народне управе др Лалошевићу од 12. јануара 1919, АВ, Ф 76, Председништво Народне Управе, 5, ш. д. бр. 17.

⁶⁶ „Престолонаследник у Сомбору“, *Застава*, бр. 158, 30. јул 1919.

gathered around civil publication print and Preparatory School – the Teacher Training School that had already cherished the tradition for more than a century. Bearing this in mind, Hungarian authorities were trying to prevent any form of national emancipation by the means of rigid political and military measures during the war.

The last war months were characterized by ebullitions within the corpus of the Serbs and Bunjevci whose motive was deliberation from the power of the Monarchy and unity with the Kingdom of Serbia. In the beginning of November 1918, the National Assembly of the Serbs and Bunjevci was founded. The Assembly welcomed the Serbian army and by their support took over the civil administration over the former county. By doing so they prevented the occurrence of dual rule which could produce national and political complications. Among other citizens of Sombor who deserved credit for this project, Jovan Joca Lalošević and Antun Bošnjak were the most meritorious.

Delegated representatives of the town of Sombor gave significant support in the work and organization of the Great Peoples Assembly, which aimed at uniting Vojvodina (Banat, Bačka and Baranja) with the Kingdom of Serbia. Lalošević was heavily engaged in composing of the Assembly resolution that promoted the broadest democratic principles and national differences in order to present the foundation of the new state in the light of a responsible project which would not repeat negative discriminative experience of the multinational Austro-Hungarian Monarchy. Joca Lalošević was the president of the National Government which carried out the complete Vojvodina administration takeover. The significance of Sombor and its men of national push and go could be seen in the fact that the King Aleksandar Karađorđević paid a visit to the town in order to express his gratitude to Sombor citizens and the role they played in the establishment of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes.

УДК 327.5:316.77(497.1:4-664)"1948"(093.2) ;
327.323.3(497.1)(046)

Др Петар Драгишић, научни сарадник

ИНСТИТУТ ЗА НОВИЈУ ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ

E-mail: petar.dragisic@gmail.com

ИЗВЕШТАВАЊЕ ЗАПАДНИХ МЕДИЈА О ЈУГОСЛОВЕНСКОМ СУКОБУ СА КОМИНФОРМОМ У ЛЕТО 1948. ГОДИНЕ

АПСТРАКТ: У раду је анализирано извештавање најутицајнијих западних медија о Резолуцији Коминформа и почетку сукоба Београда и Москве у лето 1948. године. Фокусирани су коментари о узроцима сукоба, предвиђањима његовог исхода и глобалним последицама великог потреса у источном блоку. Рад је заснован на анализи Црвених билтена новинске агенције Танјуг, који се налазе у Архиву Југославије.

Кључне речи: Тито, Стаљин, Коминформ, западна штампа, Совјетски Савез

Резолуција Коминформа о стању у Комунистичкој партији Југославије“ представљала је увод у дубоку кризу односа Југославије са Совјетском Савезом и његовим сателитима, која је убрзо прерасла у прави „хладни рат“ Југославије са остатком источног блока. На Западу се наговештени сукоб од самог почетка пажљиво пратио, да би се са ескалацијом кризе западне силе и непосредно укључиле у конфликт Југославије и Коминформа, пружајући југословенском режиму значајну материјалну подршку. У годинама које су уследиле стратегија „keeping Tito afloat“ постала је кључ западне политике према властима у Београду.¹

¹ О првим месецима сукоба Југославије и Коминформа погледати, између осталог: Ђоко Трипковић, „Почетак и ескалација сукоба Тито–Стаљин првих месеци 1948. године“, у: 1948. Југославија и Коминформ. Педесет година касније, Бео-

У лето 1948. године нису само западне дипломате будно пратиле разбукутавајући конфликт Југославије и ИБ-а. Утицајни западни медији посветили су овој теми значајну пажњу. Анализирани су узроци конфликта и спекулисано је о могућим исходима сукоба Београда и Москве. Отуда истраживање писања западне штампе у лето 1948. године омогућује реконструкцију првих западних перцепција узрока и последица Резолуције Информбироа.

Анализе узрока сукоба

Према проценама западних медија, кључни узрок југословенског сукоба са Москвом био је покушај југословенског руководства да игра самосталну улогу у оквиру источног блока, односно настојање Кремља да се такав развој заустави. Већ 30. јуна 1948. године британска агенција *Ројтерс* пренела је оцене аналитичара, према којима је узрок сукоба била совјетска политика, у којој је југословенска страна видела угрожавање свог суверенитета.² Непосредно после објављивања Резолуције, о узроцима потреса у совјетском блоку спекулисали су и други британски медији. Према писању *Дејли мејла* и *Њуз кроникла*, конфликт је био изазван настојањима власти у Београду да ојача економске везе са Западом. Према коментатору *Тајмса*, Броз је био једини лидер у Источној Европи који је на власт дошао самостално, због чега је претендовао да делује као совјетски партнер, а не као обична марионета Москве.³ Према аналитичару *Дејли мејла*, до конфликта је довела превише доминантна позиција Југославије на Балкану, док је *Ројтерс* Резолуцију видео као последицу јачања југословенског престижа, што је претило да угрози превласт Москве у комунистичком свету.⁴

И у текстовима других штампаних медија на енглеском језику на сличан су начин анализирани узроци југословенско-совјетског конфликта. У први план је стављена Брзова тежња за независношћу од Москве и совјетска настојања да сузбију такве тенденције. Према спекулацијама *Сандеј диспеча*, сукоб је био последица страха Москве да би

град, 1998, 49–114; Ђоко Трипковић, „Велика Британија и југословенско-совјетски сукоб“, у: *Југословенско-совјетски сукоб 1948*, Београд, 1999, 35–42; Дарко Бекић, *Југославија у Хладном рату. Односи с великим силама 1949–1955*, Загреб, 1988.

² Архив Југославије (АЈ), Новинска агенција Танјуг (112-33-33), Црвени билтен, 30. јун 1948 у 23.00, Извештај Ројтерса, Лондон, 30. јун 1948.

³ АЈ, 112-33-33, Црвени билтен, 30. јун 1948. у 11.00, Извештај дописника Танјуга, Лондон, 29. јун 1948.

⁴ АЈ, 112-34-34, Црвени билтен, 3. јул 1948. у 23.00, Извештај дописника Танјуга, Лондон, 3. јул 1948.

Броз, захваљујући свом растућем угледу, био у стању да после Стаљинове смрти преузме лидерску позицију у комунистичком свету.⁵ Према оценама *Економиста*, узроци спора између Југославије и СССР-а лежали су у Брозовој недовољној сервилности у односу према Москви. Притом, стајало је даље у тексту *Економиста*, совјетско незадовољство југословенском унутрашњом политиком имало је тек секундарну улогу.⁶ *Манчестер гардијан* је Брозову „кривицу“ видео у чињеници да је он постао сувише моћан и сувише независан од Кремља.⁷

Почетком августа 1948. године корене сукоба Југославије и Коминформа анализирао је и *Њујорк тајмс*. За разлику од британских медија, који су узорке југословенског раскида са Коминформом видели у настојањима југословенског руководства да се осамостали у односу на Москву, амерички дневник је у први план ставио унутрашње политичке процесе у Југославији, који су изазвали совјетско незадовољство (попут Титовог одбијања да примени радикалне комунистичке мере у привреди). Спољнополитичке узроке сукоба коментатор *Њујорк тајмса* ипак није искључио. У том контексту, подвучен је наводни страх Броза од јачања совјетског присуства на Балкану, што је у Београду, наведено је у коментару америчког листа, перципирано као потенцијална претња југословенској независности.⁸

Коментари о шансама за помирење

Осим анализа узрока сукоба Београда и Москве, значајно место у коментарима западних медија у лето 1948. године заузимале су оцене о интензитету конфликта и спекулације о могућем помирењу. Многи западни аналитичари су током првих недеља од објављивања Резолуције спор Југославије и Коминформа означили као озбиљан сукоб, који ће имати трајне последице по односе Југославије и Совјетског Савеза. Непосредно по објављивању Резолуције ИБ-а *Либерасион* је одбацио гласине према којима је спор био фингиран, да би се Југославији омогућило да одигра улогу тројанског коња на Западу.⁹ Пре-

⁵ АЈ, 112-34-34, Црвени билтен, 12. јул 1948. у 11.00, Извештај УП-а, Лондон, 11. јул 1948.

⁶ АЈ, 112-34-34, Црвени билтен, 12. јул 1948. у 23.00, Извештај дописника Танјуга, Лондон, 12. јул 1948.

⁷ АЈ, 112-34-34, Црвени билтен, 11. јул 1948. у 11.00, Извештај АФП-а, Лондон, 10. јул 1948.

⁸ АЈ, 112-35-35, Црвени билтен, 6. август 1948. у 23.00, - Извештај дописника Танјуга, Њујорк, 5. август 1948.

⁹ АЈ, 112-34-34, Црвени билтен, 3. јул 1948. у 11.00, Извештај дописника Танјуга, Париз, 1. јул 1948.

ма коментару агенције *Јунајтед прес*, Тито није био спреман да попусти под притиском Москве, док је текстописац *Дејли мејла* искључио Титову спремност на компромис.¹⁰ Совјетско одбијање да се пошаље делегација на 5. конгрес КПЈ, лондонски *Тајмс* је протумачио као доказ интензитета сукоба југословенског руководства и Коминформа.¹¹ Према наводима из извештаја дописника *Танјуга* од 9. јула 1948. Године, италијанска штампа је конфликт између Југославије и Коминформа сматрала „дефинитивним“.¹²

Ипак, поједини коментари западних медија, супротно наведеним предвиђањима, полазили су од претпоставке да је реч о привременом сукобу. Већ на почетку кризе београдски дописник *Ројтерса* није искључивао заокрет у југословенској политици и могућност повратка Југославије у лагер.¹³ Претпоставку о повратку Југославије у Коминформ изнео је, непосредно по објављивању Резолуције ИБ-а, и италијански лист *Пополо*.¹⁴

Тезе о могућем изглађивању сукоба југословенског руководства и Кремља биле су присутне и на страницама америчких листова. У извештају дописника *Њујорк стара* из Вашингтона, објављеном непосредно по прокламовању Резолуције ИБ-а, наведено је мишљење „добро обавештених источноевропских дипломата“ да ће епилог сукоба бити додатно јачање веза Београда и Москве. Истовремено је *Њујорк хералд трибјун* Стејт департменту препоручио опрез у политици према југословенско-совјетском конфликту, при чему се свакако мислило на разматрање евентуалне подршке југословенској страни јер лако може доћи до помирења две стране.¹⁵ Британски *Њуз кроникл* је непосредно после Резолуције ИБ-а изнео процену да су могућа два исхода конфликта – Титов повратак у социјалистички лагер, односно наставак његовог отпора.¹⁶ Дописник

¹⁰ АЈ, 112-34-34, Црвени билтен, 3. јул 1948. у 11.00, Извештај Јунајтед преса, Лондон, 1. јул 1948; АЈ, 112-34-34, Црвени билтен, 3. јул 1948. у 23.00, Извештај дописника Танјуга, Лондон, 3. јул 1948.

¹¹ АЈ, 112-34-34, Црвени билтен, 11. јул 1948. у 11.00, АФП извештава, Лондон, 10. јул 1948.

¹² АЈ, 112-34-34, Црвени билтен, 10. јул 1948. у 11.00, Извештај дописника Танјуга, Рим, 9. јул 1948.

¹³ АЈ, 112-34-34, Црвени билтен, 2. Јули 1948. у 11.00, Извештај дописника Ројтерса из Београда, Београд, 1. јул 1948.

¹⁴ АЈ, 112-34-34, Црвени билтен, 3. јул 1948. у 23.00, Извештај дописника Танјуга, Рим, 1. јул 1948.

¹⁵ АЈ, 112-34-34, Црвени билтен, 3. јул 1948. у 11.00, Извештај дописника Танјуга, Њујорк, 1. јул 1948; АЈ, 112-34-34, Црвени билтен, 8. јул 1948. у 23.00, Извештај дописника Танјуга, Њујорк, 8. јули 1948.

¹⁶ АЈ, 112-34-34, Црвени билтен, 3. јул 1948. у 11.00, Извештај дописника Танјуга, Лондон, 1. јул 1948.

Манчестер гардијана из Беча такође је почетком јула избегао да да своју процену епилога кризе, подвукавши да ће тек време показати да ли је сукоб и дефинитиван, тј. да ли је помирење могуће.¹⁷

Нови талас процена исхода југословенско-совјетског сукоба уследио је после 5. конгреса КПЈ, крајем јула 1948. године. Како у првим недељама после Резолуције, тако и после 5. конгреса, није постојало јединствено гледиште западних медија о перспективама сукоба. У извештају *Њујорк тајмса* из Београда, крајем јула 1948. године, подвучено је да су југословенско-совјетски односи до те мере погоршани да је тешко очекивати помирење. Као доказ тога наведено је писање *Правде* о Југославији, као и прекид односа омладинских организација земаља лагера са Народном омладином Југославије. Дописник *Манчестер гардијана* је у коментару поводом 5. конгреса приметио да су изгледи за помирење све слабији.¹⁸ Хипотезе о даљем продубљивању сукоба заступали су, у текстовима поводом конгреса КПЈ, и неки од најтиражнијих француских дневника (*Либерасион*, *Фигаро*).¹⁹

Неким западним гласилима иступи југословенских лидера на конгресу КПЈ дали су повод за другачија предвиђања развоја сукоба. Неке британске новине (*Дејли хералд*, *Њуз кроникл*) у први план су истакле Титово одбацивање совјетских оптужби на конгресу, али и његове пријатељске фразе о Совјетском Савезу.²⁰

Говор Едварда Кардеља на 5. конгресу оснажио је хипотезе према којима је вођство КПЈ настојало да избегне дефинитиван раскид са Москвом. *Месађеро* је, тако, цитирао неименованог страног дипломату из Београда, према коме су Тито и Кардељ играли лицемерну игру. С тим у вези наведен је део Кардељевог говора у коме се нападао амерички „империјализам“, док се истовремено хвалила совјетска политика.²¹ О амбивалентним ставовима југословенских комуниста извештавао је и београдски дописник *Њујорк тајмса*. У свом извештају са конгреса он је део Кардељевог говор у којем је најављена подршка совјетској „антиимперијалистичкој политици“ и Титов састанак са гувернером Калифорније интерпретирао као жељу југословенског руководства да интензивира економску сарадњу са Западом,

¹⁷ АЈ, 112-34-34, Црвени билтен, 6. јул 1948. у 23.00, Извештај дописника Танјуга, Лондон, 6. јул 1948.

¹⁸ АЈ, 112-35-35, Црвени билтен, 27. јул 1948. у 11.00, Извештај дописника Танјуга, Њујорк, 26. јули 1948; Извештај дописника ТАНЈУГ-а, Лондон, 26. јул 1948.

¹⁹ АЈ, 112-35-35, Црвени билтен, 27. јул 1948. у 23.00, Извештај дописника Танјуга, Париз, 27. јул 1948.

²⁰ АЈ, 112-35-35, Црвени билтен, 23. јул 1948. у 11.00, Извештај дописника Танјуга, Лондон, 23. јул 1948.

²¹ АЈ, 112-35-35, Црвени билтен, 27. јули 1948. у 23.00, Извештај дописника Танјуга, Рим, 27. јул 1948.

уз истовремено настављање „просовјетске“ спољне политике. Према мишљењу аутора текста, југословенско руководство није било потпуно спремно да напусти совјетски блок. Југословенске намере готово идентично је „дешифровао“ дописник *Њујорк хералд трибуна*. Он је такође уочио југословенску спремност на јачање привредне сарадње са САД, али је у свом извештају подвукао и помирљив тон према Совјетском Савезу у говору Едварда Кардеља на 5. конгресу КПЈ.²²

Према писању *Тајмса*, југословенски комунисти су на конгресу одлучно одбацили оптужбе Коминформа, док су истовремено ублажили свој отпор подвлачењем лојалности комунистичким принципима. У тексту су наглашени опрезни говори делегата на конгресу (укључујући Едварда Кардеља), као и чињеница да је у резолуцији конгреса изражена спремност да се ради на превазилажењу сукоба са Коминформом. Као практичан доказ да прекид није био потпун, у тексту је протумачена југословенско-совјетска сарадња на Дунавској конференцији.²³

Штампани медији на Западу су и током остатка лета анализирали могућности превазилажења југословенског сукоба са Москвом. Као и у претходном периоду, и тада су у текстовима тиражних западних медија била присутна различита тумачења озбиљности кризе у односима Београда и Москве. Према наводима у извештају новинске агенције *Танјуг* од 14. августа 1948. године, један од Титових говора, средином августа, уверио је аналитичаре америчке штампе (попут *Њујорк хералд трибуна*) да ће југословенско руководство наставити са отпором. У извештају агенције *Ројтерс* (од 14. августа) цитирано је мишљење западних аналитичара да је помирење Београда и Москве тешко замисливо.²⁴ Крајем августа у *Обзерверу* је оцењено да се југословенско-совјетски спор чини непремостивим, док је у париском издању *Њујорк хералд трибуна* (од 31. августа 1948. године) југословенска протестна нота Румунији била интерпретирана као доказ да конфликт није ограничен само на партијски ниво.²⁵ Могућност помирења ипак није била потпуно одбацивана. Тако је крајем лета дописник *Њујорк тајмса* из Пољске пренео претпоставке да би смрт Андреја Жданова могла допринети превазилажењу спора.²⁶

²² АЈ, 112-35-35, Црвени билтен, 28. јул 1948. у 11.00, Извештај дописника Танјуга, Њујорк, 27. јул 1948.

²³ АЈ, 112-36-36, Црвени билтен, 5. 8. 1948. у 23.00, Извештај Ројтерса, Лондон, 4. август 1948; АЈ, 112-36-36, Црвени билтен, 6. 8. 1948. у 23.00, Извештај дописника Танјуга, 5. август 1948.

²⁴ АЈ, 112-36-36, Црвени билтен, 15. 8. 1948. у 23.00, Извештај дописника Танјуга, Њујорк, 14. август 1948; АЈ, 112-36-36, Црвени билтен, 14. 8. 1948. у 23.00, Извештај Ројтерса, Београд, 14. август 1948.

²⁵ АЈ, 112-36-36, Црвени билтен, 30. 8. 1948. у 23.00, Извештај дописника Танјуга, Лондон, 29. август 1948; АЈ, 112-37-37, Црвени билтен, 10. 9. 1948. у 23.00.

²⁶ АЈ, 112-37-37, Црвени билтен, 4. 9. 1948. у 23.00, Извештај дописника Танјуга, Њујорк, 3. септембар 1948.

Предвиђања совјетских потеза

Током лета 1948. године западни медији бавили су се и покушајима предвиђања будуће совјетске политике према Југославији. При том су разматрана три могућа сценарија совјетског одговора – војни напад, обарање југословенског режима изнутра, те економске санкције против Југославије.

Спекулације о могућем војном нападу на Југославију појавиле су се непосредно по објављивању резолуције ИБ-а. У појединим анализама италијанских новина појавиле су две могуће варијанте наставка кризе – совјетска војна интервенција против Југославије, односно грађански рат у Југославији. Крајем јуна 1948. године торинска *Стампа* пренела је очекивања у САД да ће, као последица резолуције ИБ-а, у Југославији избити грађански рат, или да ће доћи до совјетске интервенције. Идентично је будућност кризе видео *Темпо*. Оцењено је да је Југославија изложена двома опасностима – грађанском рату, као и директном совјетском нападу. Римски *Месађеро* је у првим анализама кризе између Југославије и Коминформа такође пошао од претпоставке да ће Совјети покушати да оборе југословенско руководство или подршком државном удару у Југославији, или непосредном војном интервенцијом.²⁷ О могућности совјетског напада спекулисало се и на страницама британског *Сандеј тајмса*, као и *Њујорк тајмса*.²⁸ Месец дана касније *Манчестер гардијан* је, међутим, у потпуности одбацио гласине о предстојећем совјетском нападу на Југославију.²⁹

У бројним анализама западних медија у лето 1948. године разматрана је вероватноћа побуне Стаљинових присталица у Југославији, односно евентуално избијање грађанског рата. Више западних аналитичара је претпостављало да ће Совјети покушати да организују про-совјетску опозицију у оквиру Комунистичке партије Југославије, што би на крају довело до пада нелојалног југословенског руководства.

Таква предвиђања појављивала су се на страницама западне штампе већ у првим анализама кризе односа Београда и Москве. У коментару агенције *Ројтерс* од 1. јула 1948. године изнета је процена да

²⁷ АЈ, 112-34-34, Црвени билтен, 1. 7. 1948. у 23.00, Извештај дописника Танјуга, Рим, 30. јун 1948.

²⁸ АЈ, 112-34-34, Црвени билтен, 4. 7. 1948. у 23.00, Извештај АФП-а, Лондон, 4. јул 1948; АЈ, 112-34-34, Црвени билтен, 11. 7. 1948. у 23.00, Извештај дописника Танјуга, Њујорк, 9. јул 1948.

²⁹ АЈ, 112-36-36, Црвени билтен, 23. 8. 1948. у 23.00, Извештај дописника Танјуга, Лондон, 22. август 1948; АЈ, 112-36-36, Црвени билтен, 29. 8. 1948. у 23.00, Извештај дописника Танјуга, Лондон, 29. август 1948.

ће у наредним недељама споља и изнутра бити покушано да се створи опозиција унутар КПЈ. Истог дана *Ројтерс* је цитирао процену неименованог аналитичара да је расцеп у КПЈ неизбежан зато што велики број комуниста подржава Стаљина, док је углавном млађе партијско чланство фанатично лојално Титу.³⁰ Истовремено, италијански лист *Поло* извештавао је о наводним потресима у Комунистичкој партији Југославије и совјетским покушајима да створе опозицију у Југославији.³¹

Више западних аутора је и током августа спекулисало о могућој совјетској намери да се подржи стварање антититоистичке опозиције у Југославији. У црвеном билтену агенције *Танјуг* од 22. августа наведене су претпоставке *Манчестер гардијана* и *Сандеј диспеча* о могућем совјетском покушају да у Југославији организују отпор југословенском руководству. *Манчестер гардијан* је претпостављао да је у ту сврху требало да буде употребљен генерал Арсо Јовановић. Неколико дана касније *АП* је пренео мишљење совјетске стране да СССР може да наведе југословенске комунисте да оборе Титов режим.³²

У већем броју коментара западних медија у лето 1948. године анализирана је могућност рушења Титовог режима „изнутра“. По мишљењу појединих аналитичара, Брозова позиција, с обзиром на снагу просовјетских струја у КПЈ, није била најсигурнија. Већ 3. јула лондонски дописник *АФП*-а, позивајући се на неименоване „компетентне“ политичаре из Лондона, изнео је претпоставку да би у случају југословенског окретања Западу југословенски режим био озбиљно уздрман, с обзиром на велики углед Стаљина међу југословенским комунистима.³³ Наводећи случај Сретена Жујовића и Андрије Хебранга, лондонски *Тајмс* је изнео претпоставку о већ започетим поделама у КПЈ.³⁴ Средином августа *Јунајтед прес* је пренео мишљење неименованог британског аналитичара, према коме је случај генерала Арса Јовановића разбио мит о неподељеној подршци армије Брозовом режиму.³⁵

³⁰ АЈ, 112-34-34, Црвени билтен, 1. 7. 1948. у 23.00, Извештај Ројтерса, Лондон, 1. Јули 1948; АЈ, 112-34-34, Црвени билтен, 2. 7. 1948. у 11.00, Извештај Ројтерса Лондон, 1. јул 1948.

³¹ АЈ, 112-34-34, Црвени билтен, 3. 7. 1948. у 23.00, Извештај дописника Танјуга, Рим, 2. јун 1948.

³² АЈ, 112-36-36, Црвени билтен, 25. 8. 1948. у 23.00, Извештај АП-а, Београд, 25. август 1948.

³³ АЈ, 112-34-34, Црвени билтен, 3. 7. 1948. у 23.00, Извештај дописника АФП-а, Лондон, 3. јул 1948.

³⁴ АЈ, 112-36-36, Црвени билтен, 5. 8. 1948. у 23.00, Извештај Ројтерса, Лондон, 4. август 1948; АЈ, 112-36-36, Црвени билтен, 6. 8. 1948. у 23.00, Извештај дописника Танјуга, Лондон, 5. август 1948.

³⁵ АЈ, 112-36-36, Црвени билтен, 19. 8. 1948. у 11.00, Извештај УП-а, Лондон, 18. август 1948.

Ипак, у већини коментара западне штампе у првим месецима кризе совјетско-југословенских односа преовлађивао је став да је Брозова позиција сигурна, односно да у Југославији не постоји довољно јака опозиција, која би била способна да угрози Брозов режим. Већ на почетку кризе дописник *Тајмса* из Будимпеште је оценио да је ситуација у Београду мирна и да нема наговештаја немира.³⁶ Дописник *Манчестер гардијана* искључио је могућност грађанског рата у Југославији, подвукавши непостојање организоване антититоистичке опозиције у Југославији.³⁷

Слични коментари објављивани су и у августу. У чланку *Манчестер гардијана*, чији је садржај пренет у Црвеном билтену *Танјуга* 22. августа, оцењено је да, упркос снажној совјетској пропаганди, просовјетска опозиција у Југославији није ефикасна.³⁸ Крајем августа *Економист* је устврдио да резултати совјетских субверзивних активности у Југославији још нису видљиви, те да је највећи део млађих генерала и пуковника остао веран Титу.³⁹

Почетком септембра 1948. године у *Њујорк тајмсу* су објављена два текста у којима је подвучена стабилност југословенског режима. У чланку од 5. септембра говори се о лојалности народа Титу и дисциплинованости југословенске армије. У Сулцбергеровом тексту наведено је мишљење експерата, према којима у Југославији није било организованог антититоистичког покрета, због чега се искључивала могућност државног удара.⁴⁰

Већ у јулу 1948. године на Западу се нагађало да би економске санкције против Југославије биле могуће средство притиска Совјетског Савеза на југословенско руководство. Дописници *Танјуга* пренели су текстове *Тајмса* и *Њујорк тајмса* у којима је економски ембарго против Југославије означен као могућа реакција совјетске стране.⁴¹

Средином августа неколико западних новина и новинских агенција допуштало је могућност увођења економског ембарга против Југославије. *Ројтерс* и *Дејли телеграф* су тако пренели информацију из Пра-

³⁶ АЈ, 112-34-34, Црвени билтен, 4. 7. 1948. у 23.00, Извештај дописника Танјуга, Лондон, 3. јул 1948

³⁷ АЈ, 112-34-34, Црвени билтен, 8. 7. 1948. у 23.00, Извештај дописника Танјуга, Лондон, 8. јул 1948; АЈ, 112-34-34, Црвени билтен, 10. 7. 1948. у 11.00, Извештај дописника Танјуга, Лондон, 10. јул 1948

³⁸ АЈ, 112-36-36, Црвени билтен, 23. 8. 1948. у 23.00, Извештај дописника Танјуга, Лондон, 22. август 1948.

³⁹ АЈ, 112-36-36, Црвени билтен, 29. 8. 1948. у 23.00, Извештај дописника Танјуга, Лондон, 29. август 1948.

⁴⁰ АЈ, 112-37-37, Црвени билтен, 12. 9. 1948. у 23.00.

⁴¹ АЈ, 112-34-34, Црвени билтен, 9. 7. 1948. у 23.00, Извештај дописника Танјуга, Лондон, 9. јул 1948; АЈ, 112-34-34, Црвени билтен, 11. 7. 1948. у 23.00, Извештај дописника Танјуга, Њујорк, 9. јул 1948.

га, према којој су источноевропске владе разматрале могућност економског притиска на Југославију. Дописник *Манчестер гардијана* је оценио да је Југославија изложена претњи увођења економског ембарга.⁴²

Хипотезе о глобалном значају конфликта Југославије и Коминформа – Анализе и предвиђања западног одговора

Почетком јула 1948. године медији на западу анализирали су утицај конфликта Југославије и Коминформа на стабилност Источног блока, при чему је доминирао став да ће југословенско-совјетске размирице угрозити совјетску премоћ у источној Европи. У коментару *Јунајтед преса* од 1. јула 1948. године изнето је очекивање да би наставак Титовог отпора довео до постепеног распарчавања совјетске империје. Истовремено је *Њујорк тајмс* почетак кризе совјетско-југословенских односа означио као прву пукотину у источном лагеру.⁴³ Према првим оценама *Хералд трибуна*, било је прерано очекивати слом совјетске превласти у источној Европи, али је подвучено да је југословенско-совјетски конфликт изнео на видело слабост совјетске моћи.⁴⁴ У извештају дописника АФП-а наведено је мишљење неколицине британских аналитичара према којима је југословенско-совјетски конфликт променио однос снага у југоисточној Европи, односно ојачао западну позицију на Балкану.⁴⁵ Слично је ситуацију на Балкану оценио текстописац *Хералд трибуна*, према коме су сукобом са Титом Совјети изгубили стратешке тачке од немерљивог значаја.⁴⁶

Већ на почетку кризе у односима Београда и Москве западни медији бавили су се односом западних влада према конфликту у совјетском блоку. Више западних гласила извештавало је у лето 1948. године о размишљањима великих сила (пре свега САД) да се подршком Југославији продуби конфликт Београда и Москве. Париски дневник *Монд* писао је, позивајући се на неименовану утицајну личност из

⁴² АЈ, 112-36-36, Црвени билтен, 10. 8. 1948. у 23.00, Извештај Ројтерса, Лондон, 10. август 1948; АЈ, 112-36-36, Црвени билтен, 12. 8. 1948. у 23.00, Извештај дописника Танјуга, Лондон, 11. август 1948.

⁴³ АЈ, 112-34-34, Црвени билтен, 2. 7. 1948. у 11.00, Извештај УП-а, Лондон, 1. јул 1948; АЈ, 112-34-34, Црвени билтен, 2. 7. 1948. у 11.00, 1. јул 1948.

⁴⁴ АЈ, 112-34-34, Црвени билтен, 3. 7. 1948. у 11.00, Извештај дописника Танјуга, Њујорк, 30. јун 1948.

⁴⁵ АЈ, 112-34-34, Црвени билтен, 3. 7. 1948. у 23.00, Извештај дописника АФП-а, Лондон, 3. јул 1948.

⁴⁶ АЈ, 112-34-34, Црвени билтен, 4. 7. 1948. у 23.00, Извештај дописника Танјуга, Њујорк, 2. јул 1948.

Стејт департмента, да Сједињене Државе разматрају могућност да у случају дефинитивног раскида Београда и Москве пружи подршку југословенском режиму.⁴⁷ Према информацијама *Месађера* у Вашингтону се разматрала могућност да се Југославији понуди економска помоћ, будући да се очекивало да би опстанак југословенског режима инспирисао друге комунистичке режиме на промену политике према СССР-у.⁴⁸ О размишљањима у Вашингтону о могућностима економске подршке Југославији извештавао је 1. јула и *Коријере дела сера*, док је *Фигаро* извештавао о разматрању потеза у САД, којима би се спречио Титов повратак у источни блок.⁴⁹ Недељу дана касније агенција *Јунајтед прес* објавила је изјаву једне неименоване „утицајне личности“, према којој су западне силе разматрале различите кораке са циљем да се искористи сукоб Југославије и Коминформа.⁵⁰

Иако су извештаји западних медија у лето 1948. године подвлачили спремност западних сила да помогну Југославији и тако продубе југословенско-совјетски спор, конкретна подршка је у том тренутку изостала. Очигледно је да је западним силама тада било прерано да заузму дефинитиван став према југословенско-совјетском конфликту. Крајем августа 1948. године поједини западни медији критиковали су изостанак западне помоћи Југославији. Дописник *Манчестер гардијана* је тако пребацио западним владама да недовољно помажу југословенски режим, што би могло да доведе до слома југословенског отпора Москви. Крајем истог месеца Сулцбергер је у *Њујорк тајмсу* утврдио да у Вашингтону и Лондону преовлађује резервисан однос према Југославији, те да Југославији до тада није пружена никаква подршка.⁵¹

Упркос конфликту са Стаљином, у извештавању западних медија о југословенско-совјетском конфликту у лето 1948. године остали су трагови скепсе према Брозовој Југославији, при чему је у фокусу био тоталитарни карактер југословенског режима. У првим данима кризе у *Волстрит журналу* је подвучено да, упркос конфликту са Коминформом, Тито није постао демократски лидер, односно да његов

⁴⁷ АЈ, 112-34-34, Црвени билтен, 2. 7. 1948. у 11.00, Извештај дописника Танјуга, Лондон, 2. јул 1948.

⁴⁸ АЈ, 112-34-34, Црвени билтен, 3. 7. 1948. у 23.00, Извештај дописника Танјуга, Рим, 2. јул 1948.

⁴⁹ АЈ, 112-34-34, Црвени билтен, 9. 7. 1948. у 23.00, Извештај дописника Танјуга, Милано, 1. јул 1948; Црвени билтен, 8. 7. 1948 у 11.00, Извештај дописника Танјуга, Париз, 7. јул 1948.

⁵⁰ АЈ, 112-34-34, Црвени билтен, 8. 7. 1948. у 23.00, Извештај УП-а, Лондон, 7. јул 1948,

⁵¹ АЈ, 112-37-37, Црвени билтен, 29. 8. 1948. у 23.00, Извештај дописника Танјуга, Лондон, 29. август 1948; АЈ, 112-36-36, Црвени билтен, 3. 9. 1948. у 11.00.

режим влада тоталитарно, као и раније.⁵² Тих дана је и дописник *Њујорк тајмса* констатовао да је Броз још увек комуниста, док је аналитичар *Ројтерса* 2. јула пренео утисак релевантних политичара у Лондону да не постоје назнаке да је Комунистичка партија Југославије спремна да напусти комунистичке принципе и прихвати демократске идеје.⁵³ Почетком августа Сулцбергер је у *Њујорк тајмсу* приметио да Тито још увек заступа стаљинистичке принципе.⁵⁴

Непромењена комунистичка супстанца Брозовог режима ипак није засметала каснијој западној сарадњи са Југославијом. У циљу спречавања Брозовог помирења са Москвом, западне силе морале су да у други план ставе своје идеолошке принципе, из чега се постепено развила прагматична стратегија „keeping Tito afloat“. Захваљујући томе Брозов режим је преживео снажан притисак Москве и поставио темеље ванблоковској политици.

Dr. Petar Dragišić
Research Associate

INSTITUTE FOR RECENT HISTORY OF SERBIA, BELGRADE

WESTERN MEDIA COVERAGE OF THE CONFLICT BETWEEN YUGOSLAVIA AND COMINFORM IN SUMMER 1948

(Summary)

The Cominform resolution passed at the end of 1948 brought to light substantial disagreement between the Yugoslav and Soviet leadership, which eventually led to a rupture in relations between Belgrade and Moscow. Even at its beginning, this huge turmoil in the communist block attracted the attention of the influential western media. From the outbreak of the crisis in summer 1948 the press in the west closely followed the course of the conflict. The causes of the Yugoslav-Soviet conflict were analyzed and the expected moves of both parties and the final outcome of the crisis were predicted. The attention was directed to analyses of possible global consequences of the Cominform Resolution and the Yugoslav-Soviet conflict, with a special focus on an-

⁵² AJ, 112-34-34, Црвени билтен, 2. 7. 1948. у 11.00.

⁵³ AJ, 112-36-36, Црвени билтен, 6. 8. 1948. у 23.00, Извештај дописника Танјуга, Њујорк, 5. август 1948.

⁵⁴ Исто.

ticipating the impact of the conflict between Belgrade and Moscow on the stability of the Soviet sphere of influence. The communist character of the Yugoslav regime was highlighted in some comments published in the western press, which indicates that after the Cominform Resolution the western media saw the Yugoslav regime as equally non-democratic and totalitarian.

УДК 327:355(497.1:73)"1967/1973"(093.2) ;
355.02(497.1:450)"1967/1973"(093.2)

Др Саша Мишић, асистент
ФАКУЛТЕТ ПОЛИТИЧКИХ НАУКА, БЕОГРАД
E-mail: sasa.misic@fpm.bg.ac.rs

ВОЈНА САРАДЊА ИЗМЕЂУ ЈУГОСЛАВИЈЕ И ИТАЛИЈЕ КРАЈЕМ 60-ИХ И ПОЧЕТКОМ 70-ИХ ГОДИНА 20. ВЕКА¹

АПСТРАКТ: У раду се на основу доступне архивске грађе домаћег и страног порекла и постојеће литературе описује успостављање војне сарадње између Југославије и Италије у другој половини 60-их година и анализира њен ток у првој половини 70-их година 20. века.

Кључне речи: Југославија, Италија, војска, сарадња, посете.

Војни односи између Југославије и Италије најспорије су се ослобађали терета који су за собом у наслеђе оставили Други светски рат и бурна послератна дешавања, у чијем средишту је било нерешено питање границе између две државе и судбине града Трста. Тршћанска криза, отворена уласком јединица Југословенске армије у овај град 1. маја 1945. године, обележила је односе између две државе у првим годинама након рата.² Било је то време испуњено не-

¹ Чланак је резултат рада на пројекту „Политички идентитет Србије у регионалном и глобалном контексту“ (179076), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

² Тршћанска криза привремено је решена на интервенцију Великих сила, споразумима у Београду 9. јуна и Девину 20. јуна 1945. године, када је повучена такозвана Морганова линија којом је област Јулијске крајине подељена на две окупационе зоне: Зону А са Трстом, која је стављена под контролу англоамеричких савезника, и зону Б, под југословенском контролом.

поверењем, тензијама и пограничним инцидентима на копну, мору и ваздуху, у којима су учествовале југословенске војне јединице, са једне, односно савезничке оружане снаге, са друге стране. Ситуација се није променила ни након потписивања Мировног уговора 1947. године и успостављања југословенско-италијанских дипломатских односа. Покушај да се стварањем Слободне територије Трста као „тампон“ државе између Југославије и Италије (која је требало да буде под старатељством Савета безбедности Уједињених нација) реши тршћанско питање и смањи напетост у односима између суседних држава није дала резултате, а чарке и конфликти на граници су се настављали.³

Односи између армија две државе нису се поправили ни након потписивања Меморандума о сагласности (МОС) у Лондону 1954. године, којим је *de facto* решено тршћанско питање. Мада је МОС означио нови почетак на готово свим пољима билатералних односа, посебно економском, а нагомилано неповерење је полако нестало, то се није односило на међуармијску сарадњу. Требало је да прође још једна деценија пре него што ће се појавити први „стидљиви“ предлози за успостављање сарадње међу војскама две државе.

Препреке за успостављање војне сарадње биле су бројне, а највећа у чињеници да је Југославија припадала покрету несврстаних земаља, док је Италија била једна од највернијих европских припадница НАТО пакта и поуздани савезник Сједињених Америчких Држава, па ниједној страни из политичких разлога нису „конвенирале“ манифестације на војном плану.⁴ Отуда су се до половине шездесетих година контакти одвијали једино преко војних аташеа. Италијани су југословенског војног изасланика званично третирали као представника ванблоковске земље, што је подразумевало повољнији третман у односу на војне изасланике земаља чланица Варшавског уговора. У пракси се, међутим, на југословенског војног аташеа гледало као на „представника земље која би [се] у евентуалном рату нашла на страни Истока“.⁵ Југославија је, са дру-

³ Слободна територија Трста настала је спајањем зона А и Б. Њоме је требало да управља гувернер именован од Савета безбедности Уједињених нација. Међутим, неслагања око именовања гувернера учинила су да ова државна творевина никада не заживи, па је зона А остала под контролом Савезника, а зона Б под управом Југословена.

⁴ Архив Министарства иностраних послова Републике Србије (даље: АМИП), Политичка архива (ПА), Италија, 1965. година, кутија 65, број документа 44328, телеграм амбасаде из Рима упућен Државном секретаријату за иностране послове (ДСИП) 1. фебруара 1965. године.

⁵ АМИП, ПА, Италија, 1967, к. 57, фасцикла 5, бр. 49423, годишњи извештај амбасаде у Риму за 1966. годину. У истом смислу, према југословенским наводима,

ге стране, сматрала да су италијански војни кругови били по политичком убеђењу десно оријентисани, „оптерећени прошлошћу“, антијугословенски расположени⁶ и „тег који вуче уназад“ међудржавне односе.⁷

Први конкретни покушаји да се успоставе контакти између две армије дошли су 1964. године, а иницијатори су били Италијани.⁸ Они су током јуна југословенском генералштабу понудили да купи хеликоптере „агуста“, који су били део наоружања италијанских оружаних снага, али званични Београд није прихватио ту понуду.⁹ Југославија је негативно одговорила и на позив да упути једну пловну јединицу ратне морнарице на фестивал „Европа у цвећу“, који се у јануару сваке године одржавао у Сан Рему, уз образложење да су на фестивалу присуствовале само земље чланице Атлантског пакта.¹⁰ Септембра исте године италијански војни изасланик у Београду незванично је изнео предлог да једна јединица италијанске ратне морнарице посети неку од југословенских лука, али је и овај предлог остао без позитивног одговора.¹¹

Мали корак учињен је 1966. године, када се Југославија одазвала позиву италијанског Националног поморског института да учествује на фестивалу краткометражног филма из поморског живота, који је одржан у Милану у оквиру „Fiera di Milano“. На фестивалу се представила филмом „Вјетар у леђа“, који је за тему имао живот питомаца Војнопоморске академије. Наступ је био успешан, а филм је освојио прву награду.¹²

италијански војни кругови су покретали у НАТО-у питање третмана Југославије и њеног држања у случају евентуалног војног конфликта два блока. Италијани су процењивали да би Југославија у том случају могла бити: а) неутрална, али брзо /за три дана/ прегажена од совјетских трупа; б) формално неутрална тако да дозволи прелазак совјетских снага преко своје територије; ц) на совјетској страни и да заједно са совјетским снагама учествује у нападу на Италију. Архив Југославије, Фонд број 507, Савеза комуниста Југославије (у даљем тексту 507, СКЈ), Комисија за међународне односе и везе број IX (у даљем тексту IX), 48/I-326, Војна политика и оружане снаге Италије, 10. новембар 1965.

⁶ АЈ, 507 СКЈ, IX, 48/I-326, Војна политика и оружане снаге Италије, 10. новембар 1965.

⁷ АМИП, ПА, Италија, 1965, к. 58, фасцикла 12, бр. 45946, годишњи извештај амбасаде у Риму за 1964. годину.

⁸ Исто.

⁹ Исто.

¹⁰ АМИП, ПА, Италија, 1967, к. 57, ф. 5, бр. 49423, годишњи извештај амбасаде у Риму за 1966. годину.

¹¹ АМИП, ПА, Италија, 1965, к. 58, ф. 12, бр. 45946, годишњи извештај амбасаде у Риму за 1964. годину.

¹² АМИП, ПА, Италија 1967, к. 57, ф. 5, бр. 49423, годишњи извештај амбасаде у Риму за 1966. годину.

Јануара исте године са првом иницијативом за сарадњу изашла је и Југославија. Она је упутила званичан позив италијанској страни да пошаље један брод своје ратне морнарице у посету некој од југословенских лука.¹³ Мотив за упућивање позива свакако треба тражити у снажном позитивном импулсу који је целокупним билатералним односима дала посета председника владе Италије Алда Мора Југославији, новембра 1965. године. Упркос задовољству са којим су прихватили позив, Италијани су отезали са одговором, што је у Београду било протумачено као одбијање да се дâ сагласност.¹⁴ Разлози противљења Италије, по мишљењу Југословена, били су у томе што НАТО-у у том тренутку није одговарала директна веза две армије, због сумњи да је Југославија била везана за Варшавски уговор и Совјетски Савез.¹⁵ Ипак, у новембру, након готово једногодишњег отезања са одговором, италијанско министарство иностраних послова одобрило је посету, те је о томе италијански генералштаб, јануара 1967. године, обавестио југословенског војног изасланика у Риму.¹⁶ Посета је предвиђена за пролеће исте године, али је морала бити одложена због кризе у политичким односима, која је избивши крајем јануара, обележила прву половину године, а у чијем средишту је био спор око нерешеног граничног питања. Након што је криза решена, а политички односи враћени у нормално стање, италијански МИП је половином јуна 1967. предложио свом министарству одбране да у септембру коначно упути један брод у званичну посету југословенској луци Сплит. Италијанско министарство одбране сматрало је, међутим, да због извесних „нервоза“ које су Југословени показали према Италији и њеним оружаним снагама посету треба одложити.¹⁷

¹³ АМИП, ПА, Италија, 1966, к. 74, ф. 5, бр. 43331, Рим бр. 51, 22. јануара 1966. године. Југословенски амбасадор у Риму Иво Вејвода је приликом уручивања званичног позива генералном секретару италијанског Министарства иностраних послова Каталану навео како је то „корак даље у политици доброг суседства“ између две државе. Пре Вејводе о посети су разговарали и југословенски војни изасланик у Италији пуковник Богдан Зајшек и италијански адмирал Кошулич. Италијанска страна је позив за посету примила са „очигледним задовољством“.

¹⁴ АМИП, ПА, Италија, 1969, к. 71, ф. 6, бр. 431 442, Информација о међуармијским односима са оружаним снагама Италије и неким новим моментима који их карактеришу.

¹⁵ АМИП, ПА, Италија, 1969, к. 71, ф. 6, бр. 424 517, телеграм амбасаде из Рима упућен Београду 30. јуна 1969. године.

¹⁶ Archivio centrale dello Stato (у даљем тексту ACS), Carte Aldo Moro, busta 66, fascicolo 5, Appunto per S. E. il Ministro, Roma 29 agosto 1967.

¹⁷ По мишљењу адмирала Микалија, радило се о југословенским притужбама на скуп резервних официра Атлантског пакта који је крајем октобра требао да се одржи у Трсту; проблему око узвраћања посете југословенских бродова некој италијанској луци и проблемима који су се у то време појавили у односима Италије са Грчком. *Исто*.

Реализовање планиране посете једног италијанског војног брода Југославији поново је актуелизовано током посете председника Савезног извршног већа Мике Шпиљка Италији, јануара 1968. године.¹⁸ Приликом сусрета са италијанским премијером Алдом Мором у Риму, било је речи и о овом питању. Покренуо га је Моро, предлогом да до посете дође током лета, са чиме се Шпиљак сложио.¹⁹ Штавише, председник СИБ-а је додао како би две државе могле остварити и ширу сарадњу између оружаних снага, у мери у којој је то одговарало Италијанима. Моро је у одговору прилично неодређено и уопштено навео како би предстојећа посета бродова могла бити добар увод за „боље разумевање и упознавање“ између армија двеју држава, али се није упуштао у даље разговоре на ову тему.²⁰

Идеју о сарадњи између војски двеју држава Шпиљак је поменуо и у разговору са југословенским новинарима који су боравили са државном делегацијом у Италији, а његове речи пренеле су београдске *Вечерње новости* у броју од 11. јануара 1968. године.²¹ Ова изјава, судећи на основу писања појединих водећих дневника, није побудила пажњу југословенске јавности, али се зато о њој живо расправљало у дипломатским и војним круговима који су били „збуњени“ и настојали да сазнају шта се заправо крило иза Шпиљкових речи.²² Посебну заинтересованост, али и забринутост, показивали су Совјети. Како је амбасадор Иван Бенедиктов затражио пријем код Шпиљка одмах након његовог повратка у Београд, у дипломатским круговима у Београду се спекулисало да је једна од главних тема разговора била управо југословенско-италијанска војна сарадња.²³ И совјетски војни аташе у Београду упор-

¹⁸ Југословенска делегација предвођена председником СИБ-а Миком Шпиљком и државним секретаром за иностране послове Марком Никезићем боравила је у посети Италији у периоду од 8. до 13. јануара 1968. године. Била је то прва званична посета председника владе социјалистичке Југославије суседној Италији. АМИП, ПА, 1968, к. 67, ф. 2, бр. 45523.

¹⁹ ACS, Carte Moro, b. 85, Visita Spiljak in Italia. Questioni militari

²⁰ Исто.

²¹ *Вечерње новости*, 11. јануар 1968. Специјални извештач овог листа из Рима Драган Вукобратовић, преносећи Шпиљкову изјаву, навео је како је она међу присутним новинарима изазвала изненађење. „Наш председник владе – наводио је Вукобратовић – међутим, није видео у томе ни најмање повода за чуђење. Када тако успешно сарађују две владе, две привреде, две науке, две културе зашто не би могле сарађивати и две армије“.

²² The National Archives London, Foreign and Commonwealth office (у даљем тексту: TNA, FCO), 28-529, from Duncan Wilson (Belgrade) to H. F. T. Smith (London), 26 January 1968.

²³ ACS, Carte Moro, b. 85, Visita Spiljak in Italia. Questioni militari. Југословенски дневници јавили су да је Шпиљак 16. јануара примио Бенедиктова на његов захтев. *Политика*, 17. јануар 1968; *Борба*, 17. јануар 1968; *Vjesnik*, 17. 1. 1968.

но је настојао да сазна шта су две државе договориле на војном плану.²⁴ То је очито навело Шпиљка да се у говору одржаном на „Трибини посланика“ у Загребу 20. јануара осврне и на свој предлог за војну сарадњу Југославије и Италије. Он је окупљеним делегатима појаснио како сматра „нормалним“ да две државе успоставе односе и на овом пољу билатералних односа.²⁵ Без обзира на недоумице које је изазвала Шпиљкова изјава, била је упадљива пажња са којом су дипломатски и војни кругови и на Истоку и на Западу проpratили информације о могућој војној сарадњи Југославије и Италије, што је речито говорило о осетљивости овог питања не само на билатералном, већ и на ширем плану.

Ма како било, током лета 1968. године коначно је дошло до дуго очекиване посете италијанских ратних бродова Југославији. Наиме, 5. јула у сплитску луку упловили су ракетни разарач „Intrepido“ и фрегата „Carlo Bergamini“, под командом вицеадмирала Мариа Гиљиа.²⁶ Ова петодневна посета Сплиту и Југословенској ратној морнарици означила је почетак војне сарадње двеју држава.

Након војне интервенције Совјетског Савеза и четири чланице Варшавског уговора у Чехословачкој, 21. августа 1968. године, појачано је интересовање двеју држава за војном сарадњом, а у иницијативама је предњачила Италија. По процени Државног секретаријата за народну одбрану, разлози за поправљање ситуације у војним односима и покретање бројних италијанских иницијатива били су мотивисани политичким разлозима и везани за држање Југославије током кризе у Чехословачкој, што је развејало дилеме око везаности Југославије за Совјетски Савез. Значајну улогу играло је и настојање да војни односи не заостану за развијеном сарадњом у другим областима билатералне сарадње. Исто тако, успостављање контаката између две војске било је потребно италијанској влади и због „смиривања италијанске веома јаке и антинатовски расположене левице“. Коначно, важан фактор била је и брига званичног Рима за сопствену националну безбедност.²⁷

Резултат се показао марта 1969, када су Италијани упутили званичан позив Југословенској ратној морнарици да у периоду од 26 до

²⁴ TNA, FCO, 28-529, from K. H. M. Duke (Belgrade) to A. H. K. Mackenzie (Zagreb), 18 April 1968; ACS, Carte Moro, b. 85, visita Spiljak in Italia. Questioni militari.

²⁵ ACS, Carte Moro, b. 85, Visita Spiljak in Italia. Questioni militari. Дневници, попут *Политике*, *Борбе* и *Вјесника*, међутим у извештају са скупа одржаног у Загребу ниједном речју нису поменули овај део Шпиљковог излагања.

²⁶ *Slobodna Dalmacija*, 6. srpanj 1968.

²⁷ Архив Југославије, Кабинет председника Републике (у даљем тексту КПР), I-3-а, Материјал за разговоре приликом посете председника Републике Италије Ђузепеа Сарагата СФР Југославији октобра 1969.

31. маја узврати посету и пошаље формацију својих бродова у луку Таранто.²⁸ Југословенска страна је позив прихватила, па су три брода под командом вицеадмирала Љубе Труте крајем маја посетила ову италијанску ратну луку.²⁹ Непосредно након успешног завршетка прве посете једне југословенске војне јединице Италији, уследио је захтев италијанске ратне морнарице да јединица миноловаца посети луке Лошињ и Дубровник. За разлику од претходних посета, које су биле манифестационог карактера, ова је требало да буде незванична и да успостави праксу оперативних посета бродова две ратне морнарице. Након вишенедељног премишљања, проузрокованог чињеницом да су посету својих бродова у то време тражиле Сједињене Америчке Државе, СССР и Велика Британија, југословенска страна је одобрила посету. Најзаслужнији да до ње дође био је Државни секретаријат за иностране послове, који је сматрао да због „добросуседских и пријатељских односа и чињенице да је Италија јадранска земља“ посету треба одобрити.³⁰ До посете три миноловца италијанске ратне морнарице луци Дубровник дошло је у периоду од 22 до 28. јула 1969. године.³¹

Поправљање односа на пролеће 1969. године било је видљиво и у многим другим аспектима војне сарадње: Италијани су предложили да Југославија упути захтев за пријем својих слушалаца у војну алпску школу у Аости; маја исте године начелник наставног одељења италијанског генералштаба копнене војске одржао је једно предавање на Вишој војној академији у Београду, док је у новембру генерал Душан Дозет на италијанској војној академији одржао предавање о партизанском начину ратовања; порасло је интересовање италијанских војних предузећа за продају опреме југословенској војсци, а поправљен је и третман југословенског војног изасланика у Италији.³²

²⁸ АМИП, ПА, 1969, к. 71, ф. 6, бр. 49785, допис Друге управе ДСИП-а упућен Кабинету Државног секретара за народну одбрану 21. марта 1969. Првобитно је било разговора о томе да један брод југословенске ратне морнарице посети луку Напуљ, али су Југословени накнадно затражили да уместо Напуља, који је био центар команде НАТО-а, посета буде другој јужноиталијанској луци Таранту. Исто, 1968, к. 59, ф. 7, бр. 446 123, Забелешка о разговору начелника Управе за Западну Европу Николе Мандића са Бригантеом Колоном 30. децембра 1968.

²⁹ АМИП, ПА, 1969, к. 71, ф. 6, бр. 422 030, Извештај команданта ВПО, пов. бр. 1011 од 3. јуна 1969 у вези са узвратном посетом наших ратних бродова Ратној морнарици Италије. Таранто су посетила три ратна брода из састава Југословенске ратне морнарице: разарач „Сплит“ и патролни бродови „Морнар“ и „Борац“.

³⁰ АМИП, ПА, Италија, 1969, к. 71, ф. 6, бр. 422 926, допис ДСИП-а упућен Кабинету председника СИВ-а 24. јуна 1969.

³¹ АМИП, ПА, Италија, 1969, к. 71, ф. 6, бр. 430 219, Извештај ДСНО о посети одреда миноловаца РМ Италије Дубровнику.

³² АЈ, КПР, I-3-а, Материјал за разговоре приликом посете председника Републике Италије Ђузепеа Сарагата СФРЈ, октобра 1969.

Истовремено са унапређивањем ове области међусобне сарадње, у југословенском државном врху нису нестали страхови да би италијански војни кругови могли да угрозе Југославију. То се није променило ни након успостављања војних односа и догађаја у Чехословачкој 1968. године, а чини се да је било константа у југословенском, а посебно Титовом перципирању политике суседне државе. Тако је Јосип Броз приликом сусрета са представницима Словеније на Брду код Крања, 5. јануара 1969. године, поред речи хвале за билатералну сарадњу са Италијом, истицао и потенцијалну опасност по безбедност југословенских граница која је претила од западног суседа. У том контексту он је руководству Словеније описао преписку са одлазећим председником САД Линдоном Џонсоном, у којој је Тито нагласио како постоје одређени војни кругови на Западу који желе корекцију југословенске територије и појаснио да је имао у виду Италијане, уз напомену да је у недавној прошлости у овој земљи постојала опасност од војног пуча.³³

Неповерење у намере појединих италијанских војних кругова према Југославији Тито је поновио у разговору са представницима ЦК СК Црне Горе 17. јануара 1969. године на Брионима.³⁴ Још речитији је био у разговору са руководиоцима Службе државне безбедности, са којима се састао у мају 1969. године. Тада је напоменуо како у Италији додуше постоје „прогресивне снаге којих се и влада сада мало држи и које су за добре односе са нашом земљом“. Међутим, додао је како „постоје и јаке снаге које увијек гледају преко Јадранског мора на нашу Далмацију, на Вилсонову линију“. Присуство ових других за југословенског председника била је стална појава, које се Италијани нису одрицали.³⁵

Наредну, 1970. годину, карактерисало је извесно затишје у војној сарадњи. Италијани су и даље предњачили у иницијативама, па су тако затражили да једна јединица ратне морнарице у саставу од три корвете незванично посети луку Сплит.³⁶ До посете ратних бродова дошло је у септембру.³⁷

³³ АЈ, КПР, II-2/373, Пријем представника СР Словеније, Брдо код Крања, 5. јануар 1969. године. Тито је додао како ствари не треба драматизовати, али да треба „бити стално на опрезу“.

³⁴ АЈ, КПР, II-2/375, Пријем представника ЦК СК Црне Горе 17. јануара 1969. године на Брионима.

³⁵ АЈ, КПР, II-2/401. Тито је тим поводом закључио: „А ми не знамо шта ће су тра бити у Италији, каква ће бити влада, ко ће доћи на власт. Ако буде реакција дошла на власт онда ћемо бити у закашњењу да предузмемо мјере које су потребне“.

³⁶ АМИП, ПА, 1970, к. 78, ф. 8, бр. 418 985, Забелешка о разговору Николе Мандића и Бригантеа Колоне 14. маја 1970.

³⁷ Три италијанске корвете, „Pietro de Cristoforo“, „Umberto Grosso“ и „Salvatore Todaro“, под командом капетана бојног брода Лина Равалика, посетиле су

Са друге стране, Тито је и даље био сумњичав према италијанским војним круговима. У новом разговору са Словенцима на Брду код Крања 18. маја 1970. он је током разговора о ситуацији на Блиском истоку и могућностима да се дође до јаче ескалације сукоба и на Средоземљу нагласио како не зна „како ће се понашати Талијани“ и додао: „видите, талијански Генералштаб, чим се тамо [на Блиском истоку – С. М.] нешто деси одмах гледа ту преко наших граница. Не бих рекао влада, већ талијански Генералштаб, ми то знамо“.³⁸

У Брозовом схватању улоге оружаних снага Италије и њиховог односа према Југославији ништа се није променило током године, па је тако у разговору са делегацијом Савезне конференције ССРНЈ на Брионима 8. јула поново говорио о односу оружаних снага Италије према Југославији. Како су у то време били актуелни унутрашњи потреси у Италији, праћени бројним штрајковима, југословенски председник се осврнуо и на могућу улогу оружаних снага у будућим дешавањима у суседној земљи. Присутним делегатима Социјалистичког савеза радног народа Југославије је рекао: „Ево, на примјер, ја сада страхујем због догађаја у Италији. Тамо су штрајкови. Ја врло добро знам, јер имам такве информације, да је у војним круговима у Италији један добар дио за политику владе, демократског унутрашњег уређења. Али већи дио чека свој час реванша према Југославији, надајући се да ће имати подршку НАТО-а ако би дошло до таквог сукоба“.³⁹

Упркос неповерењу које је постојало у Југославији према одређеним италијанским војним круговима и присутним страховањима како ће се оружане снаге западног суседа понашати у случају да, рецимо, сукоб на Блиском истоку „ескалира“, то ипак није спречило југословенски државни и војни врх да на пролеће наредне 1971. године предложи Италијанима још ближу војну сарадњу. Прекретни догађај била је посета Јосипа Броза Италији марта 1971. године, која је допринела даљем поправљању међудржавних односа.⁴⁰ Током посете обе стране дале су подршку развоју међуармијске сарадње.⁴¹

Сплит у периоду од 17. до 21. септембра 1970. АМИП, ПА, Италија, 1970, к. 84, ф. 5, бр. 432431, телеграм од 31. августа 1970.

³⁸ АЈ, КПР, II-2/464 Пријем делегације СР Словеније, Брдо код Крања, 18. мај 1970.

³⁹ АЈ, КПР, II-2/475, Пријем делегације Савезне конференције ССРНЈ, Бриони, 8. јула 1970.

⁴⁰ Посета Јосипа Броза Италији марта 1971. године била је прва званична посета шефа југословенске државе суседној земљи. О томе детаљније у: Saša Mišić, „Poseta Josipa Broza Tita Italiji 1971. godine“, у: Zbornik radova: *Tito – viđenja i tumačenja*, INIS, Beograd, 2011, стр. 505-520.

⁴¹ АМИП, ПА, Италија, 1971, к. 64, ф. 5, бр. 436 031, телеграм амбасаде из Рима упућен Београду 30. септембра 1971. године.

Предлог за интензивирање војне сарадње након Титове посете дао је државни секретар за народну одбрану генерал Никола Љубичић, априла 1971, у разговору са италијанским амбасадором Фолком Трабалцом приликом амбасадорове опроштајне посете пред одлазак на нову дипломатску дужност у Пекинг.⁴² Љубичић је предложио сарадњу између две армије и подсетио Трабалцу на заједничке југословенско-италијанске одбрамбене потребе, а као пример је навео управо могућност да се блискоисточни сукоб прошири. Трабалца је Љубичићев предлог сматрао изузетно важним, те о њему није известио Рим редовним дипломатским путем, већ преко војних канала, а по повратку у Италију разговарао је са генералним секретаром министарства иностраних послова Робертом Гајом и шефом обавештајне службе италијанских оружаних снага Витом Мићелием.⁴³

Након разговора Љубичића и Трабалце југословенски војни кругови покренули су исто питање на више других страна. Војни аташе у Бечу пуковник Врховец нагласио је у разговору са италијанским колегом на служби у Аустрији како је војно руководство било одлучно у намери да сарађује са Западом, прво са Италијом, али исто тако и са НАТО.⁴⁴ Идеју о ближој војној сарадњи покренуо је и извесни југословенски штабни официр који је био гост италијанских оружаних снага,⁴⁵ а иста тема била је предмет разговора новог италијанског амбасадора у Југославији Валтера Макоте са Љу-

⁴² National Archives and Records Administration (даље: NARA), Record Group 59, General Records of the Department of State, Subject Numeric Files (даље: SNF) Political and Defence (даље: POL-DEF), Entry 1613, Box 1752, Intelligence Note, RSEN- 35, 7 June, secret/no foreign Dissemination (захваљујем колеги Масиму Букарелију на уступљеним документима из архива САД); видети и: Massimo Bucarelli, *La „questione jugoslava“ nella politica estera dell'Italia repubblicana* (1945–1999), Aranche – Roma, 2008, стр. 41.

⁴³ NARA, Nixon Papers, National Security Council Files (даље: NSC), Country Files (даље: CO), Europe – Italy, Box. 695, Martin to Rogers, Roma, 1. June 1971, tel. –Secret“ 3427,

⁴⁴ NARA, NSC, CO, Europe – Italy, Box. 695. Martin to Rogers, Roma, 1. June 1971, tel. „Secret“ 3427. Пуковник Врховец је у војнодипломатским круговима аустријске престонице важио за прозападно оријентисаног и забринутог за односе Југославије са земљама Варшавског пакта, посебно са Совјетима и Мађарском. Половином 1971. године затражио је од свог белгијског колеге да му достави НАТО студије о југословенској војној ситуацији. Мада је овај необичан захтев побудио интересовање НАТО земаља, британски војни аташе у Бечу Тод објашњавао га је личном иницијативом југословенског војног аташеа и његовим блиским везама са белгијским колегом, а не неком битнијом променом политике Југославије према Истоку. TNA, FCO, 28–1647. Political relations between Yugoslavia and NATO, secret, Yugoslav request for NATO studies, from E. H. B Gibbs (Vienna) to B. Sparrow (London) 19 August 1971.

⁴⁵ NARA, NSC, CO, Europe – Italy, Box. 695, Martin to Rogers, Roma, 1. June 1971, tel. „secret“ 3427. У документу се не наводи име официра, али се вероватно ради о генералу Танасковићу, који је у то време био у посети Италији. АМИП, ПА, Италија, 1971, к. 64, ф. 5, бр. 428 103, Војни односи између Италије и Југославије – забелешка – 12. јул 1971.

бичићем, његовим помоћником генералом Иваном Долничаром, као и са генералом Милошем Шумоњом.

Најконкретнији је, изгледа, био југословенски војни аташе у Риму пешадијски пуковник Павле Шуц. У разговору са италијанским дипломатама и војним званичницима Шуц је, наводно, предлагао веома блиску сарадњу две армије, која је подразумевала да Југословени користе италијанске авијацијске базе и реципрочно коришћење југословенских војних постројења од стране Италије.⁴⁶ Војни аташе је чак износио и предлог да две државе склопе тајни војни уговор, који би постао оперативан у случају опасности и евентуалног ратног сукоба.⁴⁷ Мада остаје нејасно да ли је Шуц наведене предлоге износио на основу инструкција војног и државног врха или на сопствену иницијативу, као и да ли је изричито износио предлог за склапање војног уговора,⁴⁸ тек идеја о војној сарадњи која је укључивала и склапање евентуалног тајног војног уговора побудила је велику пажњу у Риму. У италијанском министарству иностраних послова, сада министар Алдо Моро и руководећи људи Фарнезине, Гаја и Дучи, били су заинтересовани за проширивање и продубљивање војне сарадње са источним суседом, али и сумњичави према идеји о склапању војног споразума, пошто је носио опасност да се на тај начин прошири зона одговорности НАТО-а и на Југославију. Нешто резервисанији према међуармијској сарадњи били су поједини конзервативни и антикомунистички настројени војни кругови.⁴⁹

Југословенски предлози за успостављање ближих војних веза са Италијом били су предмет интересовања и у Вашингтону. Највише пажње, очекивано, привукао је предлог за склапање тајног војног споразума. У једној поверљивој обавештајној белешци, сачињеној почетком јуна 1971. за потребе Стејт департмента, анализирани су могући разлози који су мотивисали званични Београд да изађе са једним оваквим предлогом пред Италијане.⁵⁰ У основи југословенског предлога, како су то видели у Вашингтону, била је забринутост

⁴⁶ NARA, NSC, CO, Europe - Italy, Box. 695. Martin to Rogers, Roma, 1. June 1971, tel. „Secret“ 3427.; M. Bucarelli, *н. д.*, стр. 41–42.

⁴⁷ NARA, RG 59, SNF, POL-DEF, Entry 1613, Box 1752. Rogers to Martin and Leonhart, Washington, 12 August 1971, tel. –Secret“ 148201, Део документа се налази на: <http://history.state.gov/historicaldocuments/frus1969-76v29/d230> – напомена број 8 (прегледано 25. септембра 2012).

⁴⁸ Италијански амбасадор у Вашингтону Еђидио Ортона, који је известио Стејт департмент о југословенским захтевима за блиском војном сарадњом, није био најјаснији у објашњењу да ли је идеју о формалном тајном уговору предложио југословенски војни изасланик или је то била интерпретација италијанског војног званичника који је са њим разговарао. *Исто*.

⁴⁹ M. Bucarelli, *н. д.*, стр. 42–43.

⁵⁰ NARA, RG 59, SNF, POL-DEF, Entry 1613, Box 1752, Intelligence Note, RSEN-35, 7 June, secret/no foreign Dissemination.

званичника у Београду од могуће опасности по безбедност земље, која је долазила од Варшавског пакта и Совјетског Савеза. Мада Југословени нису видели тренутну опасност од акције Совјета, бринули су их маневри Варшавског пакта који је требало да се одрже на лето 1971. године у суседној Мађарској, што је за Југословене био вид застрашивања у тренутку када се земља борила са унутрашњим тешкоћама изазваним пре свега догађајима у Хрватској. У Београду је владао страх да би Брежњевљева доктрина могла да буде примењена на Југославију.⁵¹

У Стејт департменту су сматрали како је предлог за склапањем војног споразума са Италијом, мада помало изненађујући, био у складу са прозападним заокретом у политици званичног Београда, који је био приметан након догађаја у Чехословачкој 1968. године. Југославија је од 1969. године настојала и добрим делом успела да се повеже са војним круговима Запада, али јој није пошло за руком да добије тешко наоружање за које је била заинтересована, пре свега због недостатка новчаних средстава којим је требало да га плати. Томе је требало додати и повећану рањивост југословенског спољнополитичког положаја, која је била све очигледнија како се Титова дугогодишња владавина ближила крају. Све наведено, сматрали су у Стејт департменту, довело је до одлуке југословенског државног врха да се испита могућност војног повезивања са Италијом, а преко ње и са Атлантским савезом. По процени Американаца, југословенска очекивања да би са Италијом могли да потпишу формални војни уговор нису била велика, већ се у најбољем случају очекивала нека врста „центлеменског споразума“ са једном чланицом НАТО-а од које се могла добити помоћ у случају претње по интегритет и државни суверенитет Југославије. Међутим, непосредни циљ Београда могао је бити да добије приступ наоружању са Запада по ниским ценама или бесплатно.⁵² Коначно, анализирано је и због чега је Југославија изабрала баш Италију за потенцијалног војног партнера. Најважнији разлог био је заједнички стратешки интерес за одбраном Љубљанске капије и Јадранског мора од могуће претње са Истока.

Од априла 1971. године, када је Љубичић изнео предлог за сарадњом Трабалци, па у наредних неколико месеци није било баш најјасније коју врсту војних веза Југославија заиста жели да успостави са Италијом. Међутим, почетком јула Југославија је изашла са конкретним предлозима. Њих је саопштио помоћник државног секретара

⁵¹ Исто; М. Bucarelli, *н. д.*, стр. 40–41.

⁵² NARA, RG 59, SNF, POL-DEF, Entry 1613, Box 1752, Intelligence Note, RSEN-35, 7 June, secret/no foreign Dissemination.

ра за народну одбрану генерал Иван Долничар у разговору са италијанским војним изаслаником у Југославији пуковником Алдом Боргерезијем.⁵³ Долничар је нагласио како су свеукупни међудржавни односи створили предуслове да се и војна сарадња двеју држава подигне на виши и квалитетнији ниво. У предлогу није било никаквог помена о евентуалном тајном војном споразуму, већ је Долничар предложио развијање сарадње на следећим пољима: у војноекономској и научно-техничкој области; у размени искустава и достигнућа у области обуке, командовања и организације; размени војне публицистике и литературе; евентуално и школовању војних кадрова у италијанским војним школама. Додао је како су обе државе биле заинтересоване „да Јадран буде море мира и добре сарадње, да у Јадранском мору буду само наше флоте, а и шире да Медитеран припада само прибрежним земљама, без страних војних флота“. Боргерези се сложио са Долничаревим излагањем и напоменуо како верује да ће ова иницијатива наићи на добар одјек у Риму.⁵⁴

Предлог о војној сарадњи који је укључивао техничку сарадњу, размену информација и контакте, али без помена било каквог формалног споразума, било је нешто за шта је био заинтересован и званични Рим. Италијани су током лета озбиљно разматрали и заузели политички став да се развија војна сарадња између две државе.⁵⁵ Важан корак у том правцу био је италијански предлог да Југославију посети шеф генералштаба италијанске копнене војске генерал Франћеско Мереу, који је амбасадор Макота, на основу инструкција Мора, почетком августа саопштио генералу Шумоњи.⁵⁶

Италијане је једино збуњивало то што су све наведене југословенске иницијативе биле покретане од војске, док се дипломате о томе нису изјашњавале, па је то изазвало извесне недоумице код италијанских државних званичника, посебно у Фарнезини, да ли се ра-

⁵³ АМИП, ПА, Италија, 1971, к. 64, ф. 5, бр. 428103, Забелешка о сусрету Долничара и италијанског војног изасланика Боргерезија 1. јула 1972. године.

⁵⁴ Исто.

⁵⁵ О томе сведочи и разговор између Алда Мора и аустријског министра иностраних послова Рудолфа Киршлегера, вођен приликом њиховог сусрета у Риму половином јула 1971 године. На забринутост Киршлегера да би Совјети могли интервенирати у Југославији, као што су то већ учинили у Чехословачкој 1968. године, Море је одговорио да је Италија настојала да понуди Југославији неку врсту осигурања повећањем сарадње на војном плану. Ante Batović, *The Balkans in Turmoil-Yugoslav Political Crisis and its Positions Between the Blocks 1966-1971*, LSE IDEAS (коришћено је интернет издање: http://www2.lse.ac.uk/IDEAS/pdf/Balkans_in_turmoil.pdf – прегледано 25. септембра 2012).

⁵⁶ АМИП, ПА, Италија, 1971, к. 58, ф. 4, бр. 428 651, Забелешка о разговору Николе Мандића, начелника Управе за Западну Европу са италијанским министром саветником Бригантеом Колоном, 4. августа 1971.

дило о искључиво војној иницијативи за сарадњом или су у све биле укључене и дипломате. У намери да испита став југословенских дипломата, директор политичке дирекције италијанског министарства иностраних послова Роберто Дучи покренуо је у разговору са амбасадором Прицом 19. јула 1971. питање војне сарадње. Он је упитао амбасадора зашто иницијатива за овом врстом сарадње није постављана и од дипломата, већ је долазила искључиво из војних кругова. Дучи је искористио прилику да подвуче спремност Италије да подигне ниво војне сарадње у мери у којој је то одговарало Југословенима. Био је конкретан када је рекао да су Италијани спремни на размену војних лица на било ком нивоу и поменуо евентуалну размену посета на нивоу начелника генералштабова. Прица је искрено одговорио како није имао инструкције да покреће питање војне сарадње и додао како је у дилеми ко је заправо први покренуо идеју о развијању војне сарадње. Дучи је, међутим, био изричит и нагласио да су покретачи били Југословени, док италијанска страна није предлагала војну сарадњу због „осетљивости“ целе ствари. На основу разговора Прица је с правом закључио како је Дучи покренуо ово питање због жеље да сазна да ли се ради о некој посебној политици војске и да ствар постави на међудржавни колосек.⁵⁷

Италијанска страна је, у ишчекивању посете генерала Мереуа и конкретнијих југословенских предлога за војну сарадњу, припремила листу својих предлога и преко војног изасланика уручила је Државном секретаријату за народну одбрану.⁵⁸ Међутим, уместо да и сами предложе план активности, Југословени су почели да се повлаче. Мада су током августа прихватили посету, првих дана септембра ипак су саопштили Италијанима да се посета шефа генералштаба не може прихватити у току 1971. године, већ се мора одложити за наредну годину. Одлагање је изазвало незадовољство и разочарање у Риму, а Италијани су му придавали и извесну политичку тежину. Дучи је у разговору са југословенским амбасадором у Италији Срђом Прицом нагласио како му је „жао“ што до посете неће доћи, али је изразио и задовољство што су обе земље биле спремне на ужу војну сарадњу. У намери да истакне како је спремност за сарадњу била прихваћена и од италијанског војног врха, навео је да је „просто невероватно како су војне личности из темеља измениле свој однос према Југославији и заузеле најпозитивнији

⁵⁷ АМИП, ПА, Италија, 1971, к. 58, ф. 4, бр. 426 611, телеграм амбасаде из Рима упућен Београду 19. јула 1971. године.

⁵⁸ АМИП, ПА, Италија, 1972, к. 52, ф. 6, бр. 413 609, Забелешка о разговору начелника II управе В. Пекића са италијанским министром – саветником Бригантином Колоном, 31. марта 1972. године.

став у питању наших односа“. Објаснио је да је такав утисак стекао из разговора са начелником генералштаба италијанског министарства одбране генералом Енцом Маркезијем, начелником Генералштаба ратне морнарице Росели-Лоренцинијем и шефом обавештајне службе генералом Мићелијем.⁵⁹

Незадовољство одлуком да се одложи посета Мереуа није крио ни Прица. Он је сматрао да неактивност Југославије и одбијање неких конкретних италијанских иницијатива може да изазове „подозрење“ код западних суседа и да се негативно одрази и на друге области међудржавних односа. Зато је тражио да се поново размотри одлука о одлагању посете или да се бар одреди тачан датум када би се могла одржати. Прица је видео корист од развијања сарадње на војном плану и за решавање спорних питања у међудржавним односима, попут коначног државног разграничења. Сматрао је, наиме, да би се Мереуу током посете могло указати на значај који је овом питању придавала југословенска армија, те да би се његовим решавањем и односи између две војске брже и свестраније развијали.⁶⁰

Пасивизирање Југословена по питању војне сарадње, коју су очито здушно предлагали почетком године, било је предмет анализе у Фарнезини. Закључци до којих су у италијанском МИП-у дошли сводили су се на то да Југославија није желела да до посете начелника Генералштаба једне НАТО земље дође у време када се очекивала посета совјетског лидера Леонида Брежњева.⁶¹ Очито да је овакво резонување Италијана имало основа, пошто се инсистирање на војној сарадњи током пролећа и лета 1971. године поклапало са периодом у коме је притисак који је долазио са Истока био нарочито интензиван, а да је нагло спласнуо уочи и након посете совјетске делегације која је довела до поправљања односа између Совјетског Савеза и Југославије.⁶²

Остаје нејасно шта су заправо биле праве намере Југословена по питању војне сарадње са Италијом у току пролећа и лета 1971. годи-

⁵⁹ АМИП, ПА, Италија, 1971, к. 60, ф. 9, бр. 432 689, телеграм амбасаде из Рима упућен ССИП-у 3. септембра 1971. године.

⁶⁰ АМИП, ПА, Италија, 1971, к. 64, ф. 5, бр. 436 031, допис амбасаде у Риму упућен Београду 30. септембра 1971. године.

⁶¹ Начелник одељења за Југославију у италијанском министарству иностраних послова Антонело Пиетромарки навео је у разговору са службеником амбасаде у Риму Алексићем како „постоје такође и вести“ по којима је Југославија од Совјета добила „обећање и гаранције“, као и војну помоћ, па отуда Југославија више није била заинтересована за војну сарадњу са Италијом. АМИП, ПА, Италија, 1971, к. 58, ф. 5, бр. 439397, телеграм из Рима упућен Београду 28. октобра 1971.

⁶² Посета Совјетске делегације предвођене Брежњевом догодила се од 21. до 24. септембра. Она је била увод у период бољих односа између Југославије и СССР-а. О томе опширније у: Dragan Bogetić, „Križa jugoslovenskog društva početkom 70-ih i pitanje sovjetske pomoći ostanku Titovog režima“, *Istorija 20.veka*, бр. 2, 2010, стр. 79–92.

не. Да ли је иза свега стајала истинска жеља да се са суседном земљом уђе у неку врсту војног савеза, или је, пак, по среди било настојање да се војни односи подигну на ниво који је подразумевао техничку сарадњу, размену информација и посете војних званичника? Италијани су, чини се, заиста веровали да су Југословени били искрени када су предлагали конкретну сарадњу, која је подразумевала и оперативну сарадњу у случају будућег рата.⁶³ Са друге стране, изгледа да југословенске дипломате у Риму нису биле упућене у разговоре које је имао војни изасланик у Италији Павле Шуц. Ако је судити на основу извештаја министра саветника амбасаде у Риму Радка Мочивника, који је послао у Београд половином новембра 1971, италијански војни званичници и функционери МИП-а у разговору са амбасадором и југословенским војним изасланицима у Риму покретали су питање војне сарадње и „наговештавали и спремност италијанске стране да се приђе разматрању неких питања из домена оперативне сарадње у случају рата (прихват снага, снабдевање, базирање авијације, садејство поморских снага, подршка итд.)”.⁶⁴ На све ово „наши другови – коментарисао је Мочивник – нису давали ни иницијативу ни повод за покретање предлога међуармијске сарадње те врсте, већ су без коментара саслушавали такве италијанске предлоге и редовно о њима извештавали.”⁶⁵ За Мочивника је намера Италије била да продубљењем војне сарадње веже Југославију за Запад. Поред тога, Мочивник је, попут Прице, војну сарадњу повезивао са питањем дефинитивног државног разграничења. Како је у то време ово питање било актуелизовано, Мочивник је сматрао да је неспремност Рима да реши питање границе била повезивана са југословенском неспремношћу да се развија међуармијска сарадња. Шта више, Мочивник је италијанско инсистирање да се развије војна сарадња видео као замену за одлагање решавања питања разграничења.

Ма како било, крај 1971. и почетак наредне године, када је реч о војној сарадњи, протекли су у затишју. Обе стране остале су на својим позицијама. Италијани су и даље излазили са новим иницијативама, а Југословени се трудили да односе сведу на минимум. То се најбоље могло видети марта 1972. године, када је италијански

⁶³ Пиетромарки је у поменутом разговору са Алексићем навео како је у бројним контактима са југословенским војним круговима у Риму било говора „о помоћи Италије Југославији у ев.[енуталном] рату, коришћење италијанске територије за потребе ЈНА итд.“ АМИП, ПА, Италија, 1971, к. 58, ф. 5, бр. 439397, телеграм амбасаде из Рима упућен Београду 28. октобра 1971. године.

⁶⁴ АМИП, ПА, Италија, 1971, к. 64, ф. 5, бр. 442 478, телеграм из Рима упућен Београду 17. новембра 1971.

⁶⁵ Исто.

војни изасланик изнео два конкретна предлога за војну сарадњу. Први је био позив ЈНА да учествује на прослави стогодишњице алпских јединица, која се одржавала половином маја у Милану и на којој је, поред Југославије, требало да учествују и Француска, Аустрија, Савезна Република Немачка и Швајцарска; други предлог је био да се 14. јуна исте године негде на граници сретну две алпске патроле. Југославија је оба предлога одбила под изговором да у земљи влада епидемија великих богиња, те да због тога није могло да се изађе у сусрет захтеву Италијана. У италијанској амбасади у Београду овако срочен одговор протумачили су као југословенско одбијање да сарађује са Италијом на војном плану.⁶⁶ Понашање Југословена очигледно је деловало збуњујуће на Италијане, па је министар – саветник амбасаде Бриганте Колона затражио разговор у ССИП-у у намери да разјасни став Југославије према војној сарадњи са Италијом. Он је начелнику Друге управе у ССИП-у Војиславу Пекићу изложио дилему у којој се нашла италијанска страна и затражио званично објашњење. Колона је подвукао како је Италија била спремна за широку војну сарадњу са Југословенима, која је укључивала обезбеђивање приступа свим италијанским војним фабрикама, укључујући и познату „Галилео“ у Фиренци, специјализовану за производњу најмодерније војне електронске опреме, свим војним школама и родовима војске, при чему није тражила да Југославија то исто допусти Италији.⁶⁷ Међутим, југословенска страна, према мишљењу италијанског дипломате, није показивала жељу за сарадњом.

Месец дана након овог разговора Пекић је позвао Бригантеа Колону и саопштио му да Југославија не мења своју политику „за могућу и реалну“ сарадњу на међуармијском плану. А то могуће и реално подразумевало је и неопходност да се води рачуна о стварним потребама и интересима које је свака стана имала и да се на основу тога предлажу облици сарадње.⁶⁸

Док су Италијани били у дилеми какав је био став Југославије према војној сарадњи, са друге стране границе заинтересованост за војном сарадњом је заиста постојала. У Савезном секретаријату за иностране послове (ССИП)⁶⁹ се процењивало како Југославија треба да развија овај облик билатералне сарадње, али уз поштовање прин-

⁶⁶ Исто.

⁶⁷ Исто.

⁶⁸ АМИП, ПА, Италија, 1972, к. 57, ф. 9, бр. 415 070, допис II управе ССИП-а упућен амбасади у Риму 3. маја 1972. године.

⁶⁹ Државни секретаријат за иностране послове је након доношења амандмана на Устав 1971. године променио име у Савезни секретаријат за иностране послове.

ципа политике несврстаности. Међуармијска сарадња требало је да има позитивно дејство на, чини се, за Југославију много битније питање дефинитивног државног разграничења.⁷⁰ Југословенима је, међутим, сметало „упадљиво“ инсистирање званичног Рима на развијању војних односа. У ССИП-у су то тумачили као део једне много шире и дугорочне стратешке концепције Италије, односно, НАТО-а и као последицу „бојазни“ да би се Југославија могла приближити СССР-у, посебно јер је у то време у посети Југославији био совјетски министар одбране маршал Гречко.⁷¹ Сличног мишљења били су и у Генералштабу ЈНА. Попут дипломатских кругова у ССИП-у, војска је, такође, сматрала да је било уочљиво стално инсистирање Италијана за проширивањем војне сарадње у разним правцима, које је превазилазило интересе Италије и очито било дириговано од НАТО-а. И у војсци су сматрали да би разлог био у процени Италије да се Југославија приближава Истоку.⁷² ССИП и Генералштаб били су сагласни у томе да није случајност што се италијанска иницијатива поклопила са унутрашњим невољама у којима се налазила Југославија.

Југославија је ипак пристала на неке облике сарадње, па је тако начелник генералштаба копнене војске генерал Мереу коначно посетио Југославију од 12. до 15. јуна 1972, готово годину дана након што је први пут предложено да дође у посету Југославији.⁷³ Месец дана касније био је реализован и сусрет између две алпске патроле на југословенско-италијанској граници. Војна сарадња је, ипак, наставила да се развија, али не темпом који је био наговештен у првој половини 1971. године.

Нови замах војна сарадња добила је током 1973. године, па је у новембру Италију посетио начелник Генералштаба Југословенске народне армије генерал Стане Поточар. Током пет дана, колико је боравио у овој земљи, разговарао је са начелником генералштаба адмира-

⁷⁰ У Информацији ССИП-а, сачињеној почетком фебруара 1972. године, наводило се: „Уколико се између армија успоставе нормални контакти и уколико се буду развијали облици који су сугерисани с једне или друге стране, то може да има велики политички значај за смањење отпора једном глобалном решењу о граници и решавању других питања“. АМИП, ПА, Италија, 1972, к. 53, ф. 9, бр. 45 311, Југословенско-италијански односи и питање дефинитивног државног разграничења.

⁷¹ АМИП, ПА, Италија, 1972, к. 52, ф. 6, бр. 413 609, Забелешка о разговору начелника II управе В. Пекића са италијанским министром – саветником Бригантином Колоном, 31. марта 1972. године. Совјетски министар одбране маршал Гречко боравио је у Југославији од 27. марта до 1. априла 1972. године.

⁷² АМИП, ПА, 1972, к. 57, ф. 9, бр. 415 070, допис II управе упућен Риму 3. маја 1972.

⁷³ Током боравка у Београду Мереу је посетио Војну академију, као и Војни музеј на Калемегдану, док је у Скопљу обишао једну војну јединицу. (*Narodna armija*, година XXVIII, број 176, 15. јун 1972). Мереу је 13. јуна разговарао са савезним секретаром за народну одбрану Николом Љубичићем. *Борба* 14. јун 1972.

лом Еуђениом Хенкеом, а примио га је и министар одбране Марио Танаси, коме је Поточар уручио позив савезног секретара за народну одбрану Љубичића да посети Југославију, што је Танаси и прихватио. Обе стране оцениле су посету као „веома успешну и корисну“ за развој даљих односа између две армије.⁷⁴ Међутим, већ на пролеће наредне, 1974. године нова криза у политичким односима, која је, као и много пута до тада, у свом средишту имала нерешено питање државног разграничења, довела је до „замрзавања“ војне сарадње. Она се наставила тек након што су две државе потписивањем Осимских споразума, новембра 1975. године, коначно решиле проблем државне границе.

Dr. Saša Mišić, Assistant

FACULTY OF POLITICAL SCIENCES, BELGRADE

MILITARY COOPERATION BETWEEN YUGOSLAVIA AND ITALY IN LATE 1960s AND EARLY 1970s

(Summary)

Military relations between Yugoslavia and Italy were the slowest to relieve of the burden left as the legacy of the World War Two and the subsequent turbulent developments, the central one among them being the unresolved issue of the interstate border and the destiny of the city of Trieste. Cooperation between the two states' armies commenced only in mid-1968, more than two decades after the end of the World War Two, on the occasion of visit of an Italian naval unit to Yugoslavia. After the events in Czechoslovakia in 1968 and the improvement of overall Yugoslav-Italian relations, military cooperation was intensified as well. In addition to the extension of contacts of the two navies, which reflected in official and unofficial visits of warships, the cooperation was expanded to the visiting lecturers at military academies and improved treatment of military attaches. Particularly important for further development of military cooperation was the visit of Josip Broz Tito to Italy in March 1971, after which the Yugoslav party offered a very close military cooperation and even, according to the Italians, a conclusion of a secret military agreement between the two states.

⁷⁴ АМИП, ПА, Италија, 1973, к. 50, ф. 4, бр. 450 933, телеграм амбасаде из Ри-ма упућен ССИП-у 23. новембра 1973.

Despite the fact that this did not happen, inter-army cooperation continued to develop, and in mid-1972 the Chief of the General Staff of the Italian Army, General Francesco Mereu, visited Yugoslavia, whereas the Chief of the General Staff of the Yugoslav People's Army, General Stane Potočar visited Italy in November next year. Political relations also had an important impact on the development of inter-army cooperation. Thus, after the political crisis which broke out in spring 1974, and - as many times before - was concentrated around the unresolved issue of state borders, military relations were „frozen“, to be resumed only after the signing of the Treaty of Osimo in November 1975, when the border issue was definitely resolved.

Критике и прикази

Милић Милићевић, Здравко Петровић

**ОФИЦИРСКА ЗАДРУГА И СИСТЕМ
ОСИГУРАЊА ЖИВОТА У СРБИЈИ
И ЈУГОСЛАВИЈИ (ДО 1941. ГОДИНЕ),
СЛУЖБЕНИ ГЛАСНИК, ИСТОРИЈСКИ
ИНСТИТУТ, БЕОГРАД, 2011, 130.**

Низ институција из српске прошлости, без обзира да ли је реч о цивилној или војној сфери, нема своје монографије, већ само спорадичне лексиконске одреднице. Књига *Официрска задруга и систем осигурања живота у Србији и Југославији (до 1941. године)* посвећена је историји Официрске задруге и једном претежно цивилном феномену – осигурању живота. Обе теме припадају социјално-финансијској историји, а њихова суштинска повезаност огледа се у концепту осигурања живота.

Милић Милићевић се у својим ранијим радовима већ бавио системским питањима српске војске, попут њених општих реформи или значаја железница за војни фактор, али и питањима друштвене улоге официра и њиховог приватног живота. Официрска задруга представља управо комбинацију историје једне крупне војне установе, али и

организације која је сведочила о најакутнијим, пре свега финансијским потребама сваке официрске породице. Здравко Петровић је аутор из друге области, до сада се бавио одштетним правом и проблемима осигурања. Међутим, његови радови били су посвећени не само историји развоја животног осигурања већ и војним аспектима ове теме. Тако су обрађени проблеми попут материјалне одговорности лица на служби у Војсци Југославије или питања ратне штете и репарација. Имајући у виду сложеност теме, у којој се преплићу војна, правна и пре свега финансијска проблематика, сарадња два аутора из различитих области показала се као одговарајући приступ. Истраживачи су, и поред шире контекстуализације, успели да напишу сажето дело које се састоји из две целине. Прву чини осам, а другу девет кратких и прегледних поглавља.

Први део књиге посвећен је историји Официрске задруге, са почетним поглављем *Претече, сарадници и конкуренти*. Најпре се истиче значај одлуке о увођењу нове официрске униформе, 1882. године, што је у ствари и проузроковало оснивање Официрске задруге. У времену још увек малобројног официрског кора, велики проблем представљало је питање како што повољније набавити скупу официрску униформу. Управо у идеји да се овај материјални издатак смањи налазио се зачетак процеса удруживања официра ради општег међусобног материјалног помагања. Организовање једне веће групе официра која је успела да потпише уговор са немачком фирмом *Мор и Шпајер* (1883–1884) означило је отпочињање рада у овом смеру. Ова успешна проба водила је првом, иако неуспешном покушају стварања официрске задруге 1890. године.

У другом поглављу, *Задругини почеци и њено чланство*, описује се поновни, сада успешни покушај формирања Задруге, маја 1899. године. Обавезно учлањење за све српске официре, али и издашна финансијска подршка државе, пресудно су утицали на остварење ове идеје. Аутори су нагласили да је Задруга ипак настала у повољној клими опште реформе српске војске, када је, између осталог, повећан број активних официра.

Сталан пораст броја чланова Задруга је бележила све до 1923. године, када је уследило опадање услед увођења правила о добровољном учлањењу.

Треће поглавље носи назив *Систем партиципације и расподела средстава*, а посвећено је различитим начинима финансирања Задруге. Осим редовних улога чланства, ту је био још и резервни фонд, затим имања, Задругини приходи, поклони и завештања. Пажња је посвећена дивидендама чланства, као и општим променама биланса Официрске задруге. Питања кредитирања обрађена су у наредном, четвртом поглављу. До 1910. године Задруга је стекла стабилност неопходну за проширење својих активности. Уследило је оснивање Новчаног одсека, па је Задруга прерасла у праву кредитну установу, иако затвореног типа. Свом чланству – официрима, обезбеђивала је повољне бескаматне кредите, насупрот уобичајеним меницама. Раније функционисање новчаних позајмица аутори су искористили како би сликовито приказали свакодневни живот српских официра. Тако је наведен пример чланова штаба Команде активне војске, где су од 35 чланова, чак 24 била менично задужена. Ради додатне јасноће издвојен је пример Живојина Мишића, који је такође био тешко оптерећен дуговањима.

Детаљан опис управне структуре чини пето поглавље (*Управни систем официрске задруге*). У шестом поглављу, названом *Дистрибутивна мрежа*, велика пажња посвећена је архитектури. Зграда на углу Масарикове и Ресавске улице, архитекте Светозара Јовановића, изграђена у периоду 1906–1908, замишљена је као дистрибутивно средиште производа које је Задруга нудила официрима. Тако се успешан рад Задруге огледао и у изградњи репрезентативних објеката у главном граду, а аутори су у целисти истакли ову повезаност историје архитектуре и деловања српских официра. Занимљиво је да униформа, иако основни артикал, није била једини који се нудио у официрској „робној кући“, већ да су у асортиман све више улазили производи намењени свим члановима официрске породице.

Тако је јасно да су од самих почетака челни људи Задруге намеравали своју активност да прошире и задовоље и друге, превасходно материјалне, али и културне потребе свога чланства. Наслов седмог поглавља *Нови облици делатности и нови коминтенти* посвећен је управо новим активностима. Међутим, и поред успеха у појединим делатностима (попут кредитирања), Задруга је ипак постизала слабе резултате у покушајима да развије послове штедње. Слично, идеја о проширењу по-

словања Задруге на област осигурања живота официра јавила се прекасно, непосредно пред Други светски рат. Аутори су скренули пажњу да се корени ове појаве налазе још у 1864. години, када је законом успостављена условљеност између официрске женидбе, с једне и обавезног осигурања живота младожење, с друге стране. Последње поглавље посвећено је резимирању 40 година постојања Задруге.

Осигурање живота, делатност у којој Официрска задруга никада није имала успеха, функционисала је, међутим, међу цивилима у Србији. *Систем осигурања живота у Краљевини Србији и Југославији* наслов је другог дела ове књиге. У првом поглављу нове целине прати се развој првих облика осигурања живота у Србији (*Развој осигурања живота после ослобођења од турске окупације*). Тако је забележено да први помен осигурања у Београду потиче из 1839. године, док је продаја осигурања најпре била доступна само странцима и њиховим локалним заступницима. Међутим, од 1861. године у Београду се отварају стране филијале попут *Анкера*, *Норд Бритиша*, *Меркантилеа* и др. Монопол ових кућа трајао је све до 1897. године, када је Београдска задруга проширила своје пословање и на осигурање, постајући тиме и прво локално осигуравајуће друштво.

Друго поглавље, под насловом *Закони од значаја за развој осигурања*, бави се првим законским решењима осигурања у Србији. Анализирају се тачке Српског грађанског законика из 1844, затим Закон о осигуравајућим друштвима из 1892. године и други акти. Како је једна од обавеза осигуравајућих друштава била да у Београду поседују незадужена непокретна имања, аутори су и на овом месту искористили прилику да скрену пажњу на онај део архитектонског наслеђа који је настао као резултат успешног финансијског пословања. Тако су поменуте зграда Београдске задруге из 1907. године, изграђене у Карађорђевој улици и хотел *Москва*, који је између осталог представљао и управну зграду осигуравајућег друштва *Росија*.

Од посебне важности за развој осигуравајућих послова у Србији било је оснивање филијале бечког *Анкера* 1861, па је овом питању посвећено треће поглавље. Осигурање живота била је *Анкерова* специјалност, а изграђени *Дом Анкера* (1896–1899) представљао је прву некретнину коју је подигло једно страно осигуравајуће друштво у Србији. Посебност овог друштва огледала се и у првенству у увођењу рекламног материјала. *Оснивање Београдске задруге* 1882. године синоним је за настанак домаћих осигуравајућих друштава. О томе се говори у четвртом поглављу. Намера оснива-

ча Београдске задруге била је да се јефтиним кредитима помогне средњи, трговачки и занатлијски staleж и тиме избегну зеленаши. Оваква установа означавала је и корак у привредној еманципацији земље, а држава је, поверавајући им осигурање свих државних објеката на двадесет година, одлучно подржала њихов рад. У овом поглављу скренута је пажња и на напоре чланова Задруге у изграђивању самосвести локалног становништва о важности штедње и осигурања имовине.

Уследило је оснивање нових домаћих осигуравајућих друштава (пето поглавље: *Рад осигуравајућих друштава до Првог светског рата*), па се помињу друштва *Србија*, *Врачарска задруга*, *Шумадија*, у чијим су се управама налазили многи познати српски привредници. Шесто поглавље, *Закон о мораторијуму, ликвидацији страних портфеља и осигурање у Краљевини СХС/Југославији*, односи се на начине уређења послератног стања и преузимању послова некадашњих аустроугарских осигуравајућих кућа. Описана је природа спорова између српских осигуравајућих друштава и породица страдалих официра и војника, у случајевима када нису биле регулисане изјаве о ратној премији везане за мобилизацију 1914. године.

Рад осигуравајућих друштава у Краљевини СХС/Југославији описан је у следећем, седмом по-

глављу. Пред Други светски рат осигуравајућа друштва су се умножила, па је чак њих 28 добило дозволу за рад. У међувремену многа аустроугарска друштва била су ликвидирана, али је у оптицају и даље био велики број ја полиса, међу којима и ратних зајмова Аустро-Угарске. Посебна пажња посвећена је и наставку рада бечког осигуравајућег друштва *Феникс*, које је услед малверзација свог челног човека послужило као пример релативно честих превара и нелојалне конкуренције у области осигурања.

Закони од значаја за развој осигурања у Краљевини СХС/Југославији посебно су анализирани у осмом поглављу, док се у деветом одељку прати општи развој друштава овог типа у међуратном периоду, при чему се истиче да је основни проблем осигуравајуће делатности, између два светска рата, било непостојање законодавства о уговору и осигурању које би важило за целу земљу. Општи резултат у овој области било је и веома

слабо учешће сељаштва у проценту осигураника.

Дело аутора Милића Милићевића и Здравка Петровића представља веома успео пример коауторства, где су обе теме пропраћене у ширем контексту са разјашњењима многих термина и правила финансијског пословања, као и мирнодопских функционисања војске. Коначни домети Задруге процењени су реално, а занимљиво је да су аутори период до ратова 1912. године јасно обележили као највишутачку успона Официрске задруге, на коју се она више никада није сасвим вратила, упркос победничком завршетку сва три рата. Пажњу треба скренути и на већи број фотографија које је ауторима уступио колекционар Милош Јуришић. У питању су снимци репрезентативних грађевина које су некада представљале београдска представништва познатих европских осигуравајућих кућа.

др Данило Шаренац

Blaž Torkar

**PRIKRITI ODPOR. AMERIŠKA
OBVEŠČEVALNA SLUŽBA NA SLOVENSKEM
MED DRUGO SVETOVNO VOJNO,
CELOVEC 2013, 301.**

Блаж Торкар је словеначки историчар млађе генерације, кустос и истраживач у Војном музеју Словеначке војске. Аутор је више музејских изложби и научних чланака из области војне историје. *Prikriti Odpor. Ameriška obveščevalna služba na Slovenskem med drugo svetovno vojno* (*Скривени отпор. Америчка обавештајна служба у Словенији током Другог светског рата*) је његова прва књига и објављена је у издању „Мохорјеве založbe“. Основу књиге представља докторска дисертација одбрањена на Факултету за хуманистичке студије Универзитета у Копру 2010. године.

Књига Блажа Торкара објављује деловање америчке обавештајне службе OSS (Office of Strategic Services) која је слала војне мисије у окупирану Краљевину Југославију. Торкар своју пажњу усмерава на формирање, развој и њено деловање на словеначком подручју. Аутор полази од чињенице да је улога

обавештајних службу током Другог светског рата на простору садашње Републике Словеније сматрана мање важном и да у југословенској и словеначкој литератури овој теми није дато одговарајуће место.

Главни извори за писање књиге били су архивски извори OSS у Националном архиву у Вашингтону (National Archives and Records Administration – NARA), документа британске SOE у Националном архиву (The National Archives) у Лондону, извори из Архива Републике Словеније у Љубљани и Покрајинског архива Копар. Аутор је користио релевантну литературу на словеначком, енглеском, хрватском и српском језику.

Књига је обима 301 страна и подељена на 17 поглавља (Америчке обавештајне службе и Други светски рат, Регрутовање и обука у OSS, САД и почетак рата у Југославији, Прве вести о покретима отпора и контакти са окупираном Југославијом, За-

падни савезници и развој политичких догађаја у Југославији, Слање помоћи и долазак америчких мисија у Југославију, OSS у северној Африци и Средоземљу, Одсек МО и његови планови у Југославији, Оперативне групе и саботаже на далматинским острвима, План „Драва“, Сарадња Словенаца из САД и Швајцарске у OSS, OSS и питање послератних словеначких граница, Мисије OSS међу словеначким партизанима, Мисије OSS за продор у Аустрију преко словеначког подручја, Мисије OSS на подручју приморске и видимске покрајине и словеначки партизани, Анализа америчких обавештајних извештаја из Словеније, ОЗНА и падобранци словеначког порекла у америчким мисијама). На крају књиге дата је хронологија најзначајнијих догађаја, преглед скраћеница и шифрованих назива, регистар имена и списак коришћених извора и литературе.

Књига почиње анализом америчке политике према Југославији пре и за време Другог светског рата. Торкар указује да се ова политика кретала од тражења контакта са првим покретима отпора у окупираној Југославији до признавања партизанског и напуштања четничког. Аутор анализира и ширење америчких обавештајних база у северној Африци и јужној Италији и указује на њихов значај за обуку агената који су слати у Југославију. Иако је Југославија

била у „зони утицаја“ британске политике, OSS је 1942. направио прве планове за слање мисија у Југославију код четничког и партизанског покрета. Прве америчке мисије стигле су у Словенију крајем новембра 1943. године, а до краја рата на том подручју је деловало више од десет америчких мисија. Мисије су од почетка биле подељене на британске и америчке, али су све биле подређене британском бригадиру Фицроју Маклејну који је био послат у Врховни штаб НОВЈ. Америчке мисије су од средине 1944. године деловале самостално и независно од Британаца. Савезничке мисије су код словеначких партизана биле код Главног штаба НОВ и ПОС, код штаба 9. и 7. корпуса и штаба 4. оперативне зоне. Најважнији задатак америчких мисија био је прикупљање обавештајних информација о непријатељу, његовим намерама и ситуацији на окупираном подручју. Биле су одговорне и за координацију ратних планова између партизана и савезника, за регулисање комуникација и доставу западне војне помоћи и евакуацију западних савезничких пилота. У вези са сарадњом савезничких мисија и партизанског покрета, Торкар наводи да је током 1944. и 1945. године приметно постојање међусобног неповерења. Партизанске обавештајне службе све више су контролисале кретање чланова савезничких ми-

сија и нису дозвољавале стварање услова за независно америчко деловање у Аустрији у циљу организовања отпора. Пред крај рата односи између партизана и мисија западних савезника постали су затегнути и све више су била актуелна питања о томе како ће изгледати послератно уређење у Југославији, као и питање северозападних граница Југославије. У решавању овог политичког питања активно су биле укључене и америчке обавештајне службе. У тим месецима ратни савез између партизанског покрета и западних савезника све више се урушавао као и антифашистичка коалиција Великих сила. Сви припадници западних обавештајних служби постали су за нову југословенску власт могући противници.

У контексту ширих дешавања током Другог светског рата, аутор подсећа да је након конференције у Техерану децембра 1943. највише америчког напора било усмерено у правцу организовања војне помоћи партизанској војсци и прикупљању информација о војним и политичким задацима партизанског покрета.

Блаж Торкар у оквиру своје анализе извештаја америчких официра указује да су неки више, а неки мање критични пре-

ма партизанском покрету. Користан део књиге јесте и попис свих Словенаца који су били припадници мисија OSS. Међу њима је било и оних који су радили као аналитичари у одсецима OSS, као и оних који су били инструктори на обавештајним курсевима у базама OSS у северној Африци и јужној Италији. Аутор описује и њихове послератне животне судбине.

У књизи је први пут дат преглед свих америчких мисија на подручју Словеније и анализирано њихово деловање на терену и односи са другим мисијама и партизанским покретом. Аутор би свакако остварио значајнији научни добитак да је ове мисије сместио у шири југословенски оквир чији су оне саставни део. Део те приче је и делатност пуковника Макдауела у Србији (код Драже Михаиловића) у другој половини 1944. године. То је стратегија да се сагледа могућност пружања отпора долазећој Црвеној армији и комунизму са Истока.

Књига Блажа Торкара је корисна за читање не само за историчаре, већ и за истраживаче заинтересоване за политичке науке и безбедност.

мајор др Миљан Милкић

Ивана Пантелић

ПАРТИЗАНКЕ КАО ГРАЂАНКЕ, ИСИ-Еволута, Београд 2011, 219 страна

Претходних година у наше животе, између осталих, ушли су нови појмови попут родне равноправности или родне сензитивности. Истовремено, велики број и званих и незваних почео је да понавља фразе односно пароле о потреби веће заступљености жена у политици, државним институцијама, војсци, полицији изричући олаке судове о месту и улози жена у претходним историјским периодима. У вези са тим, од 2000. године посебно се истиче Резолуција број 1325 Организације уједињених нација (ОУН) која је осмишљена да буде „међаш у вези са питањима жена, мира и безбедности“. Међутим, чак и они који су се на том послу нашли са циљем да поправе тренутну ситуацију и да делују у складу са препорукама међународне заједнице имали су магловиту представу о месту и улози жене у претходним друштвеним системима. Мало њих, што је готово постало правило, жели и показује спремност да се упозна са резултатима најновијих истраживања и шта о томе има да каже савремена историјска наука. Да није тако, моно-

графија „ПАРТИЗАНКЕ КАО ГРАЂАНКЕ“ Иване Пантелић, истраживача Института за савремену историју и сараднице на неколико интердисциплинарних пројеката који се баве проблематиком родне равноправности и еманципације жена представљала би незаобилазну литературу за схватање историјског контекста и специфичности положаја жена у савременом српском друштву.

Монографија Иване Пантелић има десет поглавља на које се надовезују два апендикса, резиме на енглеском језику, библиографија и регистар личних имена. Поглавља иду редоследом: I Предговор (стр. 9–10); II Увод стр. 11–29); III Партизанке у рату (1941–1945) (стр. 31–47); IV Године победе (1944–1945) (стр. 49–68); V Обновитељке и чланице револуционарне европске авангарде (1946–1948) (стр. 69–90); VI Информбиро и дестаљинизација (1948–1951) (стр. 91–106); VII У самоуправној Југославији (1951–1953) (стр. 107–129); VIII Предводнице и саговорнице (стр. 131–150); IX Установе у којима су учеснице НОБ-а

биле активне (стр. 151–161); X Закључак (стр. 163–168).

У Уводу, Ивана Пантелић је представила претходна истраживања на ову тему, који су били њихови домети и у којој мери су она била корисна за њено истраживање. Такође, ту су наведени и коришћени архивски фондови и штампа. Посебно истичемо ауторкин приступ истраживању једне овакве теме, а чија окосницу чини низ интервјуа са женама које су биле водећи активисти у борби за побољшање положаја жена и остваривање њихових права, било у улози партизанки у редовима Народноослободилачке војске Југославије током рата било у улози државних и партијских функционера у послератном периоду. Због тога што је, како сама с правом наводи, *наративна историја методолошки приступ који се у нашој историографији недовољно примењује*, Ивана Пантелић је представила методолошке основе вођења интервјуа. Када се на то додају и два апендикса, први је упитник по ком је извршено интервјуисање, а други интервју са Хертом Хас, добија се изузетно користан методолошки пример за друге истраживаче који у својим истраживањима желе да употребе ову методу.

Такође у уводу, ауторка је приказала положај жена у Југославији пре Другог светског рата, ко су били главни носиоци борбе за еманципацију жена као и који су били антрополошко-

социолошки предуслови њихове еманципације. У предвечерје Другог светског рата један од најактивнијих носилаца у тој борби биле су припаднице Комунистичке партије Југославије при чему ауторка закључује да су распад државе и окупација допринели ширењу комунистичке идеологије, а да су устанку који је покренула КПЈ жене прилазиле свесне чињенице да *КПЈ јавно заговара равноправност полова*, при чему је истицао пример Совјетског савеза.

У поглављу *Партизанке у рату*, Ивана Пантелић говори о учешћу југословенских жена у рату, првенствено у редовима НОВЈ, наводећи да то није био усамљени пример поткрепљујући примерима из СССР-а и Велике Британије. У односу на остале примере учешћа жена у рату НОВЈ се издваја по масовности, али и броју одликованих припадница. Ауторка је описала оснивање Антифашистичког фронта жена – АФЖ, организације која је *женама омогућила да се самостално политички организују*. Посебно је обрађено питање мотива за приступање жена партизанском покрету при чему се чак и код предратних партијских активисткиња жеља за еманципацијом као мотив у великој мери налазила у сенци патриотских и револуционарних мотива.

Послератни период, приказан у поглављима *Године победе (1944–1945)* и *Обновитељке и*

чланице револуционарне европске авангарде (1946–1948) говори о наставку борбе за еманципацију жена. Поред великих помака увођењем општег права гласа и већим присуством жена у друштвено-политичком животу, патријархална традиција и преовлађујуће сеоско становништво са великим бројем неписмених у много чему су успоравали и ометали започети процес еманципације. Фактори који је ишли у прилог еманципацији жена били су убрзана индустријализација земље и велико демографско померање становништва ка градовима што је довело до повећавања броја радно активних жена, од индустрије до образовања.

Ивана Пантелић је такође описала и рад АФЖ у послератним годинама као и учешће југословенских активисткиња у оснивању и раду Међународне демократске федерације жена (МДФЖ), организације која је крајем 1945. године основана у Паризу и чији циљеви су били, поред борбе против фашизма, *организовање жена свих земаља ради испуњења потпуне економске, правне и друштвене једнакости.*

У поглављу *Информација (1948–1951)* описане су последице сукоба са СССР-ом, посебно оне које су се одразиле на даље учешће жена у друштвено-политичком животу. Оне су се, посебно бивше партизанке и активисткиње, попут мушких колега и сабораца нашле на удару

репресије тако да је у том периоду затворено између 3000 и 5000 жена. Описани су услови који су владали у женским затворима, разлози због којих су поједине биле осуђиване као и каснији однос друштва према њима када су се вратиле са издржавања казне. Као последица сукоба са ИБ-ом дошло је до избацивања Југославије из МДФЖ на пленуму ове организације који је одржан у Москви у новембру 1949. године.

У поглављу *У самоуправној Југославији (1951–1953)* описане су околности функционисања АФЖ као и разлози који су довели до укидања АФЖ и стапања са Народном фронтом.

По значају се истичу поглавље *Предводнице и саговорнице* у коме је ауторка приказала биографије оних жена, бивших партизанки, које су биле предводнице еманципације жена у Србији након 1945. године као и поглавље *Установе у којима су учеснице НОБ-а биле активне.* Књига Иване Пантелић завршава се закључком и са два, већ поменута апендикса иза којих следе резиме на енглеском језику, библиографија и регистар личних имена.

Иначе, ова монографија је настала на основу магистарског рада одбрањеног на Катедри за интердисциплинарне студије Филозофског факултета Универзитета у Београду и објављена је у едицији Студије и монографије Института за савремену историју.

др Димитар Тасић

Информације

ОКРУГЛИ СТО ДРУГИ ПЕШАДИЈСКИ ПУК „КЊАЗ МИХАИЛО“ – ГВОЗДЕНИ ПУК У ОСЛОБОДИЛАЧКИМ РАТОВИМА 1912–1918. ГОДИНЕ ПРОКУПЉЕ, 5. ОКТОБАР 2012. ГОДИНЕ

У Прокупљу, 5. октобра 2012. године у организацији Народног музеја Топлице и Историјског архива из Прокупља одржан је округли сто *„ДРУГИ ПЕШАДИЈСКИ ПУК „КЊАЗ МИХАИЛО“ – ГВОЗДЕНИ ПУК У ОСЛОБОДИЛАЧКИМ РАТОВИМА 1912–1918. ГОДИНЕ“*. У раду конференције учествовали су историчари, кустоси, архивисти, публицисти и књижевници.

Округли сто се састојао из две сесије са укупно 21 саопштења. Као представник Одељења за војну историју Института за стратегијска истраживања на округлом столу је учествовао др Дмитар Тасић.

У првом панелу саопштења су имали Данило Шаренац – *Историја српских пукова као историографски приступ*, потом Мирко Добричанин – *Мобилизација Гвозденог пука*, Ивана Радоњић – *Гвоздени пук у Кумановској бици*, Дарко Жарић – *Гвоздени пук у бици за Прилеп*, Радоје Костић – *Гвоздени пук у бици за Битољ*, Дмитар Тасић – *Неке поуке из ратовања 2. пешадијског пука II позива у I Балканском рату*, Јасмина Лазаревић – *Милунка Савић*, Божица Младеновић – *Флора Сендс борац Гвозденог пука*, Радоје Костић – *Најхрабрији официри Гвозденог пука*, Марина Влаисављевић – *Нишки официри пали у Гвозденом пуку*, Драган Лекић – *Аранђел Јанковић – двоструки носилац Карађорђевог звезде*. Изузев саопштења Јасмине Лазаревић, које се састојало из делова њеног романа о Милунки Савић (*Девојка из долине јоргована*) остала саопштења су представљала резултате истраживања од којих се богатством детаља и нових чињеница посебно истичу радови Радоја Костића.

У другом панелу саопштења су имали Мирко Добричанин, Љубиша Ђурковић, Владислав Јовановић, Раде Војводић, Иван Башчаревић, Зоран Миладиновић, Милоје Пршић, Саша Станојевић, Петко Марјановић, Иван Ивановић. Састав овог панела био је мешовит, у питању су историчари, књижевници и публицисти. Са стручне тачке гледишта посебно вредна су била саопштења Љубише Ђурковића – *Снабдевање Гвозденог пука*, Саше Станојевића – *У славу „Гвозденог пука“ – свечаности поводом откривања споменика палим Топличанима у Прокупљу 1934. године* и Петка Марјановића – *Гвоздени пук изложбе и поставке*.

Иако је округли сто представљао изванредну прилику за изношење мишљења и ставова завршна дискусија на којој би ученици разменили ставове, поставили питања и упутили сугестије и примедбе није одржана. Самим тим није дошло до потребне позитивне интеракције учесника и слушалаца. То, у суштини, представља и једини пропуст организатора округлог стола који су у сваком другом аспекту исказали врхунски квалитет и који су на достојан начин одали признање и захвалност својим прецима. Организатори су најавили објављивање зборника радова.

др Дмитар Тасић

МЕЂУНАРОДНА НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЈА „БАЛКАНСКИ РАТОВИ 1912/1913: НОВА ВИЂЕЊА И ТУМАЧЕЊА“, БЕОГРАД, 24–25. ОКТОБАР 2012.

Министарство одбране и Војска Србије обележили су 2012. године два значајна јубилеја – 100 година српског војног ваздухопловства и 100 година од почетка балканских ратова. Одељење за војну историју Института за стратегијска истраживања организовало је са Командом ваздухопловства и противваздухопловне одбране 12. и 13. јуна међународни научни скуп посвећен годишњици српског војног ваздухопловства. У сарадњи са Историјским институтом из Београда Одељење за војну историју организовало је од 23. до 25. октобра међународну научну конференцију „Балкански ратови 1912/1913: Нова виђења и тумачења“. Конференцију је отворио први потпредседник владе и министар одбране Александар Вучић. Радни део конференције одржан је у конференцијској сали Дома Војске Србије 24. и 25. октобра. На конференцији су прочитана 23 реферата. Поред 12 научника из Србије, на конференцији је учествовало и 13 научника из иностранства (Русија, Грчка, Француска, Аустрија, Словенија, Немачка, Турска, Јапан, Црна Гора, Италија и Мађарска).

Саопштења на конференцији била су подељена у шест панела. У оквиру својих излагања учесници конференције су на основу својих истраживања изнели закључке о самом догађају, о његовим узроцима и последицама. У саопштењима је обрађена историја Србије и српске војске непосредно пре, за време и након балканских ратова; припреме грчке војске за балканске ратове; учешће Црне Горе у Првом балканском рату, учешће турске војске; разлике између Србије и Бугарске у схватању националних и територијалних питања на Балкану; разлике у националном одређењу становништва и територијалној припадности простора данашње Републике Маке-

доније између Српске краљевске академије и Бугарске академије наука; неколико реферата имало је као тему писање штампе (војне и цивилне) о балканским ратовима у Италији, Немачкој, САД-у, Великој Британији; о утицају балканских ратова на јавно мњење у Аустро-Угарској и посебно на буђење националне свести код словенских народа у хабзбуршкој монархији; обрађени су ставови влада утицајних држава о балканским ратовима; стање архивске грађе Војног архива у Београду о балканским ратовима; поезија Владислава Петковића Даса који је 1912. године био ратни извештач при Врховној команди српске војске; два саопштења су била фокусирана на извештај који је о балканским ратовима саставила комисија на терену за потребе Карнегијеве фондације.

Планирано је да након конференције буде објављен зборник радова у коме би били сакупљени чланци настали на основу саопштења поднетих на конференцији као и саопштења која би друге колеге доставиле о овој теми. Тиме ће ова саопштења ући у међународну научну размену знања где је овом конференцијом презентован потребан српски угао гледања на ову сложену проблематику која је била непосредни увод у оно што је следило са много већим жртвама и већим међународним учешћем – Први светски рат.

Међународна научна конференција „Балкански ратови 1912/1913: Нова виђења и тумачења“ била је прилика за размену знања и научно-истраживачких достигнућа историчара из војних и цивилних научних институција. Конференција је потврдила неопходност унапређење постојеће и успостављања нове међународне научне сарадње и заједничког тумачења историјских чињеница. Организовањем овакве конференције, Институт за стратегијска истраживања и Историјски институт омогућили су да научници из више земаља заједно раде на истраживању једног овако значајног историјског догађаја као што су балкански ратови. Управо је то разлог да Институт за стратегијска истраживања, тачније његово Одељење за војну историју, на исти начин отпочне са припремама за организацију једног великог научног скупа који би био посвећен 100-годишњици Првог светског рата. Искуства са овог скупа су добра полазна основа за ове догађаје које очекујемо 2014. године.

мајор др *Миљан Милкић*

МЕЂУНАРОДНА КОНФЕРЕНЦИЈА „БАЛКАН И ИСТОРИЈА БАЛКАНА ОД 15. ВЕКА ДО ДАНАС, ИСТАНБУЛ, РЕПУБЛИКА ТУРСКА, 04–07. ДЕЦЕМБАР 2012. ГОДИНЕ

У Истанбулу, Република Турска од 04. до 07. децембра 2012. године одржана је 14. конференција из војне историје на тему „Балкан и историја Балкана од 15. века до данас“. Домаћини конференције били су Институт за војну историју и стратегијска истраживања Генералштаба Републике Турске, Војни музеј и центар за културне делатности турских оружаних снага и турска Национална комисија за војну историју. Конференција је одржана у просторијама Војног музеја и центра за културне делатности турских оружаних снага. У раду конференције су учествовали истраживачи из Турске, Бугарске, Македоније, Грчке, Србије, САД, Аустрије, Мађарске, Немачке, Ирске, Белгије, Холандије, Финске, Италије, Туниса и Сенегала.

У оквиру 13 панела током три радна дана укупно је дато 41 саопштење од којих је домаћих било 30, а иностраних 11. На конференцији је са саопштењем *“War after the War or Changes from Regular to Irregular Warfare in the Balkans 1918–1923”*. учествовао истраживач Института за стратегијска истраживања др Дмитар Тасић.

Домаћин је сврху конференције, пре свега, видео у величању османлијског историјског и културног наслеђа на Балкану симболизованог у великом броју мостова које су подигли током своје владавине над балканским народима – мотив очигледно преузет из литерарног опуса Иве Андрића што је експлицитно и наглашено. Свему томе они су приступили на већ препознатљив начин инструментализације историје у политичке сврхе. Поред већ познатих ставова попут негације присилне исламизације, представљање државе Османлија као оазе верске толеранције, слободе кретања, трговине,

културне размене итд приметна је једна јасна тенденција турских историчара, а то је избегавање контраверзних тема односно примера неуспешних војних кампања, војних пораза итд. У посебно непријатној ситуацији су се нашли учесници из Немачке и Аустрије којима је уочи почетка њиховог панела затражено да из свог реферата избаце реченице о „османлијским злочинима“. У појединим тренуцима председавајући панела су се трудили да скрате време за дискусије или да избегну да дају реч нетурским учесницима што је оцењено као веома непрофесионално. Јасна манифестација ангажованог приступа домаћина било је и учешће историчара из САД, Џастина Мекартија, који је у турским круговима веома цењен због негирања турског геноцида на Јерменима 1915. и Грцима 1922. и због оптужби да су балкански народи били инструменти западних сила у њиховој борби против државе Османлија. Од свих, највећу вредност имала су излагања страних учесника. Посебно се истиче излагање мајора Самира Чамија из Туниса који је имао изузетно квалитетно излагање о боравку српских избеглица у Тунису током Првог светског рата.

Без обзира на политичку ангажованост, квалитет организације конференције је био врхунски. Посебно се издваја богат културни програм у коме је домаћин у паузама конференције учесницима обезбедио обилазак културно-историјских споменика. О значају који је дат конференцији говори и податак да је конференцију отворио и затворио заменик начелника Генералштаба турских ОС. Учесници конференције налазили су на изузетну предусретљивост домаћина.

Оваква и сличне конференције представљају прворазредну прилику за презентовање резултата истраживања и својих научних ставова, за стицање увида у ставове страних историчара, за стицање нових искустава и изградње мреже познанстава која повећавају ефикасност сопственог рада у сврси заступања интереса науке.

др Дмитар Тасић

УПУТСТВО ЗА ПРЕДАЈУ РУКОПИСА

Часопис **Војноисторијски гласник** објављује текстове на српском уз резиме на енглеском језику. Аутори из иностранства могу послати текстове на свом матерњем језику и у том случају они ће бити преведени и објављени на српском. Сви текстови морају бити праћени апстрактом који не прелази 100 речи и резимеом који не прелази 250 речи. Текстови не би требало да буду већи од 25 страна (укључујући фусноте, табеле, резиме и списак литературе), осим за приказе. Сви прилози (чланци, прикази, грађа) морају бити куцани на компјутеру у неком од верзија MS Word, ћиричним писмом, и снимљени у формату MS Word документа. Обавезно је коришћење фонта Times New Roman, величина слова 12, проред 1,5. У фуснотама и резимеима величина слова је 10 уз једноструки проред. Прва страна треба да садржи поред наслова рада и име аутора и институцију у којој ради. Текстове приложити у штампаној верзији и уз дискету. Рецензије су анонимне. Прилоге слати на адресу:

Институт за стратегијска истраживања
Одељење за војну историју
Незаног јунака 38
11000 Београд
E-mail: vig@mod.gov.rs

Упутства за писање напомена и библиографија

Име и презиме аутора: курент (обична слова)
Наслов чланка или прилога: курент под наводницима
Наслов књиге: *курзив*
Назив часописа: *курзив*
Исто: *курзив*
н.д.: *курзив*

Цитирање књиге

Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd, 1994, str. 121.

Цитирање чланка у часописима

Mile Bjelajac, „Vojska Kraljevine Jugoslavije 1918–1941“, *Vojnoistorijski glasnik*, 1–2/1993, Beograd, 1993, str. 115.

Исто, стр. 114.

Цитирање прилога у књигама или зборницима

Мр Мира Радојевић, „Избегличка влада Краљевине Југославије и Југословенска државна идеја“, *Други свјетски рат – 50 година касније, 1, Југославија – окупација и антифашистички отпор*, Научни скуп, (ур. Владо Стругар), Подгорица, 1997, стр. 215–226.

Цитирање штампе

А. Марић, „О тенковима“, *Ратник*, I–III, Београд 1921, стр. 98.
Службени војни лист (даље СВЛ), 24. 04. 1881, бр. 17, стр. 359–360.

Цитирање архивских фондова

Војни архив (даље: ВА), Пописник 17 (даље: П-17), Кутија 45 (даље: К-45), Фасцикла 1 (даље: Ф-1), Регистарски број 1/1 (даље: р.б. 1/1).

Архив Југославије (даље: АЈ), Емигрантска влада (даље: ЕВ), 103-61-281.

Дипломатски архив Министарства иностраних послова (даље: ДАМИП), Политичка архива (даље: ПА), стр. пов., 1950, Ф-6, 1469.

Цитирање из енциклопедија

„Оружане снаге“, *Vojna enciklopedija*, 6, Beograd, 1973, str. 448.

Цитирање са World Wide Web

Милковский А. И, „Автомобильные подвозки по опыту Западного фронта Империялистической войны 1914–1918 гг“, издание академии ВАММ, 1934. http://militera.lib.ru/h/milkovsky_ai/title.html, (11th of June 2007).

ЈЕЗИЧКИ РЕДАКТОР

Наташа Николић

ПРЕВОД РЕЗИМЕА НА ЕНГЛЕСКИ ЈЕЗИК

Весна Петровић

КОМПЈУТЕРСКА ОБРАДА

Звезда Јовановић

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

355/359+93/99
93/99

ВОЈНО-историјски гласник = Military History Review /
одговорни уредник Милан Терзић. – Год. 1, бр. 2 (1950) – . –
Београд: Институт за стратегијска истраживања. Одељење за
војну историју Министарства одбране Републике Србије, 1950
– (Београд : Војна штампарија „Београд“). – 24 cm

Полугодишње. – Наслов: Војноисторијски гласник
(од бр. 1/2/1964.)

ISSN 0042-8442 = Војноисторијски гласник
COBISS.SR-ID 11409154

Тираж: 500

Штампа:

Војна штампарија „Београд“

